

INDEX 14 (2024)

Articles

"Simul ante retroque": tradició, investigació i normativa en la didàctica del llatí
Jorge Tárrega Garrido, María Luisa Aguilar García
1-32

Rellevància i ingerència política del poder democràtic a l'èpica arcaica: un abordatge
des del pensament homèric
Gastón Alejandro Prada
33-50

Esclavatge i saviesa: fluctuacions d'una anècdota entre biografia, novel·la i els fets de
Tomàs
Sergi Grau Guijarro
51-73

L'alfabet epicòric de Siracusa: orígens i primers testimonis
Maria Navarro
75-88

Elements novel·lístics a la Periègesi de Pausànias
Jordi Redondo
89-110

La còpia aramea de la inscripció de Bisitun revisitada: una narració de l'ascens de
Dàrius des d'Elefantina
Jordi Martín Pons
111-140

Una relegada correcció al text de Marcial (11, 18, 11)
Jaume Juan Castelló
141-144

El dossier del fermà Lucius Equitius: la història d'un protagonisme efímer amb final
tràgic. Un anàlisi dels recursos expositius
Marc Mayer
145-164

Llatí i català en el lèxic dels arbres forestals
Catalina Monserrat Roig
165-184

Ressenyes

Tomás Andrés de Gusseme, Noticias pertenecientes a la historia antigua y moderna de Lora del Río, Alcolea del Río, Setefilla y Arva, en Andalucía. Comentarios de José Remesal Rodríguez. Agrupación Cultural Amigos de Lora (ACAL), Lora del Río. 120 pág. ilu.
José D'Encarnação
185-187

David García López, Diana Gorostidi Pi, Plinio el Viejo, Historia Natural. Escritos sobre artes. Madrid 2023. Alianza Editorial. Colección Alianza Forma. ISBN:978-84-1148-479-4. 352 pp.
Alejandra Guzmán Almagro
189-191

Varia

Obituari: Coloma Blanes i Blanes (1932-2024)
Xavier Espluga , Margarida Capellà Soler
193-196

Obituari: Antoni González Senmartí (1948-2024)
Xavier Espluga
197-203

Obituari: Ventura Sella (1927-2024)
Xavier Espluga
205-209

Obituari: Rosa-Araceli Santiago Álvarez (1937-2023)
Marta Oller Guzmán , Carlos Varias García
211-223

SIMUL ANTE RETROQUE: TRADICIÓN, INVESTIGACIÓN Y NORMATIVA EN LA DIDÁCTICA DEL LATÍN

MARÍA LUISA AGUILAR GARCÍA
Universitat de València
m.luisa.aguilar@uv.es

JORGE TÁRREGA GARRIDO
University of Massachusetts
jorge.tarrega@gmail.com

RESUMEN

Se analizan en el presente artículo tres campos concretos e independientes en la didáctica del latín: la referencia histórica, la investigación científica contemporánea y la legislación en materia educativa en España. Como punto de referencia histórico se toman los estudios del filósofo checo de la educación Johannes Amos Comenius (s. XVII); para la referencia actual se exploran las líneas de investigación en la didáctica de segundas lenguas de los últimos cincuenta años; y para la normativa se toma la reciente publicación de la Ley Orgánica 3/2020, de 29 de diciembre, y el RD 243/2022 que fija el *curriculum* de las diferentes asignaturas. Se establece, pues, una comparación entre los tres ejes fijados para el estudio y se proponen finalmente orientaciones básicas de aplicación para el aula de latín.

PALABRAS CLAVE: Comenius, ASL, educación, didáctica del latín.

SIMUL ANTE RETROQUE: TRADICIÓ, INVESTIGACIÓ I NORMATIVA EN LA DIDÀCTICA DEL LLATÍ

RESUM

En aquest article s'analitzen tres camps concrets i independents en la didàctica del llatí: la referència històrica, la investigació científica contemporània i la legislació en matèria educativa a Espanya. Com a punt de referència històric es prenen els estudis del filòsof txec de l'educació Johannes Amos Comenius (s. XVII); com a referència actual, s'exploren les línies de recerca en la didàctica de segones llengües dels darrers cinquanta anys; i per a la normativa es considera la recent publicació de la Llei Orgànica 3/2020, de 29 de desembre, i el RD 243/2022 que estableix el currículum de les diferents assignatures. Es realitza, doncs, una comparació entre els tres eixos establerts per a l'estudi i finalment es proposen orientacions bàsiques d'aplicació per a l'aula de llatí.

PARAULES CLAU: Comenius, ASL, educació, didàctica del llatí.

SIMUL ANTE RETROQUE: TRADITION, RESEARCH AND LEGISLATION IN LATIN DIDACTICS

ABSTRACT

This paper analyzes approaches to Latin teaching across three independent fields: historical approaches, contemporary research, and educational regulations in Spain. The 17th century Czech educational philosopher Johannes Amos Comenius provides a point of historical reference. The paper compares Comenius' educational methods to the last fifty years of research on Second Language Acquisition. Finally, the paper discusses Spain's Organic Law 3/2020, published on 29 December, and RD 217/2022, which prescribes the secondary school curriculum in Spain. By comparing approaches to Latin teaching across these three axes, the paper lays down practical guidelines and tips for implementation in the Latin classroom.

KEYWORDS: Comenius, SLA, education, Latin pedagogy.

1. INTRODUCCIÓN

La Ley Orgánica de Educación publicada por el Ministerio de Educación y Formación profesional se presenta en 2020 con el objeto de adaptar el sistema educativo español a los retos y desafíos del siglo XXI, de acuerdo con los objetivos fijados por la Unión Europea y la UNESCO para la década 2020-2030. En consecuencia, el currículo de las diferentes asignaturas, se establece, deberá estar orientado a

facilitar el desarrollo educativo de los alumnos y alumnas, garantizando su formación integral, contribuyendo al pleno desarrollo de su personalidad y preparando a estos para el ejercicio pleno de los derechos humanos y de una ciudadanía activa y democrática en la sociedad actual. (Ley Orgánica de 3/2020, artículo 6, apartado 2)

No queda excluida de este propósito general la materia de Latín, y así, en la Introducción del Real Decreto 243/2022 que regula las enseñanzas de Bachillerato, se señala como su principal objetivo

el desarrollo de una conciencia crítica y humanista desde la que poder comprender y analizar las aportaciones de la civilización latina a la identidad europea, a través de la lectura y la comprensión de fuentes primarias y de la adquisición de técnicas de traducción que permitan al alumnado utilizar dichas fuentes de acceso a la Antigüedad romana como instrumento privilegiado para conocer, comprender e interpretar sus aspectos principales. (Real Decreto 243/2022, introducción al desarrollo de la materia de latín)

El texto de referencia fundamental para docentes de latín de Secundaria en España es, por tanto, muy claro en cuanto al objetivo de nuestros estudios, y establece no solo *qué* se ha de estudiar, las fuentes primarias, sino también *para qué*, siendo el desarrollo de una conciencia crítica y humanista el propósito último. A nuestro parecer, sin embargo, la cuestión se complica cuando se plantea *cómo* se ha de proceder hacia este propósito, esto es, el modo de alcanzarlo: si bien la lectura y la comprensión de las fuentes aparecen mencionadas en primer

lugar como la vía indiscutible para lograr tal fin, el acceso a los textos se completa en las instrucciones con la adquisición de técnicas de traducción. La asociación de comprensión y traducción, en efecto, es continua en el texto fundamental que establece los principios para la enseñanza del latín en nuestro país: ambas acciones se presentan como un binomio inalterable, un tándem inseparable, un alfa y omega incuestionable, el principio y el fin de nuestros estudios en Secundaria. De ello resulta una combinación que, aunque habitual en los currícula de lenguas clásicas, no deja de ser compleja desde el punto de vista metodológico, y condiciona de manera muy significativa las elecciones del profesorado, desde el enfoque de la instrucción lingüística en la clase y la selección de los materiales, hasta el papel del alumnado, su agrupamiento y disposición en el aula y su evaluación.

En un marco pedagógico de estas características, complicado, cuando no, como veremos a continuación, incompatible, no es de extrañar que, en la adaptación autonómica del Real Decreto que han realizado algunas comunidades autónomas, las referencias a la *traducción* hayan sido sustituidas por alusiones a la *interpretación*, una cuidadosa elección de palabras que devuelve a la comprensión el lugar preeminente que le corresponde en función del objetivo final marcado por la normativa vigente. En otros casos, se opta por incluir mensajes explícitos que advierten de la necesidad de «huir del excesivo interés por el análisis y descifrado de unidades lingüísticas en detrimento de la comprensión global del texto».¹ ¿Cómo combinar, pues, la pedagogía de la comprensión, entendida de forma global, significativa y contextualizada, con la pedagogía de la traducción, que resulta en el análisis aislado de cada frase, cuando no de cada palabra, en un proceso metódico de fragmentación y segmentación del mensaje escrito que acaba por desintegrar su contenido real y elimina todo contacto significativo con las fuentes primarias, objetivo primordial de la materia? Ya en 1996 advertía Miraglia de los peligros de entender la enseñanza sistemática de la lengua latina como «razón de ser o esencia» de su estudio y del error que supone que la «palabra *per se*» se convierta en el objetivo principal de la instrucción lingüística. En 2022 el objetivo del acceso a los textos se establece como primordial, pero la equiparación con su traducción puede devolvernos a un escenario donde la erudición filológica acapare el foco principal. De hecho, y como el propio currículum de Bachillerato subraya, la traducción «favorece la reflexión sobre la lengua, el manejo de términos metalingüísticos y la ampliación del repertorio léxico del alumnado», pero, como trataremos de demostrar, no su adquisición.²

Nos encontramos, pues, en un contexto incierto y de profunda discrepancia entre normativa y didáctica, que nos exhorta a mantener vivo el debate metodológico y nos advierte de que la recapitulación de los principios

¹ Decreto 242/2022 en la Comunidad Valenciana, y Decreto 107/2022 en el caso de Extremadura.

² RD 243/2022, explicación de la CE1.

pedagógicos que pueden conducir con mayor eficacia y facilidad a la consecución de los objetivos formulados no resulta aún superflua o prescindible.

2. TRES REFERENCIAS

El presente estudio se propone abordar la didáctica de las lenguas clásicas analizando algunas de las prácticas habituales en los procesos de enseñanza y aprendizaje del latín en el aula y situándolas en relación con tres perspectivas o referencias que, creemos, pueden ser reveladoras en cuanto a la utilidad y eficiencia de aquellas. Estas referencias fundamentales son: la tradición, la investigación actual sobre el aprendizaje de segundas lenguas y el marco legal de nuestros estudios en España. No es la primera vez, en efecto, que la relación entre el legado histórico y la Teoría de Adquisición de Segundas Lenguas es puesta de relieve en la investigación pedagógica: destacan en ello los pioneros estudios de Musumeci (1997), centrándose en Guarino Guarini, Ignacio de Loyola y Comenius; y de van Arend (2018), examinando en su caso, además de a Comenius, a Posselius y a Erasmo. En el trabajo que ahora presentamos, hemos decidido detenernos en el hito que supusieron para la didáctica moderna las obras de Johannes Amos Comenius, delimitando su vasta producción al siguiente marco teórico, suficiente en su amplitud e idóneo en su temática a la hora de extraer afirmaciones repetidas una y otra vez y representativas del pedagogo moravo acerca de la enseñanza de lenguas:³

- *Ianua linguarum reserata* (1631)
- *Ianuae linguarum reseratae vestibulum* (1632)
- *Didactica Dissertatio* (1638)
- *Novissima linguarum methodus* (1648)
- *Didactica Magna* (1657)

Por lo que se refiere al aprendizaje de segundas lenguas, partimos del firme convencimiento de que la aplicación de las investigaciones sobre la didáctica de las lenguas modernas es, no solo posible, sino también conveniente y beneficiosa para el aprendizaje de las lenguas clásicas. Lo advertía ya Fiévet en su artículo *Aprender a comprender* (1991: 204), en el que señalaba que la pedagogía del latín no debía «continuar ignorando soberbiamente los progresos de la lingüística y privarse así del beneficio que reporta una descripción de los procesos de la lengua más rigurosa, más exacta y, por tanto, pedagógicamente más rentable». Esta misma idea anima el trabajo de Alcalde-Diosdado (2000: 95), que exhorta a los docentes de las lenguas clásicas a participar de la «reflexión profunda, transformadora y modernizadora de nuestra forma de enseñar», y el de Carbonell (2010: 94), que concluye que es responsabilidad de los docentes, no solo de la administración y las autoridades educativas competentes, renovar la

³ Para los textos concretos de Comenius hemos empleado la edición de la Academia Scientiarum Bohemoslovaca: *Opera Omnia*, 15, vols. I-II, Praga, 1986-1989.

metodología de enseñanza en los estudios clásicos, «adaptándola al nuevo panorama educativo y a las expectativas de nuestra sociedad cambiante», dando énfasis a la lectura y estudiando lengua y civilización de manera conjunta. Pieza clave en este proceso de renovación es el trabajo de Carlon, publicado en 2013, quien lleva a cabo una utilísima selección de los principios derivados de la investigación en segundas lenguas que son especialmente relevantes para la didáctica del latín y que subraya el rol de la instrucción gramatical como medio para alcanzar la lectura fluida y directa en latín, y no como un fin en sí mismo (2013: 106). De gran interés, por último, son las reflexiones de Bailey (2016), que ponen el énfasis en la lógica de que el latín, como una lengua humana, ha de adquirirse por medios humanos, esto es, atendiendo a los procesos cognitivos que conducen a la adquisición de las lenguas humanas. Se trata, en definitiva, de las ideas que hemos desarrollado en diferentes trabajos (Aguilar García 2019, 2020; Tárrega Garrido 2018, 2022), y la tendencia que puede advertirse en cuantos congresos sobre la didáctica de las lenguas clásicas se celebran en la actualidad en nuestro país y fuera de nuestras fronteras.⁴

Sin embargo, también en este ámbito las referencias bibliográficas habrán de ser acotadas, ya que la publicación de estudios sobre didáctica y aprendizaje de lenguas es continua desde los años 70. Esta proliferación, en efecto, puede resultar abrumadora en algunos casos y complicar las elecciones pedagógicas en cuanto a enfoque, instrucción, práctica o evaluación. Así pues, las alusiones a estudios generales sobre adquisición de lenguas estarán limitadas a dos obras fundamentales: en primer lugar, el manual publicado en 2015 por B. VanPatten y A. G. Benatti con el título *Key terms in second language acquisition*, que nos permitirá definir de manera muy concreta los principios lingüísticos, cognitivos y pedagógicos que sean mencionados; en segundo lugar, la obra *Common ground: Second Language Acquisition Theory goes to the Classroom*, publicada en 2022 por F. G. Henshaw y M. D. Hawkins, que nos permitirá trasladar al contexto del aula los principios teóricos fundamentales y las conclusiones de las investigaciones más recientes. Las perspectivas concernientes a la tradición, desarrolladas a partir de las ideas de Comenius, y las corrientes actuales en adquisición de lenguas extranjeras serán relacionadas puntualmente con aspectos concretos extraídos de la normativa vigente en España, con el fin de subrayar en qué

⁴ Sea ilustrada esta afirmación con la alusión al recientemente celebrado *Novae Viae*, organizado por el Departamento de Filología Clásica de la Universidad de Málaga y la asociación Cultura Clásica y que cuenta ya su quinta edición. Fuera de nuestras fronteras destacan los seminarios celebrados periódicamente por la Universidad de Massachusetts en Boston, *Classics and SLA* (disponible en: <<https://blogs.umb.edu/classicsandreligiousstudies/sla-and-classics-seminar/>>), desde 2022, o el denominado *Langues Anciennes, Méthodes Modernes*, organizado por la Universidad Aix-Marseille durante el curso 2022-2023, y que se completará en 2024 con un congreso de didáctica de las lenguas clásicas que pretende reunir a expertos internacionales. Iniciativas, desde luego, de plena actualidad, pero que siguen la línea de los cambios metodológicos que ya en los años 50 propusieron en España autores como Rodríguez Adrados y Jiménez Delgado.

medida el marco legal puede acercarnos o alejarnos de los principios metodológicos que tradición y vanguardia proponen para la adquisición de las lenguas.

3. APARTADOS OBJETO DE COMPARACIÓN

En un conocido estudio sobre las distintas metodologías a la hora de enseñar una lengua extranjera, Prator y Celce-Murcia (2001)⁵ reúnen en un mismo bloque metodológico las siguientes prácticas de clase:

1. Las clases se imparten en lengua vernácula, con poco o nada de empleo de la lengua objeto de estudio.
2. Listas de vocabulario no contextualizado.
3. Estudio prolijo de la gramática, incidiendo en todo tipo de detalles desde el comienzo.
4. Enfoque siempre en la forma de la lengua e incidencia en la exactitud y precisión de esta.
5. Textos complejos y originales desde los primeros niveles.
6. Escaso interés en el contenido de los textos, que son presentados como un pretexto para el estudio gramatical.
7. Traducción de frases inconexas a la lengua vernácula.
8. Escasa atención a la pronunciación.

Las prácticas descritas, en efecto, tienen como marco de referencia el método conocido como «gramática-traducción», y en ellas verá reflejada la esencia de su praxis diaria un buen número de docentes de lenguas clásicas dentro y fuera de nuestras fronteras. Todas ellas pueden sintetizarse en dos rasgos elementales: la preeminencia de la descripción de aspectos gramaticales en la instrucción, en detrimento del aprendizaje de vocabulario y otros aspectos pragmáticos y culturales, y, por otra parte, el papel principal de la traducción, entendida como objetivo último del aprendizaje. Dichas prácticas, y con ellas sus objetivos primordiales, han sido paulatinamente abandonadas en los procesos de enseñanza-aprendizaje de las lenguas modernas, pero persisten en las clases de lenguas clásicas. Podría objetarse, y estamos de acuerdo en ello, que en el estudio de lenguas modernas deben privilegiarse aspectos de la comunicación a los que

⁵ Celce-Murcia reelabora y amplía en su tercera edición (2001) la primera edición de su prestigioso libro, que data de 1979. Más recientemente resumen las características de distintos métodos didácticos también Brown (2000: 16) o Richard y Rodgers (2001: 5-6). Cabe asimismo señalar que las características del método gramática-traducción siguen intactas desde entonces y no han sido objeto de ampliación o mayor investigación en todo este tiempo, principalmente en su aplicación al aula de latín. Cf. p. e. la crítica del sistema gramática-traducción en su aplicación al estudio de lenguas que realiza Cuenca (1992: 39): «Aquesta mena d'ensenyament és el que tots hem 'patit' de manera més palesa en el cas del llatí. Si els *resultats* no són tan desastrosos quan es tracta d'una llengua viva, no és pel mètode, sinó perquè el contacte amb la llengua real compensa algunes de les deficiències de la classe d'idiomes».

no puede accederse mediante el estudio único de la gramática y el ejercicio exclusivo de la traducción. Nos referimos a la transmisión de mensajes, orales y escritos, una de las formas de comunicación a cuya práctica e instrucción se dedican más recursos en las clases de lenguas modernas y que, por razones obvias, no puede acaparar los mismos medios en la clase de lenguas clásicas, ya que no constituye uno de los objetivos de nuestros estudios.

Ello no significa, sin embargo, que el concepto de *comunicación* no pueda aplicarse al aprendizaje de las lenguas clásicas. Las teorías sobre la comunicación empleadas como referencia en la adquisición de segundas lenguas muestran que, junto a la forma de comunicación consistente en proveer información significativa en la lengua objeto de estudio, denominada *presentacional* por Henshaw y Hawkins (2022: 8), conviven otras formas de comunicación y tratamiento de la información no exentas de vigencia y actualidad, como son los modos *interpretativo* e *interpersonal*. El primero de ellos consistiría en comprender e interpretar contenido significativo, de manera escrita, oral, visual o gráfica; el segundo, en estrecha relación con el modo *interpretativo*, se definiría como la interacción con un interlocutor, para intercambiar información significativa con un determinado objetivo, e incluiría tanto la modalidad sincrónica como asincrónica, esto es, en un espacio y tiempo diferido.

Si trasladamos los modos de comunicación señalados al contexto de enseñanza y aprendizaje de las lenguas clásicas, y aunque aceptemos que el modo *presentacional* no es aplicable, difícilmente podrá negarse que los contextos de comunicación *interpretativo* e *interpersonal* tienen validez en nuestras materias. Por lo que se refiere a la comunicación interpretativa escrita la respuesta es obvia, ya que el contacto con las fuentes primarias debe ser, en teoría, continuo y profundo en nuestra práctica diaria. Nótese aquí que la elección de la noción «interpretacional» es deliberada y que, en palabras de Henshaw y Hawkins (2022: 104) «va mucho más allá de la comprensión literal del texto» que puede lograrse, efectivamente, a través de la traducción.⁶ Pero también el modo interpersonal de la comunicación estaría significativamente implicado: aunque el intercambio de información es, naturalmente, unidireccional, son innumerables las voces que, a lo largo de la historia, han entendido el estudio de la literatura clásica como un diálogo con los autores antiguos.⁷ Así, de hecho, es definido el

⁶ El Real Decreto 243/2022 establece que la lectura directa es «necesaria e inherente» a los procesos de traducción, pero la experiencia en el aula muestra una realidad bien distinta, ya que, si bien en algunos casos la traducción se lleva a cabo después de haber leído y comprendido, en la mayoría de las ocasiones es el único medio para comprender, especialmente en etapas iniciales en que, en efecto, no hay comprensión sin traducción, y a menudo tampoco posterior a ella (nos referimos a comprensión interpretativa y razonada, no literal de los textos). Sobre la traducción como herramienta pedagógica en la historia de la didáctica del latín, cf. el estudio de Aguilar Miquel (2015).

⁷ Precisamente la poetisa canadiense Anne Carson, galardonada con el premio Princesa de Asturias de las Letras en 2020, en su obra *Hombres en sus horas libres* (2007) establece este tipo de diálogo entre pasado y presente, proponiendo conversaciones, por ejemplo, como la mantenida

estudio del patrimonio inmaterial de la civilización grecorromana en el marco legislativo vigente, como «un diálogo profundo entre presente y pasado desde una perspectiva crítica y humanista».⁸

Esta breve digresión sobre los modos de comunicación nos parece relevante en tanto que demuestra que, incluso si se obvia el modo de la comunicación consistente en transmitir información, oral y escrita, en la lengua objeto de estudio, el denominado *presentacional*, los modos *interpretativo* e *interpersonal* son plenamente significativos en el marco de nuestros estudios, puesto que contienen el propósito último de comprensión profunda y reflexión sobre el patrimonio inmaterial contenido en los textos clásicos que se establece en el marco legislativo. En consecuencia, la comunicación, en sus modos *interpretativo* e *interpersonal*, implicada en los objetivos primordiales de nuestros estudios, debe atenderse como tal y verse reflejada en las acciones que integran los procesos de enseñanza y aprendizaje en el aula, esto es, en la metodología; la práctica, sin embargo, camina en otro sentido y las claves más genuinas del método gramática-traducción, que en pocas ocasiones refleja una práctica comunicativa significativa en el aula, sobreviven casi inalterables en la clase de lenguas clásicas.

En nuestra opinión, entre los factores que permiten comprender esta circunstancia es imprescindible mencionar el marco legislativo y las constantes alusiones a la traducción. Esta aparece anunciada como la primera de las destrezas a adquirir en la competencia específica 1 de la asignatura, se considera «el núcleo de los procesos de aprendizaje», se incluye como uno de los saberes básicos de la materia y está presente en tres de los cinco criterios que permiten evaluar la primera competencia específica.⁹ Para un amplio porcentaje de los docentes de lenguas clásicas de Secundaria, además, el método gramática-traducción es la principal referencia que poseen, ya que «así es como han sido enseñados».¹⁰ El componente referencial tiene un peso importantísimo en la práctica docente que, en el caso del profesorado español se ve reafirmado por el

por Tucídides y Virginia Woolf en un plató de televisión sobre la guerra del Peloponeso. Es célebre al respecto el siguiente fragmento de Petrarca (*De remediis utriusque fortunae*, praef. 4): *Quanta, oro te, gratia, claris et probatis scriptoribus est habenda, qui, multis ante nos seculis in terram versi, divinis ingeniis institutisque sanctissimis nobiscum vivunt, cohabitant, colloquantur [...]*. Para una panorámica del anhelo y la búsqueda de diálogo con los antiguos, cf. Miraglia (2015).

⁸ Extraído de la introducción a la materia de Latín en el RD 243/2022.

⁹ Real Decreto 243/2022, en la explicación de la CE1. Entraría en contradicción con otras afirmaciones del mismo decreto que consideran la traducción «como herramienta, no como fin».

¹⁰ Según el estudio realizado por López de Lerma y Ambrós (2016), de 189 docentes entrevistados, tan solo 88 emplearía el método gramática-traducción el año de publicación del artículo, esto es, un 46 %. Sin embargo, otros datos pueden ser tenidos en cuenta para avalar este componente referencial del que hablamos: de los 23 alumnos matriculados en el máster de Profesor de Secundaria del departamento de Filología Clásica de la Universidad de Valencia en el curso 23-24, 18 afirman haber sido formados en la etapa secundaria mediante el método gramatical, esto es, un 78 %. Asimismo, durante el período de prácticas realizado en el transcurso del máster, 16 de estos 23 alumnos han trabajado con docentes que emplean el método gramática-traducción para la enseñanza del latín, esto es, el 69 %.

marco legislativo. La consecuencia es, como avanzábamos, una situación de incompatibilidad metodológica que afecta gravemente a nuestros estudios y del que no podremos desembarazarnos sin someter nuestras posiciones a examen y compararlas con aquellas que, antes y ahora, han demostrado coherencia, cuando no eficacia, para el aprendizaje del latín.

Así pues, tomando como referencia las prácticas descritas por Celce-Murcia (2001), hemos creado los siguientes cuatro bloques que, como decíamos, nos proponemos analizar desde la doble perspectiva de la tradición y la vanguardia, *simul ante retroque* (Petrarca, *Rerum memorandarum libri*, I, 19, 4), y en relación con la normativa que regula nuestros estudios en Secundaria, de manera que podamos reflexionar y sopesar justificadamente el *qué*, el *porqué* y el *cómo* de la instrucción de nuestras materias en el ámbito de la enseñanza Secundaria:

1. Elección y uso de los textos
2. Tratamiento del vocabulario
3. Enseñanza de la gramática
4. Lengua vernácula y pronunciación

3.1. Elección y uso de los textos

La elección de los materiales que sirvan al alumnado en su proceso de aprendizaje es una de las primeras preguntas que todo profesor implicado se plantea en el comienzo de su tarea educativa. A partir de su experiencia como profesor en distintas ciudades europeas del siglo XVII, Comenius estructuró la pirámide del aprendizaje en 4 niveles: VESTIBULUM, IANUA, PALATIUM y THESAURUS (*Did. Magna*, XXII, 19). De hecho, para ilustrar más, si cabe, el *camino* desde los rudimentos hasta el estudio prolijo de los autores en los dos últimos niveles, Comenius en su *Novissima linguarum Methodus* (XII, 23) bautizó al tercer nivel como ATRIUM, de manera que quedase patente, mediante acrónimo, que su método era una verdadera *V-I-A ad Authores*, un camino trazado meticulosamente para conseguir el objetivo de leer y aprender de los autores clásicos. A lo largo de su extensa bibliografía insiste una y otra vez en dos coordenadas que giran, todas ellas, en torno a la misma idea de una inclusión progresiva de los conceptos a aprender:

- *Gradatim*: todo lo que el alumno debe estudiar ha de presentarse de una manera graduada, y nunca exponiendo dificultades o excepciones en los inicios del aprendizaje. El mismo Comenius escribió numerosos manuales adaptando el nivel de lengua al nivel de los alumnos, desechando en todo momento el estudio de grandes autores o textos complejos en estadios iniciales.
- *Res/verba*: el alumnado debe empezar a estudiar latín desde cosas sencillas, que conozca y pueda entender. Una vez conozca la realidad de la que está hablando (*res*) podrá aprender las palabras (*verba*) que lo representan en una segunda lengua: el latín. La vinculación de *res*

con *verba* y la insistencia en las primeras es un *continuum* en la pedagogía comeniana. No sorprende, pues, que Comenius decidiese comenzar las primeras clases con elementos que rodeasen al alumno en el aula o instrumentos o mobiliario que vieses y pudiesen tocar —auténtico predecesor del *classroom language* tan utilizado por profesores de lenguas modernas en la actualidad—, o que enriqueciera su famoso *Ianua Linguarum* con imágenes anotadas publicando el *Orbis sensualium pictus* (1658).

Recogemos a continuación algunas de las afirmaciones en las que Comenius subraya la importancia de una selección de textos concienzuda y atractiva, con frases en un contexto y unidas en bloques temáticos:

Deinde ad horum authorum (plerumque sublimiora quam pro pueritiae captu, et a nostro usu aliena, tractantium) tam vasta volumina juventutem adigere est cymbam exiguo ludere cupientem lacu in oceanum vastum vel aeternis jactandam erroribus, vel absorbendam fluctibus, vel certe sine ullo fructu reddendam littori propellere. (*Ianua linguarum reserata*, Praef. 8)¹¹

Verba sine rebus, putamina sunt sine nucleo, vagina sine gladio, umbra sine corpore, corpus sine anima. (*Did. Diss.* 22)

Verumenimvero, quia quidquid fit, gradatim fit; (ut naturae et artis exempla ostendunt) adeoque etiam, quod discitur, non nisi gradatim disci potest: in evidenti est Latinitatis tyronem in vastum illud authorum mare propelli non posse, sine praeparamentis, et praemunimentis quibusdam. (*Did. Diss.* 32)

Discat ergo in exiguo ludere cymba lacu, antequam se committat pelago (*Did. Diss.* 34)

Manifestum inde fit Latinae linguae studium non ab integris completisque operibus, puta autoribus, auspicandum esse: sed a rudimentis et tyrociniis quibusdam, quae ad majora illa rite animos praedisponant ac praeparent. (*Did. Diss.* 42)

Majori cum emolumento majora illa differuntur: majore usu praesentes horae in minora, aetati et profectui accommodatiora, impenduntur. Discamus primo Latine balbutire; tum loqui; tandem Ciceronem, ut nobis dicendi quoque commonstret artificia, adibimus. Etiam si prius tam expediti reddamur ad omnia Latine eloquendum ac vernacule jam quisque nostrum potest, adhuc tamen apud Ciceronem, Terentium, Virgilium, Ovidium, quod discamus, erit: imo tum demum erit. Quia nisi quis vocum omnium significationes proprias, loquendique modos vulgares, intelligat, sublimiora illa sermonis artificia et ornamenta, ne olfacere quidem poterit: nedum ut capiat, aut ullum inde ferat fructum. (*Meth.* VII, 23)

Tertio sequitur, ut intellectum ita sermonem formandum esse pueris circa puerilia potissimum, virilibus adultiori aetati relictis: ut frustra sint, qui pueris Ciceronem, aliosque grandes authores, quae supra puerilem captum sunt tractantes, proponunt. Si enim res non capiunt, quomodo artificia res istas nervose exprimendi capient? Utilius tempus id humilioribus impenditur, ut tam lingua quam intellectus non nisi gradatim expoliantur. Saltum natura non facit; nec ars, quando naturam imitatur. Prius puer docendus est incessum formare, quam exercere choros: prius equitare in arundine longa, quam

¹¹ En este ejemplo, al igual que en *Did. Diss.* 32, se vale Comenius de la cita de Ovidio en *Tristia*, II, 329-330: *non ideo debet pelago se credere, siqua / audet in exiguo ludere cumba lacu*. Las referencias de Comenius a los autores clásicos son continuas.

phaleratis vehi caballis: prius lallare quam loqui et prius loqui, quam perorare: cum Cicero neget se eum posse docere dicere, qui nesciat loqui. (*Did. Magna* XXII, 7)

Vayamos ahora al terreno de las investigaciones en adquisición de segundas lenguas, donde resultará incluso llamativa la pervivencia de algunas de estas ideas comenianas. Cabe explicar, en primer lugar, que la selección de textos quedaría incluida en lo que se denomina *input*, un concepto amplio que abarcaría las muestras en la lengua objeto de estudio —estímulos— que se ofrecen a los estudiantes y que estos procesan activamente para extraer de ellas un mensaje. En consecuencia, el *input* de una clase de lengua puede adoptar las modalidades oral y escrita, presentar innumerables formatos de texto o imagen, y proceder de distintas fuentes, desde los mensajes emitidos por los propios docentes y otros estudiantes de la clase, hasta los materiales, tanto los auténticos, esto es, no adaptados, como aquellos elaborados específicamente para estudiantes (Henshaw y Hawkins 2022: 60).

Como se habrá advertido, la mayoría de las fuentes de *input* mencionadas suelen estar presentes en la clase de lenguas modernas: las muestras de lengua reales son de acceso inmediato para docentes y estudiantes, y la elaboración de materiales adaptados es constante por parte de los grandes grupos editoriales; existe, a su vez, una clara concienciación por parte de los docentes acerca de la importancia de emplear la lengua objeto de estudio como fuente de *input*, además del compromiso adquirido por los estudiantes, sobre todo en niveles avanzados o en los casos de la enseñanza para adultos, de emplear la lengua objeto de estudio como vehículo de comunicación. La riqueza y abundancia de *input*, tanto en un contexto de aprendizaje formal como en uno informal, y sobre todo en las modalidades oral y de materiales adaptados, es una de las claves que diferencian el aprendizaje de las lenguas modernas respecto a las clásicas, pero también uno de los ámbitos en los que se ha producido una mayor transformación en los últimos años: la presencia cada vez mayor de la práctica comunicativa oral en docentes y alumnos de lenguas clásicas, y la elaboración, cada vez más frecuente, de materiales adaptados así lo constatan.¹²

Sobre el *input* oral hablaremos en el apartado dedicado al uso de la lengua vernácula y la pronunciación. Nótese ahora, sin embargo, que los estudiantes han de ser capaces de entender las muestras de lengua —estímulos— que les son proporcionadas en la clase, y que estas muestras de lengua han de proveerlos de un mensaje significativo, por lo que no toda exposición a la lengua objeto de estudio podrá ser considerada *input* válido para su adquisición. Esta puntualización reviste especial importancia en las clases de lenguas clásicas, en

¹² Así, por ejemplo, *Evagrius magister. Scholae Latinae* (2016), *Forum. Lectiones Latinitatis Vivae* (2017), *Latinum per se. Método progresivo y activo de latín* (2017), *Lectiones Latinae* (2018), *Via Latina* (2022). Tampoco el griego clásico se ha quedado atrás: *Aléxandros. Tò Ἑλληνικὸν παιδίον* (2014), *Diálogos. Prácticas de Griego Antiguo* (2014), *Ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ γλῶττα τῆ συνεπειᾶ*. *Lingua Graeca Antiqua Complexū Rerum* (2021), *Lógos* (2023).

las que los estudiantes, aparentemente, se ven rodeados a diario de abundantes muestras de lengua, procedentes tanto de las frecuentes explicaciones gramaticales facilitadas por los docentes, como de las frases o textos que deben traducir. No obstante, difícilmente estas fuentes podrían considerarse *input* útil o eficaz para la adquisición de la lengua, y ello porque, en primer lugar, las explicaciones gramaticales no constituyen un acto de comunicación en la lengua objeto de estudio de donde los estudiantes puedan extraer un mensaje comprensible y, en segundo, por lo que se refiere a las frases y textos cuya traducción deben completar, porque en la mayoría de los casos no constituyen un mensaje significativo para los estudiantes, esto es, no se constata la existencia de un contexto de comunicación interpretativa real: la información que se ofrece está descontextualizada en numerosas ocasiones y aunque los estudiantes consiguen entender el significado literal de palabras y frases, no deben realizar ningún tratamiento de tal información, esto es, no la incorporan a su conocimiento con algún propósito, por lo que, aunque no puede decirse que esté exenta de significado, sí carece de significación. Es importante recordar que «comprender cada palabra de un texto no es suficiente para concluir que los estudiantes serán capaces de interpretarlo adecuadamente» (Henshaw y Hawkins 2022: 107).¹³

La importancia del *input* y, en consecuencia, de la selección de los materiales que ofrecemos a los estudiantes radica precisamente en que son las muestras comprensibles y significativas de lengua las que proporcionan al cerebro los datos que precisa para realizar las conexiones de forma y significado que, de manera paulatina e inconsciente, facilitarán la construcción del sistema lingüístico de la lengua objeto de estudio. Forma y significado, por tanto, constituyen un bloque indisoluble en el aprendizaje de una lengua, a pesar de que los materiales y actividades implementadas en nuestra experiencia como estudiantes o docentes de lenguas nos hayan podido transmitir lo contrario. Y es precisamente aquí donde las enseñanzas de Comenius para el aprendizaje del latín cobran toda relevancia: la implicación de *verba* y *res* que se encuentra en la médula de los principios del pedagogo moravo alude precisamente a este componente significativo de las muestras de lengua que se ofrecen a los estudiantes en la clase, que serán tanto más eficaces para la construcción inconsciente del sistema lingüístico de la lengua objeto de estudio cuanto

¹³ Permítasenos introducir aquí a título ilustrativo la anécdota descrita por Bérchez (2012: 122) con ocasión de la aparición en una clase de latín de Secundaria de la máxima *Pecunia non olet*, y que los estudiantes podían perfectamente traducir, esto es, atribuir un significado a las palabras para comprenderlas literalmente, pero que, como reivindicaban algunos estudiantes, carecía de significación, pues ni comprendían los referentes, ni podían incorporar la información a su conocimiento en modo alguno. Utilizando las palabras de Henshaw y Hawkins (2022: 104), «comprehension involves understanding not only the meaning of words and sentences, but also the ability to interpret meaning in relation to a background knowledge, interpret and evaluate texts in line with readers goals and purposes».

representen con mayor precisión realidades asequibles y aprehensibles por los estudiantes.

No se trata, sin embargo, de escoger temas o asuntos que se ajusten a los intereses particulares y hábitos cotidianos del alumnado, sino de presentar aquellos temas o asuntos que queremos tratar —en nuestro caso, la cultura, la historia o el pensamiento clásico—, de manera que, a partir de las muestras de lengua que ofrecemos, los estudiantes puedan comprender y obtener información, transformarla en conocimiento y reflexionar sobre su vigencia o valor en la actualidad. Asimismo, en el marco legal que regula las enseñanzas de Latín en la etapa de Bachillerato en el sistema educativo español se advierte de que «la lectura de textos latinos supone generalmente acceder a textos que no están relacionados con la experiencia del alumnado» y subraya la importancia del empleo de tareas significativas y contextualizadas y, añadimos, de dificultad gradual (Real Decreto 243/2022, introducción a la asignatura de Latín).

Insiste Comenius, en efecto, en la importancia de graduar la dificultad de los materiales que ofrecemos al alumnado, idea que expresa mediante el uso frecuente del adverbio *gradatim* (17 veces en *Didactica Magna*, 33 en *Novissima linguarum methodus*, 12 en la *Dissertatio*) que se percibe en sus postulados: el *input*, corroboran los investigadores en adquisición de segundas lenguas, ha de ser comprensible, esto es, entendido de manera directa e inmediata, sin que se precise de ayuda externa o reduciendo esta a un grado mínimo. La hipótesis del *input* comprensible, en ciernes ya, como vemos, en la tradición humanista, renace en los años 80 con los estudios de S. Krashen, que advierten de que una muestra de *input* comprensible es aquella que se encuentra «un punto más alejada» del nivel de competencia del alumnado (Krashen y Terrell 1983: 2), y que en el contexto de la clase se traduce en el empleo de mensajes, orales o escritos, que sean comprensibles en su conjunto, a pesar de que contengan elementos lingüísticos desconocidos, o, mejor dicho, con la premisa de que contengan algún elemento nuevo que permita la expansión y desarrollo del sistema lingüístico (Henshaw y Hawkins 2022: 69).

Tradicción y vanguardia, por tanto, se dan de nuevo la mano a la hora de determinar las cualidades y condiciones que ha de presentar el *input* que ofrecemos a nuestros estudiantes, y también el marco legislativo vigente parece secundar la conveniencia de esta gradación, al proponer que los textos latinos sean adaptados u originales, pero que presenten grados de dificultad progresiva, creciente, adecuada y gradual. Pero lo cierto es que esta gradación postulada en la teoría se ve precipitada de manera incomprensible en la práctica en el diseño de las Pruebas de Acceso a la Universidad. A ellas se enfrentan estudiantes que han tenido contacto con la lengua latina en un período habitual de dos años, y a quienes se exige la traducción exhaustiva de textos originales de nivel avanzado, no siempre relacionados con los aspectos de cultura o pensamiento estudiados en clase. El objetivo de la prueba, en efecto, no es tanto examinar la comprensión

de los textos latinos que son la base de nuestra civilización, como valorar el conocimiento explícito de los elementos básicos del sistema lingüístico latino.

El empleo de un *input* adecuado, por consiguiente, tanto a nivel de significación como de comprensión, es decir, la exposición de los estudiantes a mensajes que puedan comprender y de los que tengan que hacer algún tratamiento o uso, ha sido y es considerada la clave para la adquisición de una lengua, sea cual sea: un principio fundamental por el que el propio Comenius *ante litteram* abogaba y que nadie disputa hoy en día en el terreno académico de la adquisición de segundas de lenguas (Benatti y VanPatten 2015: 38, Henshaw y Hawkins 2022: 76).

3.2. Tratamiento del vocabulario

Para Comenius, veíamos más arriba, todo lo que presentamos a nuestros alumnos pasa necesariamente por ir creando una torre de conocimiento a partir de realidades cercanas en su contexto. En el estudio concreto del vocabulario, la vinculación *res/verba* adquiere de nuevo vital importancia: en opinión de Comenius carecerá de sentido amontonar términos con su traducción, cuando el alumno desconozca completamente la realidad que significan en su propia lengua. Se deberá, pues, presentar primero la *res*, aquello de lo que se está hablando, en un contexto que facilite a los estudiantes la comprensión, y a continuación el *verbum* que la etiqueta en la nueva lengua. De ahí que un estudio ordenado del vocabulario resulte primordial, insistimos, para Comenius, introduciendo al principio aquellos términos más empleados en la lengua, contextualizados en bloques temáticos (la clase, los animales, el cuerpo humano...) y siempre de la manera más atractiva posible. No quiere esto decir que Comenius desprecie todo uso de diccionario, más bien al contrario: dedicó, de hecho, gran parte de su tiempo a proveer sus manuales de léxicos que los alumnos pudiesen consultar en su estudio del latín. La clave radica en la *no* dependencia del diccionario que el alumno deberá desarrollar para entender frases de dificultad progresiva: es absurdo que los alumnos avancen en el proceso *atados* a un léxico constantemente, como si fueran *hierros ortopédicos (serperastra)* sin los que resulte imposible caminar, o que se conviertan en loros de repetición de listados descontextualizados:

Voces enim, quia rerum signa sunt, rebus ignoratis quid significabunt? Noverit puer millies millena vocabula recitare, si rebus applicare non novit, quem apparatus iste usum habiturus est? e solis, etiam separatis vocabulis orationem exurgere posse qui sperat, idem speret arenam in manipulos colligari posse aut e caemento murum erigi absque calce. E vocabulariis igitur et dictionariis, Latinae linguae studium nimis est impeditum. (*Ianua Linguarum reserata*, Praef. 5)

Selegi vocabula usitatiora supra mille: et redegi in sententiolas brevissimas, plerasque duarum dictionum. [...] Reliqua, de rebus, quae in scholā, in domo, in urbe, sunt et fiunt (quantum quidem eorum primō gustu propinari posse visum fuit) capitibus IV. V. VI. locata sunt. (*Ianuae linguarum reseratae vestibulum*, 4)

Vel solius Latinae linguae (ut id exempli causā obiter tangam) studium, bone Deus, quam intricatum, quam operosum, quam prolixum fuit! Promptius lixae, et calones, et cerdones quicumque inter culinarias, militares aliasque sordidas operas addiscunt quamvis a vernacula sua discrepantem linguam, imo duas vel tres, quam scholarum alumni, in summo otio, summā contentione, unicam Latinam. Et quam inaequali profectu? Illi post menses aliquot expedite sua garriunt: hi post quindecim etiam aut viginti annos, plerumque adhuc nonnisi *serperastris* suis grammaticis et lexicis alligati, quaedam illa Latine proferre possunt, et ne illa quidem sine haesitantia et titubatione. Quod pessimum temporis et laborum dispendium unde nisi a vitiosa methodo venire potest? (*Did. Magna* XI, 11)

Linguarum studium parallele cum rebus procedere debet, praesertim in juventute: ut nempe quantum rerum tantum et sermonis discamus, tum intelligere tum exprimere. Homines enim formamus, non psittacos [...] Unde sequitur, primo, vocabula rerum separatim discenda non esse, cum separatim res nec exstant, nec intelliguntur: sed prouti conjunctae sunt, hīc aut illic existunt, hoc aut illud agunt. Haec consideratio nobis Januae Linguarum procudendae ansam dedit: ubi verba sententiis structa, rerum structuram simul exprimunt, non infelici (uti putatur) successu. (*Did. Magna* XXII, 3)

La importancia concedida por Comenius al aprendizaje de las palabras está en línea con el enfoque con que se aborda el estudio del vocabulario en las clases de lenguas modernas, pero constituye una de las principales diferencias respecto a las clases de las lenguas clásicas. En las clases de lenguas modernas, en efecto, se dedica una amplia variedad de recursos al aprendizaje de las palabras, mientras que la necesidad de dominar los significados es considerada escasa o nula en las clases de latín y griego, en las que la dependencia del diccionario, como señalaba Comenius, es imprescindible en la mayoría de los casos.¹⁴ La investigación en adquisición de segundas lenguas, sin embargo, advierte de dos aspectos fundamentales que revelan la importancia de la atención al significado de las palabras, a saber:

- Que las lenguas se aprenden mediante conexiones de forma y significado, es decir, que gramática y vocabulario no se adquieren¹⁵ por separado y de forma compartimentada, sino que se trata de un engranaje natural; la forma sin contenido no es significativa, y el contenido sin forma no permite una comunicación efectiva. Señalan Henshaw y Hawkins (2022: 76) que la comunicación, en la que se incluye, recordemos, la comunicación interpretativa o comprensión escrita que nos interesa como docentes de lenguas clásicas, no consiste

¹⁴ La propia Mary Beard declaraba en la revista *Times Literary Supplement* (11/08/2016: <<https://www.the-tls.co.uk/articles/what-does-the-latin-actually-say/>>) sus dificultades para entender un texto en latín. Una interesante refutación, con múltiples pruebas, puede encontrarse en este blog: <<https://blogicarian.blogspot.com/2019/03/argumentum-ad-ignorantiam.html>>.

¹⁵ Nótese que hablamos aquí de «adquirir» y no de «aprender». La diferenciación entre ambas acciones se remonta a los pioneros estudios de Krashen (1988), en los que se advierte que la adquisición es un proceso implícito e inconsciente que resulta en el uso real de la lengua con propósitos comunicativos, frente al aprendizaje, un proceso consciente y que proporciona conocimiento explícito sobre la lengua, pero no permite su uso real y extemporáneo.

en procesar forma y contenido separadamente, sino que ambas son absolutamente imprescindibles para expresar e interpretar un mensaje con coherencia;

- Que, a pesar de esta indisoluble conexión de forma y significado, es el contenido de las palabras lo que ofrece a los estudiantes la clave de la comprensión de un mensaje: esto es, los estudiantes procesarán en primer lugar y principalmente el contenido de las palabras, y si esto es suficiente para extraer una información significativa y coherente del *input*, dejarán de prestar a la forma la atención necesaria para procesarla. Se trata de las hipótesis que explican qué estrategias y mecanismos emplea la mente humana para procesar, esto es, para filtrar y clasificar los elementos lingüísticos que recibe del *input*, en las que VanPatten es investigador pionero (Benatti y VanPatten 2015: 73, también los trabajos de VanPatten de 1996, 2002 y 2004).

El alcance de ambos postulados es, como se puede constatar, amplísimo: si el procesamiento de la forma no puede producirse sin la comprensión del significado, y el significado solo es procesado de manera completa, eficaz y coherente si se presta atención a la forma, la lectura directa y comprensión de los textos, el objetivo primario de comprensión que se postula para nuestros estudios en Secundaria, no podrá alcanzarse si la consideración del vocabulario no se contempla en la práctica diaria de clase. La decisión de no atender al significado de las palabras mediante el ejercicio y práctica diaria de clase no es, por tanto, justificable.

Ahora bien, el aprendizaje de vocabulario, si bien no requiere un tratamiento desconectado del estudio de la forma, sí precisa de estrategias concretas y enfoques particulares que permitan su uso preciso y consolidación. En consecuencia, no toda atención a las palabras podrá considerarse eficiente y, en efecto, el aprendizaje de vocabulario que se realice mediante la sola memorización de listas descontextualizadas de palabras no resultará una estrategia tan significativa para los estudiantes como aquellas en que se involucren recursos tangibles, orales y visuales, e intangibles, de cariz emocional, social o personal. Comenius insiste en la idea fundamental de que si las palabras no aluden a realidades que el alumnado tenga la necesidad de usar en un contexto de comunicación —también, recordemos, comunicación interpretativa— el aprendizaje del vocabulario puede resultar irrelevante y, en consecuencia, perder utilidad comunicativa. Así lo corrobora en la actualidad la psicología cognitiva, algunos de cuyos principios fundamentales ha empleado la investigación en adquisición de segundas lenguas. Nos referimos a la hipótesis de los niveles de procesamiento propuesta por Craik y Lockhart (1972) a comienzos de los años setenta, según la cual el recuerdo y la retención de un determinado estímulo se encuentran en proporción directa con la profundidad con la que haya sido procesado el estímulo en cuestión, o en otras palabras:

niveles de procesamiento más profundos producen un rastro en la memoria más elaborado, duradero y fuerte.

Aplicado a la enseñanza de las lenguas, también de las clásicas, se trataría de promover un mayor esfuerzo cognitivo que permita un nivel de procesamiento más profundo, algo que no podremos conseguir si el tratamiento del vocabulario en nuestra clase se limita a la búsqueda puntual en el diccionario, o a la mera memorización. El esfuerzo cognitivo del alumnado será mayor en tanto en cuanto el tratamiento de las palabras que hacemos en el aula sea extenso, en tiempo y cantidad, y variado, en términos de manipulación de las palabras a través de diferentes enfoques y actividades. Es precisamente la conciencia de este principio sobre los niveles de procesamiento de un estímulo la que conduce a los docentes de lenguas modernas a emplear todo tipo de recursos visuales, gestuales y auditivos en las clases,¹⁶ con los que se enriquece el *input* que se proporciona al alumnado, y es también la razón por la que muchas de las actividades, orales y escritas, que se realizan en la enseñanza de lenguas modernas son diseñadas con la intención de reflejar realidades personales o sociales que impliquen de forma directa a los estudiantes:¹⁷ el objetivo es enriquecer el estímulo y convertirlo en altamente significativo para los estudiantes. Esta es, en definitiva, la finalidad que persiguen las prácticas productivas, orales y escritas, que se incluyen en los llamados métodos activos que se han aplicado a la enseñanza de las lenguas clásicas en los últimos años. Tales prácticas, en efecto, son contempladas en los currículos de algunas comunidades autónomas por los beneficios que se derivan de su aplicación, y evalúan al alumnado por su capacidad de aplicar los elementos del sistema de la lengua latina «para su comprensión y expresión oral y escrita» y «producir frases o textos sencillos escritos y orales en latín».¹⁸

Profundicemos a continuación en el modo en que los principios refrendados por tradición y vanguardia para la adquisición de léxico son contemplados en el marco legislativo general de nuestros estudios en España. El *currículum* de nuestras asignaturas refleja cierta conciencia de esta innegable imbricación de forma y contenido que hemos subrayado. Ello se deduce de afirmaciones como la que podemos encontrar en la explicación de la CE1 en el RD 243/2022, a saber, que «la lectura directa» permitirá al alumnado desarrollar «estrategias de asimilación y adquisición tanto de las estructuras gramaticales como del

¹⁶ También Comenius subrayaba la implicación del máximo número posible de sentidos en el proceso: *Proinde aurea esto docentibus Regula, ut omnia praesententur sensibus quotquot possunt. Nempe visibilia Visui, audibilia Auditui, odora Olfactui, sapida Gustui, tangibilia Tactui: et si quae pluribus simul capi possunt sensibus, pluribus simul efferantur* (*Did. Magna* XVII, 6).

¹⁷ La idea podría ilustrarse con los conocidos ejercicios de expresión oral y escrita en los que se pregunta por hábitos diarios, preferencias personales, opiniones, experiencias o proyectos futuros.

¹⁸ Se trata de los criterios de evaluación postulados para la CE3 en el decreto del currículum de Bachillerato de la Comunidad Valenciana (108/2022).

vocabulario latino de frecuencia», esto es, el tratamiento conjunto de forma y contenido, con el que podrá conseguirse «la comprensión de los textos latinos, base de nuestra civilización».

No obstante, el análisis preciso del currículum de Bachillerato arroja también, respecto al aprendizaje de vocabulario, las siguientes directrices:

- Primero, que el alumnado ha de ser capaz de distinguir los formantes del léxico latino, esto es, sus «raíces, prefijos y sufijos», con el fin de poder identificar el sentido etimológico del léxico de su lengua, inferir los significados de términos nuevos o especializados, y enriquecer así su repertorio léxico y competencia comunicativa, tanto en la lengua propia como en otras lenguas nuevas. Se trata de la explicación de la CE2 que versa particularmente sobre el léxico;
- Segundo, que, para llevar a cabo el proceso de obtención de información a partir de las fuentes primarias, se recomienda el empleo de textos en edición bilingüe: estos, se establece en la normativa, permitirán al alumnado «prestar atención a conceptos y términos básicos en latín». Tal conocimiento, que se define a la par como léxico y cultural, contribuirá a «una lectura crítica» de los textos y facilitará «determinar los factores que determinan su valor como clásicos». En esta línea, la comparación entre diferentes traducciones que comporta el trabajo con textos bilingües es considerada una fuente de enriquecimiento a la hora de interpretar el léxico. Así se establece en la explicación de la CE3, sobre la lectura, interpretación y comentario de textos latinos.

El objeto de estudio primordial, por tanto, no parece ser el léxico latino en sí, en términos de cantidad y profundidad, sino la identificación de los formantes de las palabras latinas con el fin de enriquecer el conocimiento de la propia lengua y facilitar el aprendizaje de palabras en lenguas nuevas. En la misma línea, lejos de destacarse que la finalidad de la atención al léxico es la de comprender el texto latino, se insiste en el uso de traducciones y en la discusión acerca de sus «fortalezas y debilidades». En consecuencia, no sorprenderá que se establezcan como criterios para la evaluación favorable del alumnado capacidades como «seleccionar el significado apropiado de palabras polisémicas» a partir de herramientas clave en el proceso de traducción como son «listas de vocabulario, glosarios, diccionarios» (CE1, criterio de evaluación 1.3); «deducir significados» de términos actuales mediante el trabajo etimológico, ni tampoco que el conocimiento del léxico latino se limite a «identificar y definir» aquellas palabras que «designan conceptos fundamentales» de la civilización latina como *imperium*, *natura*, *civis* o *paterfamilias* (CE3, criterio de evaluación 3.3). Es cierto que se insiste nuevamente en la capacidad de «realizar la lectura directa de textos latinos [...] asimilando los aspectos morfológicos, sintácticos y léxicos elementales» de la lengua (CE1, criterio 1.4), y que «el análisis de las características de la civilización latina y su aportación a la identidad europea supone recibir información

expresada a través de las fuentes latinas» (explicación de la CE4), pero la pobreza de los estímulos que se proponen en lo referente al trabajo con el léxico y la omisión de toda intención comunicativa en su aprendizaje complica sobremedida, creemos, su adquisición.

En definitiva, la necesidad de combinar *verba y res* postulada por Comenius, y su recomendación de recurrir a léxicos y glosarios de manera puntual, no parecen ser tenidas en cuenta en el marco normativo de nuestros estudios, donde son obviados también los principios de procesamiento del *input* que otorgan al léxico un lugar preeminente en el proceso de adquisición de una lengua con intención comunicativa, y las teorías que recomiendan el enriquecimiento de los estímulos léxicos como medio crucial para el dominio eficiente del vocabulario. Un escenario que, como señala Comenius, no puede resolverse sino con *infelici successu* para los interesados en la adquisición de la lengua latina.

3.3. La enseñanza de la gramática

Veámos en el último ejemplo de Comenius aducido en el apartado anterior lo criticable que es para el estudioso moravo la dependencia absoluta de léxicos y gramáticas. Incardinada en la idea de la *gradación* que señalábamos más arriba está la simplificación de los conceptos gramaticales que se explican a los alumnos que comienzan a estudiar una lengua. Resulta absurdo para Comenius y molestísimo para los estudiantes que abundan en las clases de primeros niveles todo tipo de detalles gramaticales, a lo que llama intencionadamente *speculatio*. No se debe, a partir de estas palabras, interpretar que Comenius desprecie el análisis filológico de los textos, pero sí que la reflexión lingüística —*philosophica*, la llama él— dista mucho de la verdadera *philologia* y el *amor a* y la *comprensión profunda* de un mensaje en la lengua objeto de estudio. El detalle, el estilo, las excepciones deben ser estudiadas en profundidad en el PALATIUM y en el THESAURUS, pero nunca en la JANUA y mucho menos en el VESTIBULUM, niveles en los que los alumnos no están en absoluto preparados para descender a tal minuciosidad:

Distinebatur nimirum, imo distendebatur juvenus praeceptionibus grammaticis infinite prolixis, perplexis, obscuris, majorem partem inutilibus annis aliquot; haec prima crux. (*Ianua linguarum reserata*, Praef. 4)

Ratio hujus methodi prima haec est, quod mollius, melius, efficacius, exemplis docemus, quam praeceptis. (*Did. Diss.* 60)

Exemplar semper praecedat, praeceptum semper sequatur, imitatio semper urgeatur. (*Meth.* x, 28)

In nominum declinatione, dissimulamus omnes anomalias (ex. gr. quod in secunda desinentia in *-ius* propria vocativum forment non in *-ie*, sed in *i*. Item quod in tertia quaedam accusativum faciant in *-im*, ablativum in *-i*, et similia). Quia enim, quod incipit, debet esse nec multum, nec particulare nimis, multo minus irregulare, ne terreat [...], parcendum putamus tironum infirmitati. Roborati circa haec prima, majora et regularia, minora illa et irregularia subigent facilius eo delati. Nec ab ignoratis illis hōc locō ullum periculum, ubi Latine loquendi necessitas nulla adhuc urget. (*Meth.* XIV, 19)

Monuit pridem Quintilianus,¹⁹ longum et difficile iter esse per praecepta, breve et efficax per exempla. Sed eheu, quam parum memores, hujus moniti sunt vulgares scholae! Praeceptis certe et regulis, et regularum exceptionibus exceptionumque limitationibus, primos etiam grammaticae tirones ita obruunt, ut illi plerumque quid fiat nesciant, priusque stupere quam intelligere incipiant. (*Did. Magna* XXI, 7)

Linguae discuntur non ut eruditionis aut sapientiae pars, sed ut eruditionis hauriendae, aliisque communicandae, instrumentum. (*Did. Magna* XXII, 1)

Praecepta linguarum grammatica sint, non philosophica. Hoc est, non subtiliter in rationes causasque vocabulorum, phrasium, connexionum, cur ita vel ita fieri necesse sit, inquirant, sed crassiore Minervā, quid et quomodo fiat, explicent. Subtilior illa causarum et nexuum, similitudinum et dissimilitudinum, analogiarum et anomaliarum, quae rebus et verbis insunt, speculatio ad philosophum pertinet, philologum remoratur. (*Did. Magna* XXII, 13)²⁰

Contrariamente a las ideas y postulados comenianos, el estudio escrupuloso y concienzudo de la gramática es, como decíamos al comienzo, una de las características definitorias del método gramática-traducción y, en consecuencia, el aspecto al que la clase de lenguas clásicas en la etapa de Secundaria dentro de nuestras fronteras dedican la mayor parte de los recursos que se despliegan en el aula. Al respecto, los estudios en el campo de la adquisición de segundas lenguas señalan distintos escenarios didácticos en que la gramática de la lengua objeto de estudio recibe una atención preeminente:

- El primero de ellos es aquel en que la lengua *per se* es el objeto de estudio: en consecuencia, los ítems gramaticales son el hilo conductor de la clase y el eje planificador de las actividades del aula. La gramática se enseña de manera directa y explícita, y se organiza en un currículum gradual «artificial»,²¹ según aquello que tradicionalmente se ha considerado que debe aprenderse primero. La investigación en adquisición de segundas lenguas denomina a este enfoque «atención a las formas»;
- En el segundo escenario la instrucción gramatical se modera y, aunque se mantiene como uno de los aspectos a tratar en la clase y a los que destinar recursos no secundarios, es considerada un medio para acceder al significado de la lengua y no un fin en sí mismo. En consecuencia, la atención a la gramática se produce en un contexto de comunicación, es decir, mientras se interactúa con la lengua, ya sea

¹⁹ Máxima aducida en varias ocasiones por Comenius. Si bien la cita concreta se encuentra en Séneca (*epist.* 6, 5), hay una cita similar en Quintiliano (*Inst.* II, 5, 15): *nam in omnibus fere minus valent praecepta, quam experimenta*. Comenius cita correctamente a ambos autores clásicos por sus nombres en *Iudicium de responsione Serarii* 4.

²⁰ Entiéndase aquí «Grammatica» en el sentido de «correctos» y «de acuerdo con la gramática normativa», para que los alumnos puedan imitar modelos precisos. Nótese, asimismo, la oposición que aquí establece Comenius entre *philologus* y *philosophus*.

²¹ Empleamos el término en consideración a las precursoras teorías de Corder (1967) sobre el «currículum interno» (*internal syllabus*) con que los estudiantes de una segunda lengua afrontan el proceso de adquisición y que no necesariamente ha de coincidir con el currículum que la instrucción formal establece para la clase.

para interpretarla o para expresarla. Este enfoque se denomina «atención a la forma».²²

La elección de uno u otro escenario habrá de estar sujeta, obviamente, a los objetivos que se planteen para la enseñanza de la lengua. En nuestro caso, estos vienen definidos por el tantas veces mencionado RD 243/2022 donde, como hemos señalado también en repetidas ocasiones, el objetivo de comprensión de los textos latinos que garantice el desarrollo de una conciencia crítica y humanista capaz de comprender las aportaciones de la civilización latina a la cultura europea, aunque señalado como primordial y esencial desde el primer momento, se complica con la equiparación a la traducción que se hace de forma recurrente. De esta combinación se derivan una serie de particularidades que, como anunciábamos al comienzo, convierten a nuestro currículum de referencia en complejo desde el punto de vista metodológico. Así pues:

- De las cinco competencias específicas que recoge el currículum de Latín en Bachillerato, dos se ocupan de aspectos específicamente lingüísticos, las dos primeras, y tres giran en torno a aspectos relacionados con la cultura y la civilización romana y su patrimonio material e inmaterial;
- Las competencias específicas que atañen a la lengua son descritas a través de nueve ítems, de los cuales únicamente uno alude a la lectura directa de los textos y la asimilación, que no aprendizaje, de elementos lingüísticos, si bien se mezcla con la reiterada exhortación a «identificar y comparar» estos elementos lingüísticos;
- Las competencias específicas referidas al legado y aportación de la civilización romana no se ocupan de las cuestiones que atañen al procesamiento de la información contenida en los textos. Se habla de «la adquisición de herramientas de interpretación que favorezcan la autonomía progresiva con relación a la propia lectura» y de estrategias «de análisis y reflexión que impliquen movilizar la propia experiencia, comprender el mundo y la condición humana y desarrollar la sensibilidad estética y el hábito lector», pero no se alude en ningún caso a las técnicas específicas que pueden permitir el acceso a la información, y no se menciona la lectura directa.

Del planteamiento de las competencias que presenta el currículum puede deducirse que el estudio de la forma y el contenido se entiende compartimentado y por separado: actuaciones y recursos, y, en consecuencia, tiempos y actividades, son diferenciados para el tratamiento de la lengua y el mensaje que esta contiene, un enfoque que, como ya se ha mencionado, no es justificable en un contexto comunicativo que incluye también la interpretación del contenido

²² Ambos enfoques son denominados respectivamente «Focus on forms» y «Focus on form» en la investigación y bibliografía sobre adquisición de segundas lenguas (Henshaw y Hawkins 2022: 77).

con un propósito definido. Además, el hecho de que tan solo uno de los nueve ítems de las competencias puramente lingüísticas verse sobre la lectura directa revela que el escenario didáctico en el que se nos sitúa es el de la «atención a las formas», y no «a la forma», lo que acaba por corroborar las prácticas de aula en las que el estudio de la lengua es un fin en sí mismo y no una herramienta para entender los textos.²³ Un síntoma de este enfoque, pero también una consecuencia de su aplicación, es el hecho de que la mayoría de libros de texto empleados para el aprendizaje de lenguas clásicas aborden la lectura a través de «secciones suplementarias, habitualmente al final del capítulo» (Henshaw y Hawkins 2022: 103). Sin embargo, tal y como advierten las mismas autoras, la comunicación interpretativa, una vez más, la comprensión profunda y no literal de un texto, no debería tratarse como una suerte de corolario o añadido a las lecciones sobre gramática y vocabulario.

La investigación en adquisición de segundas lenguas, en efecto, ha debatido con perseverancia el papel de la instrucción gramatical en el aula si el contexto de aprendizaje tiene como objetivo la adquisición de la lengua, esto es, si el objetivo primordial es el tratamiento de la información que recibimos en la lengua objeto de estudio: pioneras al respecto son las teorías de Krashen que ya hemos mencionado y su firme distinción entre «aprendizaje», que supone el conocimiento explícito de los elementos de la lengua y que permite una aplicación en diferido de los mismos en reflexiones y análisis metalingüísticos, y «adquisición» de una lengua, esto es, el conocimiento implícito de los elementos lingüísticos que permite un uso extemporáneo y directo de ellos.²⁴ El consenso al respecto de las precursoras ideas de Krashen se traduce en la actualidad en un acuerdo sin discrepancia en el campo de la adquisición de segundas lenguas según el que la instrucción gramatical no es en ningún caso considerada necesaria para la adquisición de una segunda lengua, y a ella se atribuye únicamente un carácter beneficioso o útil. Partiendo de esta consideración subsidiaria de la instrucción gramatical, su carácter utilitario es entendido de manera diferente según el marco teórico desde el que se contemple, y pueden destacarse tres posturas distintas al respecto (Henshaw y Hawkins 2022: 68):

- Si la adquisición de la lengua es considerada análoga a la adquisición de cualquier otra destreza humana, el aprendizaje de las normas gramaticales y su práctica sistemática pueden contribuir a su

²³ La identificación del conocimiento de los elementos lingüísticos con las competencias del lenguaje, esto es, el tratamiento de la gramática como una destreza lingüística es considerado una «confusión en la profesión docente» por VanPatten (2010: 12). Esta identificación, sin embargo, no es sentida como un error en la normativa estatal vigente ya que, a pesar de afirmarse que los criterios de evaluación siguen «una formulación competencial» y «se plantean enunciando el proceso o capacidad que el alumnado debe adquirir», tan solo uno (1.4) de los diecinueve criterios de evaluación recogidos en RD 243/2022 contempla la destreza del lenguaje relativa a la comprensión lectora.

²⁴ Véase nota 15.

desarrollo. Es la postura promovida por R. Dekeyser, que asume que la adquisición de una lengua está sujeta a los mismos procesos cognitivos que la adquisición de cualquier otra habilidad, de forma que el conocimiento declarativo, explícito o controlado, puede convertirse en procedimental, implícito y automático a través de la práctica (Dekeyser 2007). La equiparación de la destreza del lenguaje con otras destrezas no goza, sin embargo, de completa aceptación (Benatti y VanPatten 2015: 85).

- La instrucción gramatical es beneficiosa para que los estudiantes tomen conciencia de la existencia de ciertas formas del lenguaje, *condicio sine qua non* para su procesamiento y consiguiente incorporación al conocimiento implícito y abstracto de una lengua que se conoce como representación mental. Esta teoría, conocida como *Noticing Hypothesis*, fue sugerida por R. Schmidt en los años 90 y cuenta con cierta aceptación en la actualidad (Benatti y VanPatten 2015: 53);
- La instrucción gramatical solo será beneficiosa si atiende a las estrategias de procesamiento del *input* que conducen a conectar forma y significado y que VanPatten, principal promotor de esta postura, cifra en una serie de principios que la instrucción gramatical habrá de evitar para que el procesamiento de la forma no sea preterido por el procesamiento de su contenido (Benatti y VanPatten 2015: 73).²⁵

El hecho de que la atención a la forma haya sido considerada primordial en nuestras materias tiene que ver con la circunstancia de que el objetivo del aprendizaje consiste en interpretar un *corpus* textual escrito, una destreza que puede producirse *offline* —podemos leer, y volver a leer el texto, parar y reflexionar sobre el contenido de aquello que hemos leído—, y para la que el conocimiento explícito de los elementos de la lengua puede resultar útil —podemos examinar una única palabra o segmento del texto y analizarlo todo el tiempo que necesitemos.²⁶ Pero hemos de tener muy presente que la

²⁵ Estas estrategias de procesamiento pueden resumirse en dos: 1. El procesamiento del contenido precede al de la forma y eclipsa a este si es suficiente para obtener un mensaje coherente; 2. Los estudiantes tienden a procesar los elementos situados en la posición inicial del mensaje antes que el resto. La instrucción formal, por tanto, deberá encontrar la manera de «sortear» estas estrategias, manipulando el *input* y forzando el procesamiento de la forma para llegar al contenido.

²⁶ El conocimiento explícito de los elementos lingüísticos se convierte en imprescindible cuando forma parte de los parámetros de evaluación y calificación. Nos referimos aquí a las pruebas de acceso a la universidad de la materia de latín en que, de nuevo, lengua y contenido se evalúan por separado y son entendidas como compartimentos estancos y en las que, además, el conocimiento explícito de la lengua acapara la mayor parte de la puntuación de la prueba (en el caso de la Comunidad Valenciana, 5 puntos de traducción, 2 de análisis sintáctico, 1 de análisis morfológico, 1 de reflexión sobre los formantes léxicos latinos y su pervivencia en las lenguas románicas). Al respecto se ha de recordar, una vez más, que «traducción» no es siempre sinónimo

comprensión escrita es un acto de comunicación, y tanto principiantes como expertos no podrán sino reconocer que acercarse a los textos clásicos con el recurso preeminente del conocimiento explícito de los elementos lingüísticos para descifrar la forma del mensaje, y dependiendo casi exclusivamente de un léxico o glosario que nos proporcione el contenido de esa forma, resulta una tarea harto costosa y que limita el acceso a los textos por cuestiones obvias de escasez de tiempo. Es, empleando la analogía comeniana, como caminar con hierros ortopédicos: el recorrido abarcado, esto es, la cantidad de los textos a los que logremos acceder, habrá de ser necesariamente menor, o requerirá de muchísimo más tiempo, por no mencionar el hecho de que las reflexiones lingüísticas a las que se ven obligados los potenciales lectores corren el riesgo de convertirse en un debate sin límite, un objetivo en sí mismo, una verdadera *speculatio*, en palabras de Comenius, que pone en peligro el objetivo de obtener y tratar la información que se lee. A menudo, de hecho, la abrumadora especulación formal permite un contacto meramente superficial con el contenido, una práctica que, en nuestra opinión, debiera reconsiderarse en las etapas inferiores. De ello previene, aunque tímidamente, la propia normativa, cuando advierte de que ha de existir una «progresión en el aprendizaje para conducir al alumnado hacia el conocimiento esencial de la morfología, la sintaxis y el léxico de la lengua latina» (explicación de la CE1 en el RD 243/2022).

La conclusión es que, si el objetivo es, tal y como establece la normativa, interpretar los textos clásicos de forma no literal, sino reflexiva, será necesario incluir el aprendizaje y práctica de técnicas y estrategias de lectura en nuestro marco normativo e implementarlas en la práctica de clase, cuestión que intentaremos abordar en las conclusiones de este trabajo.

3.4. Lengua vernácula y pronunciación

Congruente con su insistencia en partir de lo conocido hacia lo desconocido, de lo sencillo a lo complejo, Comenius defiende partir en la medida de lo posible de la lengua materna del alumno en los estadios iniciales, por lo que descarta una inmersión absoluta en el *Vestibulum*, su primer grado. Todo proceso de aprendizaje, también el de las lenguas, debe ser paulatino, sencillo y ascendente, de manera que los alumnos se vayan poco a poco separando de los *serperastra* que señalábamos más arriba y del corcho al nadar. Así pues, recomienda Comenius que el profesor se acerque al alumno en su propia lengua y lo vaya introduciendo poco a poco con frases sobre temas alcanzables y

de «comunicación interpretativa», esto es, lectura comprensiva, directa y eficaz e interpretación razonada de su contenido, sino más bien, en el caso de Secundaria y las pruebas de acceso, de comprensión literal de cada palabra y frase. También es pertinente la reflexión de Henshaw y Hawkins (2022: 77) sobre la utilidad del conocimiento explícito de una lengua: «Explicit grammar instruction might be helpful for students to do well on exams that require them to conjugate verbs correctly».

contextualizados, en las palabras latinas. Esta paciencia inicial llevará, sin embargo, a unos cursos avanzados en los que solo se empleará el latín y se discutirá sobre el estilo de los autores seleccionados:

Et ut vorum significationes paulatim innotescant, praemittant semper vernaculam lectionem. Ex. Gr. Kompt her Kinder: Venite pueri etc. Ita enim duplo facilius Latina haerebunt, si vernaculis subjungantur ubique. (*Ianuae linguarum reseratae vestibulum*, Praef. 7)

Atque hīc jam etiam inchoari commode poterit Linguae exercitium. Non quod ante prohibitum sit, sed quod posthac intermittendum non sit. Ante fuit liberum illis qui volebant (sunt enim alii aliis ut ingenio ita linguā praecocios) Latine garrere: posthac non liberum erit non garrere. (*Did. diss.* 223)

Monendum et hoc atque legis instar figendum: in hac secunda Latinitatis schola linguae exercitia requiri perpetua: ut nempe colloquia puerorum, tam inter se quam cum praeceptore (et praeceptorum ad illos) non nisi Latina sint. (*Did. Diss.* 259)

Insigniter vero ad propositum faceret, si poveri posset, ut Latinae scholae sint collegia, populum Romanum repraesentantia: ubi nihil nisi Latinus audiatur sermo... (*Meth.* XIX, 4)

Praepostere igitur fit, quoties in scholis ignotum per aequae ignotum docetur: uti fit 1. cum linguae Latinae tironibus praecepta Latina traduntur: quod tantundem est, ac si quis Hebraeam per Hebraea, Arabicam per Arabica praecepta explicet. 2. cum iisdem tironibus auxilio offertur lexicon Latino-vernaculum; cujus contrarium fieri debebat. Non enim vernaculae per Latinam discendae operam dant, sed Latinam docendi sunt, mediante igitur vernaculā, utpote jam notā. (*Did. Magna* XVII, 27)

Linguae novae studium gradatim procedat [...] Dum Latina vernaculis junguntur, vernacula, utpote notiora, semper praecedant, Latina sequantur. (*Did. Magna* XVII, 28)

En cuanto al tratamiento de una correcta pronunciación, si bien en los métodos gramática-traducción adquiere ésta poca, si alguna, relevancia, para Comenius adquiriría una importancia capital en los primeros pasos del discente, y así lo reitera una y otra vez en sus múltiples tratados, proponiendo incluso que se marquen los acentos en latín, al igual que se hacía en griego o en checo:²⁷

Poterunt inde primi Latinitatis tirones promptly legere et legitime pronunciare doceri. (*Ianuae linguarum reseratae vestibulum* 7, 1)

Meta primae Latinae classis est, ut puer vernacule legendi et scribendi gnarus (hoc enim praesupponimus) cum Latinis literis primam, eoque difficillimam (quia omne principium grave) absolvat luctam: hoc est addiscat Latinum sermonem (1) Pronuntiare legitime, (2) legere expedite, (3) scribere accurate, (4) intelligere ac interpretari qualitercunque [...] Ad hoc obtinendum conceptae sunt jam ante aliquot centenae sententiole, Latinitatis Vestibulum dictae: perficiendae posthac in eum modum, ut (1) accentus vocibus expresse superimponantur, (2) de pronuntiatione legitima observationes adjiciantur... (*Did. Diss.* 186-187)

Primum ergo libellum percurrant solius lectionis et rectae pronuntiationis causa, hoc modo: legat praeceptor unam et alteram pagellam, clare, distincte, lente, ut discipuli suos inspectantes libellos sufficiant auribus, oculis, attentione, subsequi. Ubi absolverit

²⁷ Parece Comenius referirse a marcar el acento de intensidad, como en castellano, que en latín viene determinado por la ley de la penúltima. Mientras en griego clásico está discutida su naturaleza, en checo los acentos gráficos (*čárky* y, en la «u», *kroužek*) denotan la cantidad larga de la sílaba, y no la intensidad, que recae invariablemente en la primera sílaba de cada palabra.

lectionem praeceptor, incipiant eandem discipuli: sed singuli sententiolas singulas, in orbem. Hoc dum fit, praeceptor diligenter attendet pronuntiationi, ut plane recta sit et accurata: ideoque non praefestinata, sed lenta. (*Did. Diss.* 190-191)

De accentu nihil in grammatica vestibulari praecipitur: quia tirones illius doctrinae capaces non sunt. Ne tamen interim male pronuntiandi contrahant habitum (quod permittit periculosum) [...] aut etiam praeceptores de non pronuntiando vitiose monere semper (quod molestum) necessum sit, consilium inivimus voces accentandi, h. e. supra scriptô apice quae syllabae producendae sint, per totum Vestibuli corpus (textum, lexicon, grammaticam) notandi. Graeci sane (et nunc Bohemi) accentus suos expresse pingunt ubique: cur idem non faciamus in Latinis, hñc saltem, tironum causã? (*Meth.* XIV, 18)

La pronunciación es considerada, según la propuesta curricular de la asignatura de latín en bachillerato, un elemento primordial del primero de los saberes básicos (*I. El texto: comprensión y traducción. A. Unidades lingüísticas de la lengua latina: pronunciación*), y el marco normativo propone que se enseñe junto con el abecedario y la acentuación de la lengua latina. La mayoría de los libros de texto creados para facilitar los procesos de enseñanza y aprendizaje así lo aplican, dedicando normalmente el primero de sus temas a los aspectos relativos al abecedario y la pronunciación en latín. Este, sin embargo, suele ser un contenido con escaso seguimiento o continuidad en este tipo de métodos, ya que es planteado de manera teórica únicamente entre las primeras lecciones y rara vez se exhorta al alumnado a practicarlo con posterioridad, pues no suelen contemplarse prácticas o ejercicios que impliquen la lectura en voz alta o la comprensión auditiva.²⁸ La escasez e inaccesibilidad a recursos orales, como grabaciones o vídeos de nivel adaptado, no facilita, tampoco, la práctica de estos aspectos, aunque, como ya se ha dicho, la profusión de estos es mayor y más depurada cada día. Ello no es de extrañar, ya que los beneficios de la práctica oral de la lengua objeto de estudio son indiscutibles en la investigación de segundas lenguas y van más allá de la evidente familiarización con las normas de pronunciación: identificar los límites de las palabras o frases y reconocer diferentes parámetros de entonación y énfasis contribuye a perfeccionar la destreza perceptiva y, en consecuencia, el desarrollo del sistema lingüístico (Henshaw y Hawkins 2022: 104).

El empleo de textos orales, asimismo, se considera una valiosa fuente de *input* que no tiene por qué limitarse a la adquisición de las lenguas modernas: emplear la lengua objeto de estudio, en nuestro caso, el latín, como medio de comunicación en instrucciones propias del contexto de enseñanza en el aula, en pequeñas escenas o diálogos que impliquen a personajes y eventos a través de vocabulario y estructuras trabajadas en clase, es mucho más que un simple

²⁸ Los métodos como *Lingua Latina per se illustrata* o *Via Latina*, si bien no tratan el tema de la pronunciación de forma teórica —sí en los manuales *Latine doceo* y *Latine disco* de LLPSI— incorporan como materiales complementarios archivos de audio realizados por docentes especialistas. Por otra parte, el hecho de que sean concebidos como métodos de lectura presupone el ejercicio continuo de la pronunciación en clase. La propuesta es, de nuevo, práctica y activa, no teórica y pasiva.

pasatiempo o juego en el aula y se asimila perfectamente no solo a las investigaciones más recientes, sino también a la pedagogía comeniana. Tal y como explicamos en el apartado dedicado a la selección de los textos, en la medida en que estos mensajes emitidos en latín sean comprensibles y significativos para nuestro alumnado, contribuirán de un modo inestimable al desarrollo de la representación mental de la lengua que queremos aprender, esto es, a la destreza implícita de comprenderla de manera directa y eficaz, también en el ámbito escrito. La formación docente en la destreza oral es, por tanto, crucial en este aspecto y como hemos señalado ya, uno de los aspectos en que la labor de actualización pedagógica más ha trabajado en los últimos años. Ello no significa, sin embargo, que «tengamos que» hablar en latín todo el tiempo, ni que «todo lo que enseñemos» en la clase, lo enseñemos en latín. No se trata de todo o nada, ni, en palabras de Comenius, de esperar, de nosotros mismos y de nuestro alumnado, poder disertar cual *cicerones* desde el comienzo.

De ello advierten también las investigaciones en adquisición de lenguas modernas: cuando presentamos al alumnado una forma de *input* nueva —piénsese, por ejemplo, en la lectura de un nuevo texto—, es importante que nos aseguremos de activar cierto conocimiento cultural o histórico previo, y una forma certera de conseguirlo es indudablemente recurrir a la lengua común (Henshaw y Hawkins 2022: 110). Sin embargo, no parece tratarse solo de una técnica docente para facilitar el proceso de aprendizaje, sino de un proceso cognitivo ineludible: así lo explica la investigación en adquisición de segundas lenguas especializada en la adquisición de nuevos elementos léxicos. Se trata, en efecto, de un proceso en el que se han identificado dos fases, una inicial, de comprensión, que pasa por entender el significado base de una nueva palabra en la lengua objeto de estudio (L2) y en el que la vinculación con una forma preexistente en la lengua vernácula (L1) parece inevitable; y una segunda fase, de desarrollo, en la que se reestructura este contenido inicial y emerge una nueva palabra en L2, que paulatinamente se va desvinculando del sistema lingüístico de la L1 (Jiang 2004: 102). Por otra parte, adoptamos plenamente la postura de Henshaw y Hawkins (2022: 111) respecto al tratamiento de los contenidos y nociones de pensamiento presentes en los textos a los que exponemos a nuestro alumnado: el hecho de que su nivel impida a los estudiantes discutir en la lengua objeto de estudio no puede ser una justificación para abordar ciertos temas de manera superficial. Una reflexión como decimos, totalmente pertinente en relación con nuestras materias.²⁹

En cualquier caso, si el uso de la lengua común con el fin de facilitar el desarrollo de la adquisición se convierte en abuso, las consecuencias pueden ser también negativas, ya que transmitiremos «la falsa impresión de que comprender

²⁹ Cuestionable nos parece, asimismo, la primacía del debate lingüístico en detrimento e incluso omisión de la discusión acerca de los asuntos, nociones, ideas y cuestiones de pensamiento planteadas en los textos.

un texto es traducirlo» (Henshaw y Hawkins 2022: 111).³⁰ La motivación para atender a la lengua objeto de estudio para obtener el significado de un mensaje puede verse, asimismo, considerablemente mermada, con lo que el proceso de adquisición, dependiente en grado sumo, precisamente, de la capacidad de procesar mensajes en la lengua que se quiere adquirir, se vería severamente afectado. Un recurso útil y accesible que podemos emplear en el aula como complemento a las muestras de *input* procedentes de los textos escritos que trabajamos en clase y los mensajes orales emitidos por la figura docente, es el llamado «input bimodal» (Henshaw y Hawkins 2022: 105), en relación con el concepto de lenguaje bimodal, que consistiría en simultanear la lectura y escucha del texto que queremos trabajar, es decir, la combinación de las modalidades del lenguaje oral-auditiva y visual-gestual. El empleo de la dimensión oral del lenguaje para su adquisición cuenta con pleno vigor, como vemos, en los postulados comenianos y la investigación de vanguardia, pero es nuevamente obviada por la normativa estatal vigente, que no contempla en ningún momento la oralidad como vía de acceso al patrimonio inmaterial.³¹

4. CONCLUSIONES

Tras haber realizado un repaso a las tres referencias que nos marcábamos al comienzo (históricas, lingüísticas y normativas) y constatar las continuas implicaciones entre todas ellas, consideramos que sigue siendo necesaria una profunda reflexión sobre la metodología del latín en todos los niveles educativos en los que se imparte, tanto en Secundaria, como en la Universidad, pero también —conviene no olvidar— en los cada vez más crecientes ámbitos de alumnos autodidactas que se introducen en el estudio del latín persiguiendo objetivos eminentemente prácticos de leer, entender y disfrutar todo lo escrito en este idioma desde la Antigüedad hasta nuestros días. Semejante reflexión, en consecuencia, deberá terminar incorporando paulatinamente en su camino todos aquellos criterios que hayan demostrado su efectividad en la tradición y en la reciente investigación de aprendizaje de lenguas, reflejándose en las normativas reguladoras que vertebran su estudio, en los manuales que lo desarrollan y, finalmente, en la práctica cotidiana del aula.

³⁰ Así parece entenderse, sin embargo, en el marco normativo de la enseñanza del latín en España, en cuya introducción a la asignatura se habla de «situar al texto, su traducción y su comprensión» —en este orden— «como elementos fundamentales en el aprendizaje de las lenguas clásicas». También la CE1 habla de «traducir y comprender», en este orden. El orden aparece lógicamente alterado en algunos decretos autonómicos, por ejemplo, el de la Comunidad Valenciana (108/2022), en cuya introducción se habla de «lectura, interpretación y traducción».

³¹ Este inconveniente se atenúa, de nuevo, en la normativa de la Comunidad Valenciana (108/2022), en que se reconoce la oralidad, esto es, la capacidad de producir y comprender mensajes orales en latín, como forma de reforzar el aprendizaje lingüístico.

A modo de epílogo, pues, no nos gustaría concluir el presente análisis sin presentar algunas orientaciones que, a partir de lo arriba expuesto, se pueden aplicar —y, de hecho, venimos aplicando junto a muchos otros profesores— en la clase de latín de Secundaria y de nivel universitario. Los hemos sintetizado en dos apartados fundamentales que afectarían de manera conjunta a los cuatro bloques que hemos analizado, esto es, la selección de los textos, el tratamiento del vocabulario, la enseñanza de la gramática y la elección de la lengua vehicular y la pronunciación:

1. Adoptar un enfoque de atención a la forma. Ello supondría:
 - a. Ofrecer *input* en la lengua objeto de estudio al alumnado, oral y escrito, pero imprescindiblemente escrito, ya que la comunicación interpretativa es el objetivo de nuestra asignatura. Ejemplo: ofrecer una lectura en latín.
 - b. Escoger el *input* de manera que la información en él contenida sea comprensible y significativa para el alumnado. Ejemplo: presentar un texto sobre la historia y civilización romana que implique al alumnado de algún modo, mediante la identificación de ideas, estructuras, instituciones que han pervivido, o no, en la actualidad.
 - c. Proponer al alumnado someter la información recibida a «algún tratamiento»: procesarla, ordenarla, valorarla, parafrasearla. Ejemplo: actividades de comprensión lectora como preguntas, verdadero o falso, organización gráfica del contenido, ordenación de datos etc.
 - d. Mediante diferentes actividades de clase que incluyan estímulos visuales, gestuales y diversas actividades de producción (colocaciones, sinónimos y antónimos, completar frases, campos semánticos etc.) hacer que el alumnado identifique en el *input* las palabras nuevas y focalice en especial en las más frecuentes.
 - e. Mediante diferentes actividades de clase hacer que el alumnado identifique en el *input* los accidentes morfológicos y estructuras nuevas, en especial las más frecuentes y que, haciendo hincapié en ellas mediante su uso simplificado, tome conciencia de su forma y funcionamiento.
2. Enseñar, y aplicar en el aula, técnicas y estrategias de comprensión lectora, no solo técnicas de traducción. Algunos ejemplos son los siguientes:
 - a. En los momentos previos a la lectura o escucha de una muestra de lengua o *input*:
 - hacer preguntas para reactivar el conocimiento previo de aquello que vamos a tratar (incluso en la lengua vernácula);
 - plantear preguntas personales sobre el tema (la educación, la mujer, viajes);
 - identificar y describir imágenes directamente relacionadas con la lectura;

- que los estudiantes reflejen gráficamente (mediante dibujos o esquemas) palabras u oraciones clave extraídas del texto;
 - hacer asociaciones de palabras con palabras clave que van a aparecer en el texto, a través de sinónimos o campos semánticos;
- b. Durante la lectura o escucha:
- pausar el texto y dividirlo en unidades más pequeñas que el alumnado pueda resumir, dramatizar, preguntar, reflexionar;
 - proporcionar a los estudiantes una «clave» para la comprensión, esto es, algún tipo de organizador gráfico, como un esquema, mapa conceptual o pequeña tabla, individual o colectiva, en que sinteticemos elementos como el *quién*, *qué*, *dónde*, *cómo*, *cuándo* o *por qué* de aquello que se narra en el texto;
 - leer de nuevo para señalar palabras clave o ideas principales; debatirlas en grupos pequeños;
- c. En los momentos posteriores a la lectura o escucha:
- ordenar los acontecimientos narrados;
 - identificar las palabras o fragmentos que no corresponden («non convenit»)
 - escribir un resumen o seleccionar una posible frase resumen del texto;
 - expandir el texto: escribir una frase adicional para un párrafo, un final alternativo, una secuela;
 - narrar el texto desde el punto de vista de otro personaje de la historia;
 - hacer un informe del texto para un compañero ausente;
 - escribir posibles *post* sobre el tema de la lectura para redes sociales;
 - comparar a los personajes de la lectura con personas del entorno de los estudiantes;
 - sintetizar la información en formatos alternativos: infografía, póster, vídeo, cómic;
 - parafrasear...

BIBLIOGRAFÍA

- Aguilar García, María Luisa (2020), «De rationibus ac principiis quibus constat *Comparatio aliarum linguarum* (SLA) ad linguam Latinam tralatis ac conversis», *Classical World*, 113(3), 335-356.
- Aguilar García, María Luisa (2019), «Usus adversus doctrinam? Grammatica in schola alterius linguae. Grammatica Latine tradita», *Thamyris*, 10, 237-264.

- Aguilar Miquel, Julia (2015), «La traducción pedagógica como herramienta didáctica», *Thamyris*, 6, 137-165.
- Alcalde-Diosdado, Alfonso (2000), «La necesidad de renovación didáctica de las lenguas clásicas», *Estudios Clásicos*, 118, 95-131.
- Bailey, Justin Slocum (2016), «Teaching latin to humans: how to honor both the language and the learner» [en línea]. Eidolon, 04/01/2016 [Consulta: 20/06/2024]. Disponible en: <<https://eidolon.pub/teaching-latin-to-humans-4e6b489b4e17>>.
- Benatti, Alessandro y VanPatten, Bill (2015), *Key Terms in Second Language Acquisition*, Londres/Nueva York, Bloombury.
- Bérchez, Esteban (2012), Reseña de A. Encuentra Ortega: «Latinum per se. Método progresivo de Latín», *Estudios Clásicos*, 142, 122-124.
- Brown, H. Douglas (2000⁴ [1980]), *Principles of language learning and teaching*, Nueva York, Longman.
- Carbonell Martínez, Santiago (2010), «La crisis del Griego Antiguo y los métodos antidepresivos», *Estudios Clásicos*, 137, 85-95.
- Carlson, Jacqueline M. (2013), «The Implications of SLA Research for Latin Pedagogy: Modernizing Latin Instruction and Securing its Place in Curricula», *Teaching Classical Languages*, 4(2), 106-122.
- Celce-Murcia, Marianne (2001³ [1979]), «Language teaching approaches: An overview, en Teaching English as a Second or Foreign Language», en *Teaching English as a second or foreign language*, Celce-Murcia, Marianne (ed.), Boston, Heinle & Heinle, pp. 3-12.
- Corder, Stephen P. (1967), «The significance of learner's errors», *International Review of Applied Linguistics*, 5, 161-70.
- Craik, Fergus I. M. & Lockhart, Robert S. (1972), «Levels of processing: A framework for memory research», *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour*, 11(6), 671-684.
- Cuenca, Maria Josep (1992), *Teories gramaticals i ensenyament de llengües*, Tandem, Valencia.
- Dekeyser, Robert (2015), «Skill acquisition theory», en *Theories in second language acquisition: An introduction*, VanPatten, Bill & Williams, Jessica (eds.), Mahwah, Lawrence Erlbaum, pp. 94-112.
- Fiévet, Charles (1989), «Apprendre à comprendre. Réflexions pour une pédagogie nouvelle des langues anciennes», *Actualité de l'Antiquité*, 203-216.
- Henshaw, Florencia G. & Hawkins, Maris D. (2022), *Common Ground. Second Language Acquisition theory goes to the classroom*, Indianápolis, Focus.
- Jiang, Nil (2004), «Semantic transfer and development in adult L2 vocabulary acquisition», en *Vocabulary acquisition in a second language: Selection, acquisition and testing*, Bogaards, Paul y Laufer-Dvorkin, Batia (eds.), Ámsterdam, Benjamins, pp. 101-126.
- Jiménez Delgado, José (1959), «El latín y su didáctica», *Estudios Clásicos*, 28, 153-171.
- Krashen, Stephen (1988), *Second Language Acquisition and Second Language Learning*, Londres, Prentice Hall International.
- Krashen, Stephen y Terrel, Tracy (1983), *The natural approach: Language Acquisition in the Classroom* [en línea]. Londres: Prentice Hall International. Disponible en: https://www.sdkrashen.com/content/books/the_natural_approach.pdf [Consulta: 20/06/2024].

- López de Lerma, Gala y Ambrós, Alba (2016), «Enseñanza de la lengua latina: resultados preliminares sobre las ventajas e inconvenientes en el empleo de diferentes metodologías», *Methodos*, 3, 67-83.
- Miraglia, Aloisius (2015), «Ne bibamus pocula Lethes», *Mantineia*, 1, 19-69.
- Miraglia, Aloisius (1996), «Cómo (no) se enseña el latín» [en línea]. *Micromega*, 6 [Consulta: 20/06/2024]. Disponible en: <<https://www.culturaclasica.com/lingua-latina/miraglia.htm>>.
- Musumeci, Diane (1997), *Breaking Tradition. An exploration of the historical relationship between theory and practice in second language teaching*, Nueva York, McGraw-Hill.
- Richard, Jack C. y Rodgers, Theodore S. (2001⁵ [1986]), *Approaches and Methods in Language Teaching*, Pekín, Cambridge University Press.
- Rodríguez Adrados, Francisco (1954), «Puntos de vista sobre la enseñanza de las lenguas clásicas», *Estudios Clásicos*, 13, 310-323.
- Tárrega Garrido, Jorge (2022), «De Sallustio praelegendo: causae, rationes et consilia docendi», *New England Classical Journal*, 49(1), 66-79.
- Tárrega Garrido, Jorge (2018), «Fluvii transitum ponte coniungamus. De auctoribus in lyceis per usum tractandis», *Thamyris*, 9, 139-154.
- Van den Arend, Alan (2018), «Something Old, Something New: Marrying Early Modern Latin Pedagogy and Second Language Acquisition (SLA) Theory», *Teaching Classical Languages*, 10(1), 1-32.
- VanPatten, Bill (2010), «The two faces of SLA: Mental Representation and Skill», *International Journal of English Studies*, 10(1), 1-18.
- VanPatten, Bill (2004), «Input Processing in SLA», en *Processing Instruction: Theory, Research and Commentary*, VanPatten, Bill (ed.) Mahwah, Erlbaum, pp. 5-31.
- VanPatten, Bill (2002), «Processing Instruction: An Update», *Language Learning*, 52(4), 755-803.
- VanPatten, Bill (1996), *Input Processing and Grammar Instruction: Theory and Research*, Norwood, Ablex.

© María Luisa Aguilar García y Jorge Tárrega Garrido, 2024.
Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

RELEVANCIA E INJERENCIA POLÍTICA DEL PODER DEMOCRÁTICO EN LA ÉPICA ARCAICA: UN ABORDAJE DESDE EL PENSAMIENTO HOMÉRICO

GASTÓN ALEJANDRO PRADA
Universidad de Buenos Aires / CONICET
prada.filo@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0199-1005

RESUMEN

Hay entre los historiadores un consenso generalizado en que el advenimiento de la democracia griega se dio a partir de la transformación de las prácticas y el espacio plebiscitarios del periodo arcaico en una configuración más estable y lógico-jurídica del oficio y de la ley que tiene lugar en la Atenas clásica. Estas dinámicas asamblearias constituyen uno de los pilares fundamentales de la narrativa homérica, lo que ha sugerido que la *Iliada* y la *Odisea* expresan la mentalidad igualitaria y protodemocrática griega. Sin embargo, se ha sostenido que el pueblo comporta una atenuada injerencia política, en tanto que solo condiciona exiguamente o, a lo sumo, sirve como un órgano consultivo. Este artículo analiza el abordaje filosófico-político de los problemas presentados en los poemas homéricos en torno a una concepción democrática del ejercicio soberano. Se pretende mostrar el planteo y posicionamiento de la épica homérica en torno al poder democrático no tanto desde una perspectiva ideológica, sino más bien desde mirada problematizante. Esto es: puede advertirse en los poemas un intento de reflexión filosófico-política por parte del poeta sobre la relevancia, los alcances, los límites y las tensiones que presentan las prácticas políticas y sociales que pueden denominarse «democráticas».

PALABRAS CLAVE: Homero, democracia, épica, filosofía, política.

RELEVÀNCIA I INGERÈNCIA POLÍTICA DEL PODER DEMOCRÀTIC EN L'ÈPICA ARCAICA: UNA APROXIMACIÓ DES DEL PENSAMENT HOMÈRIC

RESUM

Hi ha un consens generalitzat entre els historiadors que l'adveniment de la democràcia grega va sorgir a partir de la transformació de les pràctiques i l'espai plebiscitaris del període arcaic en una configuració més estable i lògic-jurídica de l'ofici i de la llei que es materialitza a l'Atenes clàssica. Aquestes dinàmiques assembleàries constitueixen un dels pilars fonamentals de la narrativa homèrica, la qual cosa ha suggerit que la *Iliada* i l'*Odissea* expressen la mentalitat igualitària i protodemocràtica grega. Tanmateix, s'ha sostingut que el poble exerceix una ingerència política limitada, ja que només condiciona de manera exígua o, com a màxim, serveix com un òrgan consultiu. Aquest article analitza l'abordatge filosòfico-polític dels problemes plantejats en els poemes homèrics al voltant d'una concepció democràtica de l'exercici sobirà. Es pretén mostrar la proposta i posicionament de l'èpica homèrica en relació amb el poder democràtic, no tant des d'una perspectiva ideològica, sinó més aviat amb una mirada problematitzadora. Això és: es pot observar en els poemes un intent de reflexió filosòfico-política per part del poeta sobre la rellevància, els abasts, els límits i les tensions que presenten les pràctiques polítiques i socials que poden denominar-se «democràtiques».

PARAULES CLAU: Homer, democràcia, èpica, filosofia, política.

Data de recepció: 25/vi/2024
Data d'acceptació: 10/ix/2024
Data de publicació: desembre 2024

RELEVANCE AND POLITICAL INTERFERENCE OF DEMOCRATIC POWER IN THE ARCHAIC EPIC: AN APPROACH FROM HOMERIC THOUGHT

ABSTRACT

There is a consensus among historians that the advent of Greek democracy came about through the transformation of the plebiscitary practices and space of the archaic period into a more stable and logic-legal configuration of office and law that takes place in classical Athens. These assembly dynamics constitute one of the fundamental pillars of the Homeric narrative, which has suggested that the *Iliad* and the *Odyssey* express the Greek egalitarian and proto-democratic mentality. However, it has been argued that the people have diminished political interference as they only condition it to a small extent or, at most, serve as a consultative body. This article analyses the philosophical-political approach to the problems presented in the Homeric poems in terms of a democratic conception of the exercise of sovereignty. The aim is to show the Homeric epic's approach to and positioning of democratic power not so much from an ideological perspective but rather from a problematizing gaze. That is to say, we can see in the poems an attempt at philosophical-political reflection by the poet on the relevance, scope, limits, and tensions presented by political and social practices that can be called "democratic".

KEYWORDS: Homer, democracy, epic, philosophy, politics.

1. INTRODUCCIÓN

Hay entre los historiadores un consenso generalizado en que el advenimiento de la democracia griega se dio a partir de la transformación de las prácticas y el espacio plebiscitarios del periodo arcaico en una configuración más estable y lógico-jurídica del oficio y de la ley que prevalecerá en la Atenas clásica. Estas dinámicas asamblearias constituyen uno de los pilares fundamentales de la narrativa homérica, lo que ha sugerido que la *Iliada* y la *Odisea* expresan la mentalidad igualitaria y protodemocrática que luego dará lugar a ideas vertebrales como la *isonomía* y la *isegoría*, entre otras, en el desarrollo pleno de la democracia ateniense.¹

Que los poemas homéricos presentan una ideología democrática fue señalado a fines del siglo XIX por Morgan (1877) y retomado a mediados del XX por Feldman (1952).² Sin embargo, mucho se ha discutido en torno al significado y valor del δῆμος y, en efecto, a su incidencia política en el marco narrativo de los poemas homéricos, así como también en la eventual *performance* de estos en un ámbito cívico o simposíaco.³ De este modo, se ha sostenido que el pueblo, cuyas proclamas son en gran medida representadas en la asamblea, comporta una atenuada injerencia política, en tanto que solo condiciona exiguamente o, a

¹ Gallego (2017: 244-245), Hammer (1998b: 360), Rose (1997: 175) y Stuurman (2004: 189). Para un acercamiento al problema del δῆμος en la Atenas clásica, Gallego (2015), Asmonti (2015), Blanshard (2004).

² Un breve *racconto* de estas posturas puede encontrarse en Ruzé (1997: 14-15).

³ Dalby (1995) ha señalado la posibilidad de pensar la *performance* de la *Iliada* para un contexto de festividades cívicas y la de la *Odisea* más ligada a un ámbito del simposio.

lo sumo, sirve como un órgano consultivo o termómetro social del poder soberano al momento de tomar las decisiones políticas que repercuten directamente en la comunidad. Desde este enfoque, en la *Iliada* y la *Odisea* «las asambleas tienden a representar la ineffectividad o la necesidad de la masa, que contribuye poco a la narrativa».⁴

Este artículo analiza el abordaje filosófico-político de los problemas planteados en los poemas homéricos en torno a una concepción democrática del ejercicio soberano. Se intenta mostrar el planteo y posicionamiento de la épica homérica en torno al poder democrático no tanto desde una perspectiva ideológica, sino más bien desde una mirada problematizante. Esto es: puede advertirse en los poemas un intento de reflexión filosófico-política por parte del poeta sobre la relevancia, los alcances, los límites y las tensiones que presentan las prácticas políticas y sociales que, desde nuestra óptica actual, pueden denominarse «democráticas». Para ello se consideran tres ejes principales: el episodio de Tersites (*Iliada*), ilustrando la perspectiva aquea; la dialéctica entre Héctor y Polidamante (*Iliada*), desde la mirada troyana; y, por último, el ágora Itacense (*Odisea*).

2. EL ROL DEL ΔῆΜΟΣ EN LA ÉPICA HOMÉRICA

Antes que nada, debe advertirse que resulta particularmente complejo precisar con exactitud el referente del concepto de δῆμος en los poemas homéricos, dadas, por un lado, la plurivocidad del término y, por otro, su correlación e imbricación con otros conceptos y contextos narrativos. En líneas generales, tanto en la *Iliada* como en la *Odisea*, el término δῆμος y sus lexemas correspondientes pueden hacer referencia a un territorio, a un pueblo entendido como una totalidad, a la clase popular de una comunidad, al vulgo, a lo público, a una institución de la *pólis*, a una parte de la sociedad que se opone a la aristocracia e, incluso, a un grupo dentro de la misma aristocracia.⁵

Asociados a este campo semántico aparecen términos como λαός (pl. λαοί) y πληθύς, que normalmente se traducen como «pueblo», «huestes», en el primer caso, y «masa», «multitud» o «mayoría», en el segundo, que refiere a un grupo social entendido en su dimensión cuantitativa.⁶ Esta proximidad semántica con el término δῆμος puede acentuarse aún más si se piensa en que los λαοί, generalmente en referencia a las tropas de combate llano, pueden devenir una

⁴ Seaford (2004: 182). En la misma línea, Haubold (2000: 1-54).

⁵ La palabra δῆμος se halla atestiguada en época micénica bajo la forma δᾶμος. El término presente en las inscripciones de las tablillas en Lineal B se utiliza para designar una entidad administrativa local; a su vez, como prefijo de palabras compuestas que remiten a un supuesto funcionario de una localidad micénica o, incluso, refiere a una noción abstracta de «clase popular» (DELG: 273, Lejeune 1987: 253, Ventris-Chadwick 1959: 121).

⁶ Se trata de la mayoría o la multitud del pueblo (e.g., «la multitud de los licios» [πληθὺν Λυκίων], *Il.* 5.676).

comunidad, como se relata en el Catálogo de las naves, con el mito de Tlepólemo, quien, tras reunir a una numerosa hueste (λαός), logra fundar una colonia en Rodas (*Il.* 2.653-670).

Ahora bien, más allá de algunas asociaciones generales o derivados semánticos, el término λαός se refiere normalmente al pueblo entendido como una parte del ejército que sigue a algún líder (βασιλεύς) (Scheid-Tissinier 2002: 10). Esto, en parte, es lo que ha llevado a afirmar que el pueblo (λαός) denota una masa social prepolítica indiferenciada que depende del líder para su protección.⁷ No obstante, resulta problemático pensar que los λαοί homéricos constituyen meramente una masa sumisa, desprovista de prácticas comunitarias, dado que el hecho de que no inicien un programa político en sí mismo no implica que tengan un rol pasivo. La *Iliada* y, en parte, la *Odisea*, pueden leerse como un conflicto entre los diferentes ámbitos de la comunidad política, cuyas tensiones intentan resolverse por medio de la asamblea, lo que muestra que esta ocupa un rol fundamental en la resolución de los conflictos. De hecho, ambos poemas comienzan con un llamado a la asamblea⁸ —en la que se supone está presente alguna forma de «pueblo», como el δῆμος, el λαός o la πληθύς—, lo que constituye una acción de suma relevancia si se supone la apertura de una obra como la instancia germinal en la que se presenta el problema central o la cuestión nodal del argumento dramático. Como se verá, el «pueblo» no solo constituye una parte de la comunidad que reafirma las decisiones que ya han sido tomadas por un líder, sino que, además, juega un rol importante en su elección y legitimación (Hammer 2005: 115, 1998: 353; Raauflaub 1997: 636).

Primeramente, en la *Iliada* y la *Odisea* el δῆμος tiene una función crucial y fundamental en la toma de decisiones del soberano, así como en el bienestar político y social de la comunidad.⁹ En este sentido, es necesario separar, por un lado, lo que sucede *de facto* en la narrativa de los poemas y, por otro, lo que el poeta pretende exponer, problematizar o demostrar con su composición,¹⁰ pues los episodios que involucran al δῆμος no constituyen una mera descripción de

⁷ Haubold (2000: 1-54).

⁸ Entiéndase en el plano humano, puesto que la *Odisea* comienza con una asamblea en el Olimpo (también en una deliberación para resolver el *nóstos* de Odiseo).

⁹ Para Rose (1997: 181), la batalla ideológica formulada en los poemas homéricos se da entre un οἶκος orientado hacia una aristocracia y una comunidad orientada hacia la *pólis*, es decir, una tensión dicotómica entre una elite y las masas. Se advierte así una disputa ideológica entre un gobierno monárquico y el poder detentado colectivamente por una aristocracia que tiene al δῆμος como escenario de esa pugna y, a su vez, como objeto legitimador de la eventual victoria resultante del conflicto social y político entre ambos grupos sociales.

¹⁰ Quinlan (2009: 11) señala que, en el caso de la *Iliada*, el poema ha tenido como escenario principal las Grandes Panateneas y, en efecto, su celebración o performance poética tiene una significación directa con y en el ámbito de la *pólis*. Así, los poemas no reflejarían una realidad histórica, sino los ideales del poeta y su audiencia. De este modo, si se piensa en los poemas homéricos como composiciones propias de las festividades cívicas —donde predomina la presencia del pueblo—, se advertirá una valoración muy diferente de aquella en la que el δῆμος tiene un rol secundario o lateral. Cf. Allan y Cairns (2011: 125-126), Elmer (2013: 65).

una realidad (eventual o puntual), o una simple ficción construida sobre la verosimilitud de hechos fosilizados en un pasado remoto. En todo caso, es utilizando ese acervo tradicional el modo en que el poeta con su impronta individual formula un problema filosófico-político y, en efecto, expone sus supuestos y sus consecuencias. Como señala Hammer (2002: 127-128), en el siglo VIII aC los cambios coyunturales probablemente demandaron nuevas formas para la comprensión de la organización política, haciéndose cada vez más públicos los problemas de liderazgo y autoridad, dando lugar al surgimiento de una autoconsciencia del δῆμος que aumentó las exigencias sobre el orden político para integrarse en él. Es por ello muy importante la observación de Elmer (2013: 66) de que, en los poemas homéricos, cualquier instancia dada tiene la misma probabilidad de apartarse de la norma, de cuestionarla, o de denostarla, o bien la posibilidad de expresarla, es decir, de reproducir el *statu quo* prescriptivamente.

Un soberano (βασιλεύς) como Agamenón, dentro de la narrativa homérica, puede tomar sus decisiones unilateralmente, ignorando por completo la moción del δῆμος, lo que muestra que el pueblo, *a priori*, no es capaz de coaccionar su voluntad. Sin embargo, la directa incidencia e importancia fundamental de la moción del δῆμος y, en efecto, su genuina supervaloración pueden encontrarse en lo que el poeta muestra como las consecuencias de no atender sus proclamas y demandas. Así, hace unas cuantas décadas, Feldman (1952: 338) había notado en la disputa entre Agamenón y Aquiles una forma embrionaria e incipiente de soberanía popular. Esto se advierte claramente en *Il.* 1.22-32, cuando Agamenón no escucha la voluntad de los aqueos, al no devolver a la hija del sacerdote Crises, conociéndose en el marco narrativo la subsiguiente concatenación causal de hechos que provocan enormes pérdidas para la comunidad aquea.

En el mismo sentido puede leerse la famosa sentencia homérica οὐκ ἄγαθὸν πολυκοιρανίῃ· εἷς κοίρανος ἔστω, / εἷς βασιλεύς («De ningún modo todos los aqueos seremos gobernantes aquí. No es bueno el mando de muchos. ¡Sea uno el líder, uno el gobernante!») (*Il.* 2.203-205). Estos versos de tono *gnómico* constituyen un *locus classicus* sobre la discusión en torno a la mejor forma de organización política. Es por ello que este pasaje ha sido interpretado como una defensa de la monarquía por parte de Odiseo (y el poeta) como la mejor forma de gobierno y, a partir de los sucesos subsiguientes, como una restauración del orden en el ejército y la comunidad aquea por parte del Laertíada. Uno de los problemas al que conducen estas interpretaciones del pasaje es que, dado su valor indudablemente *gnómico*, estos aforismos se extraen de la narrativa con un valor absoluto. Sin embargo, para comprender el sentido genuino de estos versos es necesario situarse en el marco narrativo del conjunto de la *Ilíada* y, sobre todo, a partir de los sucesos subsiguientes. En efecto, puede verse en las acciones de Odiseo un intento de restaurar el compromiso con la empresa colectiva desde la autoridad de Agamenón, pero, al mismo tiempo, se advierte que esa tentativa se concreta mediante la fuerza como mecanismo de coerción. El hecho de que la autoridad de Agamenón no sea restaurada exitosamente se ve en la propagación

del cuestionamiento a la autoridad por varios de los aqueos en los episodios siguientes. Así, la condena o crítica del poeta sobre este modo no democrático de ejercer el poder se expresa nuevamente en las calamidades que sufren los aqueos en el campo de batalla, hasta llegar a su punto más álgido cuando los médicos están heridos (*Il.* 11.833-836). En rigor, la autoridad de Agamenón no es restablecida, sino que, más bien, lo que frágilmente se sostiene es un orden militar *de facto* mediante la figura de Odiseo. De este modo, la restauración de los límites del campo político que Odiseo logra por medio de la fuerza y de un modo antidemocrático trae aparejado el problema del liderazgo sin autoridad (Hammer 1998a: 15).

3. TERSITES

En el harto comentado pasaje de *Il.* 2.212-242, en medio de la crisis política y militar provocada por la ruptura con Aquiles, en el episodio de la puesta a prueba del valor de los aqueos por parte de Agamenón, Tersites irrumpe en el ágora. Sobre este personaje el poeta dice que «graznaba» (έκολώα) en la asamblea y que ὄς ἔπεα φρεσὶν ἦσιν ἄκοσμά τε πολλά τε ἤδη / μάψ, ἀτὰρ οὐ κατὰ κόσμον, ἐριζέμεναι βασιλεῦσιν («él en sus mentes sabía muchas y desordenadas palabras atolondradamente, realmente sin orden, para disputar con los gobernantes») (*Il.* 2.213-214). Según describe el poeta, Tersites αἰσχιστος δὲ ἀνὴρ ὑπὸ Ἴλιον ἦλθε («llegó a Troya siendo el hombre más vergonzoso») (*Il.* 2.216). Es muy elocuente la descripción física con la que el poeta deja en claro su fealdad: chueco, cojo de una pierna, hombros encorvados y cabeza puntiaguda. Pero una de las cosas más significativas es el hecho de que Tersites grazne frenéticamente —en lugar de hablar—, lo que lo acerca a lo animal (asemejándolo a un ave), alejándolo del ámbito humano. En este sentido, el desorden de su lenguaje y el atropellamiento retórico colocan a Tersites en la frontera de la irracionalidad.¹¹ Además, su fealdad contrasta con los estándares estéticos de los héroes de la épica —que incluso llegan al punto de asemejar a los hombres con lo divino—, distintivos de la aristocracia guerrera.¹² Al mismo tiempo, la épica heroica establece una correspondencia entre la apariencia física, los valores morales y la clase social. A su vez, no debe dejar de mencionarse la insistencia del poeta en el desorden del lenguaje de Tersites (ἔπεα ἄκοσμά / οὐ κατὰ κόσμον), que apunta

¹¹ Al respecto, llamativamente, Jaeger (2001: 53) ha señalado, citando a Dion de Prusa, que Homero, en tanto poeta exageradamente laudatorio de todo, incluso ha elogiado a Tersites describiéndolo como «orador de voz clara» (λιγύς [...] ἀγορητής) (*Il.* 2.246). También Stuurman (2004: 177) afirma que Odiseo reconoce con relucencia la habilidad oratoria de Tersites. Sin embargo, resulta más lúcido notar que esa referencia es puesta en boca de Odiseo y que, en efecto, no es más que un sarcasmo propio del héroe, hecho que se le escapó a Dion de Prusa y, al parecer, al propio Jaeger. Para contrastar esta expresión en otros contextos, *Il.* 1.248, 3.214 y 19.82.

¹² E.g., *Od.* 6.239-246, entre tantos otros pasajes.

a la convergencia del orden social y el poético/verbal, al oponer su discurso al *kósmos*, esto es, al *épainos* (Elmer 2013: 95).

En la épica homérica nada se dice sobre el linaje de Tersites,¹³ lo que contrasta con el criterio épico general de los héroes y los personajes aristocráticos sobre los que normalmente se brinda información acerca de su abolengo. Por otro lado, el poeta menciona que Odiseo golpeaba con el cetro e increpaba a cualquier varón del *pueblo* (*δῆμος*) que encontraba gritando en el ágora (*Il.* 2.198-199), que es exactamente lo que hará con Tersites al final de su discurso (*Il.* 2.246-269). La continuidad narrativa de la escena, junto con la especificación —también del poeta— de que Tersites intervenía en la asamblea *solo* (*μῶνος*) y la oposición frente a no *un βασιλεύς* en particular, sino a los *βασιλεῖς* (*Il.* 2.214, 247, 277) —además del hecho de que Agamenón ni siquiera le responde—, sugeriría que este personaje pertenece al *δῆμος* aqueo.

Sin embargo, Tersites dice de sí mismo haber tomado prisioneros (*Il.* 2.231), hecho que normalmente se vincula a un personaje aristocrático, más que a alguien de un estrato social bajo. Además, no es solo Odiseo quien lo reprime; también la multitud (*πληθύς*) desprecia a Tersites y celebra la reprimenda de Odiseo, evento que representa la voluntad general de la asamblea. De modo que, si Tersites representa a los sectores medios de la sociedad que pugnan por mayor grado de participación en los asuntos públicos (Barceló-Hernández de la Fuente 2014: 49), resulta extraño que la *πληθύς* no solo no apoye a Tersites, sino que también celebre la reprimenda de Odiseo con alegría (*Il.* 2.270).¹⁴

Estos problemas han llevado a la crítica a las más variadas interpretaciones del episodio que pueden, básicamente, reducirse a dos: a) Tersites es un representante del *δῆμος*, entendido como el sector más popular del campamento aqueo, que se enfrenta a la aristocracia representada en los *βασιλεῖς* (interpretación convencional);¹⁵ b) Tersites representa al peor sector de la nobleza, interviniendo impertinentemente al irrumpir en el ágora con sus proclamas en medio de una crisis social y política.¹⁶

¹³ Las referencias son externas (Q.S., 766-774) o tardías (Apollod., *Epit.* 1.8.6), y en ellas Tersites aparece como hijo de Agrio y primo de Tideo, personajes pertenecientes a la realeza etolia. Cf. Abritta *et. al.* (versión provisoria b, com. *Il.* 2.212).

¹⁴ El escoliasta bT (Erbse 1969: 228) señala que este episodio tiene un paralelo con la escena en el Olimpo, donde la tensión entre Zeus y Hera se quiebra a causa de la performance cómica de Hefesto (*Il.* 1.591-600). Se ha sugerido que este episodio presenta elementos que anticipan los motivos de la comedia, incluso viendo a Tersites como un héroe cómico (Thalman 1988: 16). Para Geddes (1984: 23), el episodio constituye un alivio cómico. Sobre el problema hermenéutico del pasaje, Abritta *et. al.* (versión provisoria b, com. *Il.* 2.270), Barker (2009: 57-58).

¹⁵ Barceló-Hernández (2014), Míguez Barciela (2007), Stuurman (2004), Rankin (1972). Para Rose (1997: 163), Tersites puede ser percibido como un elemento emergente del periodo arcaico, entendido como un nuevo nivel de autoconsciencia que anticipa el poder del *δῆμος*. Cf. De Ste Croix (1988: 481-482), quien ve en el personaje de Tersites una parodia de la figura del protodemagogo.

¹⁶ Marks (2005), Kirk (1985: 138-139), Geddes (1984: 22-23). Muchos de los argumentos de este enfoque se basan en la evidencia extrailiádica en la que Tersites puede considerarse un *basileús*

En suma, la insurrección de Tersites cuestiona, por un lado, la idoneidad del soberano al que se le objeta ἐπιβασκόμεν υἱας Ἀχαιῶν («conducir a la ruina a los hijos de los aqueos») (*Il.* 2.234.), y por otro, su legitimidad, privilegios y prerrogativas. Al igual que con Aquiles, Agamenón es objetado por la distribución del botín. Y, en este sentido, Tersites declama que la riqueza (*géras*) se adquiere gracias al conjunto de los aqueos y cuestiona, a su vez, los límites de una empresa militar (que puede proyectarse a cualquier empresa colectiva) sin el accionar del conjunto de la comunidad (*Il.* 2.225-40). A partir de ello, la crítica ha notado en el episodio ecos de la disputa entre Aquiles y Agamenón en el canto 1 (Elmer 2013: 93, Stuurman 2004: 175), e incluso Barker (2009: 60) ha señalado que el discurso de Tersites está moldeado sobre el discurso de Aquiles a modo de parodia, con la que, no obstante, el poeta estaría mostrando las consecuencias de trivializar el desafío de Aquiles a Agamenón y no tomar el disenso «democrático» seriamente.

Por otro lado, el hecho de que Odiseo utilice el *skêptron* para intentar restaurar el orden en el campamento aqueo —que culmina en la golpiza a Tersites— resulta significativo. En cierto sentido, el uso del *skêptron*, en tanto representante de la *thémis* en el ámbito público, sería el instrumento adecuado para alcanzar la autoridad.¹⁷ Ahora bien, el problema reside en que Odiseo subvierte su función, dado que no es la fuerza y la violencia precisamente lo que caracteriza en esencia a la *thémis*, sino el consenso colectivo logrado mediante la armonización de las distintas posiciones en disenso y su institucionalización en el ámbito público.

Debe reconocerse, sin sostener una perspectiva democrática o aristocrática del episodio, que Tersites se presenta en el ágora como un elemento disruptivo que vislumbra una crisis de gobernabilidad monárquica y sus formas de ejercer el poder. A pesar de la reprimenda de Odiseo y la correspondiente celebración de la asamblea por su respuesta a las proclamas de Tersites, esta irrupción se presenta como una situación posible; algo que para el periodo arcaico ya asomaba como un problema social y político considerable, al punto de presentarse en el poema como una tensión digna de ser pensada y reflexionada por el poeta y su

(*Ethiop., Cyp., Q.S.*, entre otros). Cf. Thalmann (1988), quien afirma que las audiencias homéricas, incluso si en algún momento más prístino o desarrollado de la épica pudieron haber estado compuestas por un público aristocrático, eran una audiencia bastante homogénea con respecto a su estatus social. El caso del episodio de Tersites sobre el que tanto se ha detenido la crítica —en general interpretado desde un estándar heroico y aristocrático con la pretensión poética de generar un desprecio por el personaje en la audiencia— muestra que dicho desdén, o la indignación de la audiencia por el destrato sufrido por un hombre, eventualmente, del δῆμος, no deben pensarse en términos excluyentes y absolutos. En todo caso, el significado de la escena variaría dependiendo del contexto y ocasión, comportando una gran flexibilidad en su ambigüedad.

¹⁷ La crítica ha visto el recurso a la violencia de Odiseo como una forma de reconocimiento por parte de la ideología dominante de una falta de capacidad para alcanzar los consensos sociales (Rose 1997: 164).

eventual audiencia (Raaflaub 2004: 33). En este sentido, el pasaje de la risa de la asamblea (*Il.* 2.270) puede interpretarse como una invitación a la audiencia homérica a la reflexión y al debate, sea para condenar el comportamiento de Tersites, para generar indignación por el trato recibido o para reafirmar la autoridad del soberano sobre la comunidad.

4. HÉCTOR Y POLIDAMANTE

La indicación del δῆμος en el sentido de un pueblo entendido como una totalidad puede advertirse, por ejemplo, cuando, en el marco de los funerales de Héctor, el poeta dice que ἐπὶ δ' ἔστενε δῆμος ἀπειρώων («a su alrededor se lamentaba el pueblo ilimitado») (*Il.* 24.776). Asimismo, en *Il.* 24.706 se menciona que Héctor daba μέγα χάριμα πόλει τ' ἦν παντί τε δήμῳ («gran júbilo para la ciudad y para todo el pueblo»). Si bien estas expresiones manifiestan una *sympathía* entre Héctor como líder y el δῆμος troyano como pueblo que lo sigue, la irrupción de Polidamante en el ágora troyana formula un problema en torno a la participación del δῆμος como actor político decisivo en los asuntos públicos. Allí, el héroe troyano proclama (*Il.* 12.211-214):

Ἕκτορ ἀεὶ μὲν πῶς μοι ἐπιπλήσσεις ἀγορῆσιν
 ἔσθλα φραζομένῳ, ἐπεὶ οὐδὲ μὲν οὐδὲ ἔοικε
 δῆμον¹⁸ ἐόντα παρῆξ ἀγορευέμεν, οὐτ' ἐνὶ βουλῇ
 οὐτέ ποτ' ἐν πολέμῳ, σὸν δὲ κράτος αἰὲν ἀέξειν.

¡Héctor! ¡Cómo siempre me censuras en las asambleas
 las cosas nobles que señalo! Ya que no es ni siquiera apropiado que,
siendo del pueblo, además, delibere ni en el Consejo
 ni alguna vez en la guerra, y tu poder siempre acreciente.

En este caso, se advierte que un guerrero, *prima facie* perteneciente al δῆμος, como Polidamante, en principio, no debería tener lugar en el ágora, entendido este como un ámbito institucional de la *pólis* troyana. Sin embargo, esto puede

¹⁸ El verso ha sido muy discutido por la crítica, dado que es llamativo que Polidamante, siendo, por un lado, hijo de Pántoo, uno de los consejeros de Príamo (*Il.* 3.146) y sacerdote de Apolo (*Il.* 15.522, 17.9, 23) y, por otro, *hetáiros* de Héctor (*Il.* 18.251), se identifique a sí mismo como hombre del δῆμος. Además, el escoliasta bT (*Il.* 18.300) menciona que Polidamante es rico y por esa razón quiere pelear dentro de los muros (Erbse 1975: 490). Otra propuesta ha sido la de Hainsworth (1993: 341), quien ve una simple expresión de condescendencia, como un humilde servidor frente a quien posee gran poder. Según Leaf (1886: 409), se trata de una oposición entre la voluntad individual y la voluntad del conjunto de la comunidad. Sobre el problema textual del término y sus posibles variantes, Hainsworth (1993: 341), van Thiel (2010: 227). A partir de ello se lee y traduce aquí «del pueblo». Sobre el problema de la clase social de Polidamante (Geddes 1984: 22). Por otra parte, en *Il.* 11.328 se habla de dos de los mejores hombres del pueblo de los troyanos (ἀνέρε δήμου ἀρίστῳ) que, aun uniendo sus fuerzas, no podrían realizar una proeza heroica de la que Héctor sí es capaz. Más allá del sentido que el δῆμος pueda tener en este caso, se puede advertir que pueblo y aristocracia no siempre están escindidos de manera absoluta, sino que incluso en muchos casos se encuentran imbricados.

interpretarse como una crítica del mismo poeta hacia esa falta de participación o legitimidad del δῆμος para una comunidad política, hecho que, como remarca Polidamante, se presenta como una norma por medio de la censura constante allí aludida. De nuevo, como en el caso del campamento aqueo, es posible distinguir lo que pasa *de facto* en el espacio político troyano y lo que el poeta mismo quiere expresar por medio de la narrativa. Así, más allá de si Polidamante constituye realmente alguien del δῆμος, el hecho de que los eventos posteriores a sus intervenciones le otorguen legitimidad a sus discursos —que pueden leerse como propuestas políticas de la dinámica asamblearia— hace que consecuentemente se le otorgue legitimidad al δῆμος como actor político y social.

En *Il.* 18.295-296, frente a la ofensiva de los aqueos, Polidamante se introduce nuevamente en el campo político constituido por el ágora troyana, proponiendo que se resguarden detrás de los muros de la *pólis*. Allí mismo Héctor responde a su intervención, censurando su propuesta con fuertes palabras:

νήπιε μηκέτι ταῦτα νοήματα φαῖν' ἐνὶ δήμῳ·
οὐ γάρ τις Τρώων ἐπιπέισεται· οὐ γὰρ ἔάσω.

¡Infantil! No debes presentar estos pensamientos en el pueblo.
Pues ninguno de los troyanos será persuadido, pues no lo permitiré.

El término *νήπιε* también es usado por Héctor cuando asesina a Patroclo (*Il.* 16.833) —al mismo tiempo que condena su vida y el destino de Troya—, por Aquiles al matar a Héctor (*Il.* 22.333) y por el poeta para referirse a los troyanos que aclaman la moción de Héctor, tras haber censurado la propuesta del hijo de Pánthoo (*Il.* 18.310-312). Los paralelos con la apelación a Polidamante son elocuentes y exhiben la ironía trágica del episodio. La falta de atención a las proclamas de un hombre —al menos representante de la moción— del δῆμος conduce, sencillamente, a la destrucción de la *pólis*.¹⁹ Este hecho se halla reforzado por la toma de consciencia de Héctor, al arrepentirse de no haberle hecho caso a Polidamante, sintiéndose muy preocupado y avergonzado por la opinión del δῆμος (*Il.* 22.99-107),²⁰ y concluyendo luego de un *τις-speech* que Ἐκτωρ ἦφι βίηφι πιθήσας ὤλεσε λαόν («Héctor, confiando en su fuerza, destruyó al pueblo») (*Il.* 22.107). Aunque el contexto haga referencia al valor de Héctor como guerrero, no puede negarse la evidente contraposición entre, por un lado, la fuerza (βίη) como principio rector de las decisiones y, por otro, los consensos alcanzados en el ámbito público —cuyo representante en este caso es Polidamante. Como señala Hammer (1998b: 344), Héctor busca persuadir al

¹⁹ Más allá del problema en torno a la pertenencia al δῆμος, las propuestas de Polidamante, además de ser aclamadas por los troyanos en general, constituyen acciones de tipo colectivo.

²⁰ Sin embargo, el héroe también tiene la misma preocupación en *Il.* 6.441-443, en caso de ser visto como un cobarde y no salir a combatir frente a los aqueos. Debe advertirse que este episodio es previo a las intervenciones de Polidamante y que, en todo caso, funciona como un dilema crucial en la mente de Héctor y, en efecto, de la audiencia que reflexiona concomitantemente.

pueblo para legitimar su autoridad personal. Polidamante, para justificar su proclama, recurre al ámbito divino, el portento de Zeus (Διὸς τέρας) (*Il.* 12.200-209), como garante de la voluntad de los dioses para el pueblo (λαοί) (*Il.* 12.228-229), que el hijo de Príamo menosprecia y desestima, disociando y oponiendo la Διὸς βουλή al Διὸς τέρας (*Il.* 12.231-243).

No obstante, como lo muestra el *épainos* alcanzado por los troyanos —único en todo el poema— con la propuesta fatal de Héctor (*Il.* 18.312), el poeta reflexiona sobre los límites y los riesgos que también conlleva la democracia (Feldman 1956: 342) o, en todo caso, su perversión provocada por el surgimiento de la demagogia —evidente en *Il.* 18.300-302 (Edwards 1991: 181)—, como efecto de la irracionalidad de las masas —expresada en la sustracción de sus facultades mentales (φροῦνας) por parte de Atenea (*Il.* 18.311). Esto también se ve reflejado en el discurso de Polidamante —citado *supra*—, en tanto la intención de Héctor es neutralizar el disenso en el ágora, dado que, solo valida la palabra de otros, siempre que esta se acomode a sus designos (*Il.* 18.214). Ello podría presentarse como una de las razones que explica la derrota de los troyanos (Barker 2009: 67), cuyas deficiencias como actores políticos en los procedimientos deliberativos ya se esbozan desde su primera aparición en el poema (Elmer 2013: 134).²¹ En las asambleas aqueas el disenso termina institucionalizándose, y se encuentra un equilibrio adecuado para el ejercicio de la soberanía, sin borrar precisamente esas tensiones constitutivas. Esto es lo que no termina de concretarse en las asambleas troyanas, donde la divergencia política es anulada.²² En este sentido, el contraste entre ambas formas de la dinámica asamblearia y sus correspondientes derivas puede entenderse como una preocupación y, en efecto, problematización del poeta por aquello que en el periodo clásico se denominará «isegoría».

²¹ Como lo muestra el contraste entre el *épainos* alcanzado por los aqueos (*Il.* 3.461) y la falta de capacidad de los troyanos de arribar colectivamente a una decisión corporativa (e.g., *Il.* 2.796-808, donde Príamo termina suspendiendo el debate y Héctor disolviendo la asamblea). De lo potencialmente fructífero que pueden ser las decisiones tomadas consensuadamente para los objetivos de la comunidad son conscientes los mismos aqueos (irónicamente en boca de Agamenón): εἰ δέ ποτ' ἔς γε μίαν βουλευσομεν, οὐκέτ' ἔπειτα / Τρωσὶν ἀνάβλησις κακοῦ ἔσσειται οὐδ' ἠβαιόν («si alguna vez decidimos una misma cosa enseguida ya no habrá para los troyanos retraso de su mal, ni el más mínimo») (*Il.* 2.379-380).

²² Barker (2009: 67-74) y Elmer (2013: 133-145) han señalado algunas de las diferencias entre las asambleas troyanas y las aqueas. Geográficamente, las primeras se encuentran junto a las puertas del οἶκος de Príamo, mientras que las segundas se sitúan junto a la nave de Odiseo, en medio del campamento aqueo, lo que muestra en este último caso una mayor accesibilidad, inclusión social e integración política, a diferencia de un ágora presidido espacialmente por el palacio real. Además, por un lado, las asambleas troyanas en general no son convocadas por nadie en particular (excepto, por ejemplo, *Il.* 8.489), normalmente se encuentran ya en funciones cuando el narrador las evoca y, por otro, nadie habla luego de Héctor. Estas diferencias son clave para comprender la dinámica y el alcance del ejercicio *democrático* en ambas asambleas.

5. ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΣ ΙΤΑΚΗΣ

En la asamblea convocada por Telémaco en el canto 2 de la *Odisea* se presenta Méntor, antiguo ἑταῖρος de Odiseo (*Od.* 2.225)²³ y hombre del δῆμος itacense. Allí se dirige a los habitantes de la πόλις (*Od.* 2.235-241):

ἀλλ' ἦ τοι μνηστῆρας ἀγήνορας οὐ τι μεγάριω
 ἔρδειν ἔργα βίαια κακορραφίησι νόοιο·
 σφὰς γὰρ παρθέμενοι κεφαλὰς κατέδουσι βιαίως
 οἶκον Ὀδυσσεύος, τὸν δ' οὐκέτι φασὶ νέεσθαι
 νῦν δ' ἄλλω δήμῳ νεμεσίζομαι, οἷον ἅπαντες
 ἦσθ' ἄνεω, ἀτὰρ οὐ τι καθαπτόμενοι ἐπέεσσι
 παύρους μνηστῆρας κατερύκετε πολλοὶ ἔόντες.

Pero, por cierto, para nada de los pretendientes arrogantes me quejo,
 que perpetrar hechos violentos por las tramas del pensamiento,
 pues exponiendo sus cabezas devoran por fuerza
 la casa de Odiseo, que dicen ya no regresará.

Pero ahora por el resto del pueblo²⁴ siento indignación, tal como todos
 permanecen en silencio, pues para nada, refrenándolos con palabras,
 [ustedes] contienen a los pocos pretendientes, siendo muchos.

Las palabras de Méntor exponen una crítica a la pasividad del δῆμος en los asuntos públicos, signada por el silencio total. El silencio del δῆμος ante la inmoralidad de los pretendientes y la usurpación del poder traza un problema filosófico-político en torno a la fuerza y la capacidad del δῆμος, en tanto multitud, frente a una minoría que detenta el poder. Al mismo tiempo, este silencio evoca a los gobernados por Agamenón en la *Ilíada*, a quienes Aquiles apela como οὐτιδανοί («pusilánimes»/«nadies») (*Il.* 1.231): aquellos que no tienen voz y que constituyen tan solo un elemento pasivo y subordinado del poder. En el caso del δῆμος itacense, la crítica de Méntor opera de modo análogo a la de Aquiles. Al igual que en el caso de Agamenón, el dominio de los pretendientes se ejerce por la fuerza (βιαίως) y, además, la falta de legitimidad y fragilidad de su poder se explicita en el hecho de que arriesgan su vida al pretender ejercer el control con sus actos violentos (ἔργα βίαια). Esto queda aún más confirmado por la respuesta de Leócrito a Méntor (*Od.* 2.243-256), quien no se esfuerza en refutar o justificar la objeción de Telémaco a su execrable comportamiento, sino que tan solo se limita a dar un argumento político en torno a la fuerza como fuente de derecho, tesis que se demostrará falaz. Por último,

²³ Además, el poeta cuenta que Méntor quedó a cargo del cuidado de su οἶκος cuando Odiseo marchó en las naves hacia Troya (*Od.* 2.226-227). En *Od.* 24.454-462 se retoman las demandas hechas por Méntor en *Od.* 2 sobre los males que acaecerían para el pueblo en el caso de permanecer inactivos.

²⁴ La alusión a ἄλλο δέμο («resto del pueblo») ha llevado a la sugerencia de que los pretendientes también pertenecen al δῆμος itacense y de que, en rigor, no hay clases sociales en la Ítaca descrita en la *Odisea* (Halverson 1985: 130-131, Calhoun 1934). Sin embargo, en este caso puede pensarse en un uso amplio del sentido de δῆμος refiriéndose al pueblo itacense como totalidad.

Méntor establece una contraposición entre los pocos que detentan el poder y los muchos que obedecen.

Con la convocatoria a la asamblea, hay un intento de parte de Telémaco, y en este caso también apoyado por Méntor, de rehabilitar el espacio político que, como en el campamento aqueo, se pone en marcha y ofrece resoluciones por medio de la búsqueda de consensos, a través del intercambio de diferentes posiciones. En este sentido, hay aquí al menos un llamado a la toma de consciencia de los alcances del poder democrático frente al aristocrático u oligárquico. Es lógico pensar en una audiencia sumamente interpelada por las palabras de Méntor y, en efecto, en una reflexión conjunta —poeta y audiencia— en torno al poder del δῆμος, que pudiese provocar indignación u orgullo, dependiendo del contexto político en donde se llevara a cabo la *performance*. Nuevamente, el poeta no ofrece una mera descripción de una situación de normalidad, sino que cuestiona la capacidad y el rango de acción que tiene el δῆμος como institución de la *pólis* en un estado de excepción extremo como el itacense, e incluso evalúa su legitimidad, con la dificultad extra de no haberse convocado durante veinte años.

Además de la perspectiva del δῆμος itacense en boca de Méntor, se presentan las palabras de Antínoo, que manifiestan su preocupación por mantener su autoridad en Ítaca: λαοὶ δ' οὐκέτι πάνπαν ἐφ' ἡμῖν ἦρα φέρουσιν («el pueblo ya no nos da el apoyo en absoluto») (*Od.* 16.375). Esto sugiere que, al menos en algún momento en el transcurso de los veinte años de ausencia de Odiseo, el δῆμος itacense (en este caso representado en los λαοί) brindaba su apoyo político a los pretendientes, lo que explica también el escenario de Ítaca como un intento de perpetuación en el poder de una aristocracia, sin las bases que alguna vez pudieron darle la legitimidad necesaria. En efecto, la única manera de ejercer el poder político sin el apoyo del δῆμος es mediante la violencia, al igual que en el caso de Agamenón, Odiseo y el campamento aqueo, como se ha visto anteriormente, en los comienzos de la *Iliada*, lo que supone al δῆμος como un elemento clave para lograr la genuina legitimación del poder y una autoridad estable.²⁵

La relevancia política del δῆμος itacense emerge en otros pasajes homéricos. En *Od.* 14.239 Odiseo cuenta que, contra su voluntad, él y sus compañeros

²⁵ Como contracara de una dinámica del ejercicio del poder sin el apoyo del δῆμος, la comunidad de los feacios muestra una estrecha y excelente relación entre el soberano y su pueblo, como algo beneficioso para la comunidad. El poeta relata que Alcínoo, *basileús* de los feacios, Φαίηκεσσιν ἄνασσε, θεοῦ δ' ὡς δῆμος ἄκουεν («a los feacios gobernaba y como a un dios el pueblo lo escuchaba») (*Od.* 7.11). También es explicitado por el soberano cómo está instituida la forma de gobierno feacia: δώδεκα γὰρ κατὰ δῆμον ἀριπρεπέες βασιλῆες ἀρχοὶ κραίνουσι, τρεῖσκαιδέκατος δ' ἐγὼ αὐτός («Doce distinguidos gobernantes, siendo líderes, mandan sobre el pueblo, y yo mismo soy el decimotercero») (*Od.* 8.390-391), y puede agregarse aquí τοῦ γὰρ κράτος ἔστ' ἐνὶ δήμῳ («[a mí], de quien es el poder en el pueblo») (*Od.* 11.353). De este modo, pueden apreciarse los efectos de este vínculo virtuoso entre el δῆμος y el βασιλεύς en el perfecto funcionamiento de las instituciones y sociedad feacias.

partieron con las naves hacia Troya, pero que no había más remedio, ya que *χαλεπή δ' ἔχε δήμου φῆμις* («la opinión del pueblo tenía peso»)²⁶ Por su parte, Penélope coloca en un mismo nivel de consideración *εὐνήν τ' αἰδομένη πόσιος δήμοιό τε φῆμιν* («el lecho de [su] esposo, y [su] fama en el pueblo»)²⁷ (*Od.* 19.527) y, además, clama: *μή τις μοι κατὰ δῆμον Ἀχαιϊάδων νεμεσῆση* («no sea que alguna de las aqueas en el pueblo me reproche»)²⁸ (*Od.* 19.146). Aquí se observa una descripción clara de la base política en la trama de la *Odisea* (Russo, Fernandez-Galiano y Heubeck 1992: 101), en tanto la opinión pública²⁹ tiene una injerencia directa en la decisión de Penélope, entendida como uno de los actores fundamentales en el mantenimiento de la soberanía en Ítaca, dado que su decisión de casarse con uno u otro pretendiente, o de no hacerlo, tiene implicancias directas en el poder político de la *pólis*.

La consideración de Penélope sobre la importancia del *δῆμος* también se manifiesta en el vínculo necesariamente respetuoso del *βασιλεύς* con el *δῆμος* para lograr una soberanía virtuosa. Así, la esposa de Odiseo declara que el héroe nunca estaba *οὔτε τινὰ ῥέξας ἐξάϊσιον οὔτε τι εἰπῶν / ἐν δήμῳ; ἢ τ' ἐστὶ δίκη θεῶν βασιλῆων* («ni actuando ni diciendo nada incorrecto en el pueblo; esa es la justicia de los gobernantes divinos») (*Od.* 4.690-691). En este caso, la *δίκη*³⁰ se presenta como el instrumento del buen gobierno y el comportamiento virtuoso del soberano, quien debe sostener la fortaleza del vínculo político con el *δῆμος*.

Por último, interesa señalar aquí una de las muchas autorreferencias al arte poético en los poemas homéricos, donde se mencionan los *δημοεργοί* de Ítaca (*Od.* 17.381-5). Entre estos «trabajadores»/«servidores del pueblo» se encuentra el aedo, oficio que, además de Femio en el *οἶκος* de Odiseo, aparece representado

²⁶ Por supuesto, en este caso no se refiere al *δῆμος* de Ítaca, sino al de Creta en el marco de las «mentiras cretenses» de Odiseo (*Od.* 15.192-359), que mezclan elementos ficcionales y fácticos. (Para la identificación de estos elementos bajo las distintas categorías, De Jong 2004: 352-355). Sin embargo, la apelación en boca de Odiseo y la referencia a los hechos previos a la guerra de Troya podrían ser pensados por la audiencia como si fuera el *δῆμος* del héroe y, por lo tanto, de Ítaca. Con todo, lo que el pasaje exhibe es la importancia del *δῆμος* como condicionante de las decisiones soberanas.

²⁷ Repite las mismas palabras en *Od.* 16.575.

²⁸ Repite las mismas palabras en *Od.* 24.135 y 2.101 (en este caso a causa de eventualmente no poder terminar el velo de Laertes).

²⁹ La importancia de la opinión pública también puede observarse en el relato de Fénix sobre las intenciones de matar a su padre: *ἀλλά τις ἀθανάτων παῦσεν χόλον, ὅς γ' ἐνὶ θυμῷ / δήμου θῆκε φάτιν καὶ ὀνειδέα πόλλ' ἀνθρώπων* («pero alguno de los inmortales calmó mi cólera, quien, claro, en mi ánimo puso la voz del pueblo y muchos reproches de los hombres») (*Il.* 9.459-460). Los versos 458-461, ausentes en Allen (1931), fueron atetizados por Aristarco, pero se encuentran presentes en una cita de Plutarco a Homero en *Sobre cómo hay que escuchar a los poetas* 8, incluidos en van Thiel (2010: 169), de donde se citan aquí.

³⁰ Aunque en este contexto deba entenderse la *δίκη* con un sentido más ligado a «lo correcto» y «la buena costumbre» y no tanto en el sentido iliádico (Heubeck, West y Hainsworth 1988: 237), la resonancia épica del término y su conjunción con el plano divino (*θεῖον*), implican que el *βασιλεύς* y el *δῆμος* evoquen a la *δίκη* como justicia propiamente dicha.

en la comunidad eutópica de los feacios a través de Demódoco, cuyo nombre parlante significa «honrado por el pueblo»³¹ y que, a su vez, más allá del sentido amplio a veces empleado del término, tiene como epíteto «héroe» (ἥρωας Δημοδόκος) (*Od.* 8.483). Así, el heroísmo también puede alcanzarse, siendo un δημοεργός, en este caso, por medio del arte poético, cuya proeza heroica consiste en dar honra a los héroes,³² ya que mediante el arte del aedo estos perviven en la memoria cultural de los pueblos.³³

6. EL ESCUDO DE AQUILES: RUMBO A LA INSTITUCIONALIZACIÓN DEL Δῆμος

La organización comunitaria de la *pólis* descrita en el Escudo de Aquiles queda ilustrada en la representación de los hombres en multitudes (λαοὶ ἄθροοι) que se encuentran en el ágora clamando y discutiendo sobre qué sentencia sería la más justa (δίκη) en torno a la pena de un crimen concreto (*Il.* 18.497-508). Los hombres involucrados en el litigio reclaman un juez (ἴστωρ) imparcial, que está representado por un Consejo de Ancianos sentados sobre las piedras pulimentadas (ξεστοῖσι λίθοις),³⁴ formando un círculo sagrado (ἱερός κύκλος) y con cada uno de ellos portando un cetro (σκῆπτρον). Se trata de un conflicto que no puede considerarse privado, puesto que asiste una multitud interesada en él,³⁵ en la que puede hallarse una institucionalización del δῆμος que clama por justicia y cuya incumbencia legal para la resolución de un conflicto público se muestra relevante.

Puede advertirse en este pasaje la puesta en escena del núcleo dramático del poema: la representación del conflicto entre Aquiles y Agamenón transfigurada en dos ciudadanos de una ciudad en clima de paz, donde los litigios se resuelven mediante las instituciones civiles que presentan una sacralidad que les otorga autoridad soberana. El cetro (σκῆπτρον), símbolo de la soberanía, aquí

³¹ Compuesto de δῆμος y de la forma -δοκος derivado del verbo δέχομαι, «acoger»; en este sentido «aquel que acoge al pueblo»/«acogido por el pueblo»/ «muy honrado por el pueblo» (Scodel 2011: 203-204). Para un análisis de Demódoco como figura de la comunidad y su inserción en el orden social, Elmer (2013: 228-232).

³² La síntesis héroe guerrero-aedo es representada por Aquiles cantando los κλέα ἀνδρῶν (*Il.* 9.189).

³³ Asimismo, Dalby (1995: 279) sostiene que tanto Femio como Demódoco no son modelos de aedos cortesanos para audiencias cortesanas. Estos aedos que aparecen representados en los poemas homéricos son poetas que proyectan una visión del mundo propia de la gente humilde sobre un trasfondo de personajes, situaciones y lenguaje, de una sociedad rica. Así, de acuerdo con Asmonti (2015: 60), los héroes homéricos no son aristócratas, sino que es mediante el lenguaje de la igualdad aristocrática (esto es, una igualdad interna dentro de la clase), el modo en que los aedos pretenden dar forma a su visión del mundo.

³⁴ Las mismas que encontramos en los pasajes de *Od.* 3.406 y 8.6.

³⁵ Siguiendo a Giesecke (2007: 207), puede pensarse en la reflexión del poeta sobre ubicar las decisiones judiciales en manos de una comunidad facultada para determinar un límite a las multas pagadas, como el medio más seguro para poner fin a las interminables y divisivas disputas de sangre propias del periodo arcaico.

representa el poder político para juzgar en el marco civil de un ágora con fuerte protagonismo. El veredicto más justo, elegido entre todas las sentencias proferidas por los γέροντες del Consejo, implica la exigencia de un juez (ἴστωρ) imparcial que dirima los asuntos y litigios de orden público en el marco institucional (δίκηζον), de modo que la resolución no depende solo de los ancianos y del ἴστωρ, sino también del λαός (Cantarella 2002: 197). Es este λαός, como sostiene Nagy (2003: 86), entendido también como la audiencia, el que luego se convertirá en el pueblo de la *pólis* clásica.³⁶

7. CONCLUSIONES

En suma, tanto en la *Iliada* como en la *Odisea*, la relevancia del δῆμος en las decisiones comunitarias es expresada en distintos niveles y por medio de diferentes personajes importantes de la épica, a través del abordaje de prácticas y espacios plebiscitarios, entendidos como elementos constitutivos esenciales del ejercicio soberano. A su vez, la consideración de la opinión pública para la toma de decisiones, la inviabilidad de una praxis política estable sin el consentimiento del δῆμος, y la problematización de la demanda de la *isegoría* e incluso de la *isonomía* se presentan como expresiones de una mentalidad igualitaria y protodemocrática en ciernes. Así, la irrupción del δῆμος como un actor principal en la disputa por la soberanía es abordada por el poeta en una dinámica interrogativa en torno a su lugar en el espacio político y a los lazos y las tensiones que pueden establecerse entre los diferentes agentes sociales, cuya preeminencia forjará los cimientos de la democracia griega ateniense.

BIBLIOGRAFÍA

- Abritta, Alejandro *et al.* (versión provisoria a), *Iliada: Canto 1. Traducción comentada. Tercera edición, ampliada y corregida* [en línea]. Buenos Aires: Ediciones Iliada Argentina, 2024 [Consulta: 14/01/2024]. Disponible en: <<http://www.iliada.com.ar>>.
- Abritta, Alejandro *et al.* (versión provisoria b), *Iliada: Canto 2. Traducción comentada. Tercera edición, ampliada y corregida* [en línea]. Buenos Aires: Ediciones Iliada Argentina, 2024 [Consulta: 14/01/2024]. Disponible en: <<http://www.iliada.com.ar>>.
- Allan, William y Cairns, Douglas (2011), «Conflict and Community in the *Iliad*», en *Competition in the Ancient World*, Fisher, Nick y van Wees, Hans (eds.), Swansea, Classical Press of Wales, pp. 113-146.
- Allen, Thomas (ed.) (1931), *Homeri Ilias 2-3*, Oxford, Clarendon Press.

³⁶ Para una comparación, en el marco de sus proyecciones sobre las instituciones democráticas, entre el episodio homérico y el juicio de Orestes en el Areópago de Atenas (en las *Euménides* de Esquilo), Gallego (2017: 196-204).

- Asmonti, Luca (2015), «Gentrifying the 'demos': Aristocratic Principles and Democratic Culture in Ancient Athens», *Studi Classici e Orientali*, 61, 55-75.
- Barceló, Pedro y Hernández de la Fuente, David (2014), *Historia del pensamiento político griego*, Madrid, Trotta.
- Barker, Elton (2009), *Entering the Agon: Dissent and Authority from Homer to Tragedy*, Nueva York, Oxford University Press.
- Blanshard, Alastair (2004), «What Counts as the demos? Some Notes on the Relationship between the Jury and 'The people' in Classical Athens», *Phoenix*, 58, 28-48.
- Calhoun, George (1934), «Classes and Masses in Homer», *CP*, 29, 192-208.
- Cantarella, Eva (2002), *Itaca. Eroi, donne, potere tra vendetta e diritto*, Milán, Feltrinelli.
- Dalby, Andrea (1995), «The *Iliad*, the *Odyssey* and their Audiences», *CQ*, 45, 269-279.
- De Jong, Irene (2004), *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Cambridge, University Press.
- DELG = Chantraine, Pierre (1968-80), *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots (DELG)*, París, Klincksieck.
- De Ste. Croix, Geoffrey Ernest (1988 [1981]), *La lucha de clases en el mundo griego antiguo*, Barcelona, Crítica.
- Edwards, Mark (1991), *The Iliad: A Commentary. Vol. V (books 17-20)*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Elmer, David (2013), *The Poetics of Consent: Collective Decision Making and the Iliad*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Erbse, Harmut (1969), *Scholia Graeca in Homerii Iliadem (Scholia Vetera) I*; (1975), *III*, Berlín, De Gruyter.
- Feldman, Abraham (1952), «Homer and Democracy», *CJ*, 47(8), 337-345.
- Gallego, Julián (2015), «La desobjetivación del *demos*: pérdida del coraje político y olvido del acontecimiento democrático», *Phoînix*, 21, 59-84.
- Gallego, Julián (2017), *La pólis griega. Orígenes, estructuras, enfoques*, Buenos Aires, Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Buenos Aires.
- Geddes, Anne (1984), «Who's Who in 'Homeric' Society?», *CQ*, 34, 17-36.
- Giesecke, Annette (2007), «Mapping Utopia: Homer's Politics and the Birth of the Polis», *College Literature*, 34, 194-214.
- Hammer, Dean (1998a), «The Politics of the *Iliad*», *CJ*, 94, 1-30.
- Hammer, Dean (1998b), «Homer, Tyranny, and Democracy», *GRBS*, 39, 331-360.
- Hammer, Dean (2002), *The Iliad as politics. The performance of Political Thought*, Norman, University of Oklahoma Press.
- Hammer, Dean (2005), «Plebiscitary Politics in Archaic Greece», *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 54, 107-131.
- Hainsworth, John Bryan (1993), *The Iliad: A Commentary. Vol. III (books 9-12)*, en *The Iliad: A Commentary*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Halverson, John (1985), «Social order in the *Odyssey*», *Hermes*, 113, 129-145.
- Haubold, Johannes (2000), *Homer's people. Epic Poetry and Social Formation*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Heubeck, Alfred, West, Stephanie y Hainsworth, John Bryan (eds.) (1988), *A Commentary on Homer's Odyssey, Vol. I: books I-VIII*, Oxford, Clarendon Press.
- Jaeger, Werner (2001 [1942]), *Paideia: Los ideales de la cultura griega*, México, FCE.
- Leaf, Walter (ed.) (1886), *The Iliad, edited, with apparatus criticus, prolegomena, notes, and appendices*, Londres, Macmillan.

- Lejeune, Michel (1987 [1972]), *Phonétique historique du Mycénien et du grec ancien*, Paris, Klincksieck.
- Míguez Barciela, Aida (2007), «La problematización del ejército aqueo en el canto II de la *Iliada*», *Ex novo*, 4, 47-58.
- Marks, Jim (2005), «The Ongoing Neikos: Thersites, Odysseus, and Achilles», *AJP*, 126, 1-31.
- Morgan, Lewis (1877), *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*, Chicago, Charles H. Kerr & Company.
- Nagy, Gregory (2003), *Homeric Responses*, Austin, University of Texas.
- Quinlan, Stephen (2009), *The Iliad, the Athlete and the Ancient Greek Polis*, Ottawa, University of Ottawa.
- Raaflaub, Kurt (1997), «Homeric Society», en *A New Companion to Homer*, Morris, Ian y Powell, Barry (eds.), Leiden/Nueva York/Colonia, Brill, pp. 624-648.
- Raaflaub, Kurt (2004), «Homer and the Beginning of Political Thought in Greece», en *Ancient Greek Democracy. Readings and Sources*, Robinson, Eric (ed.), Malden/Oxford/Carlton, Blackwell Publishing, pp. 28-40.
- Rankin, Herbert (1972), «Thersites the Malcontent. A discussion», *SO*, 47, 32-60.
- Rose, Peter (1997), «Ideology in the 'Iliad': 'Polis', 'Basileus', 'Theoi'», *Arethusa*, 30, 151-199.
- Russo, Joseph, Heubeck, Alfred, y Fernández-Galiano, Manuel (eds.) (1992), *A Commentary on Homer's Odyssey, Vol. III: books XVII-XXIV*, Oxford, Clarendon Press.
- Ruzé, Françoise (1997), *Délibération et pouvoir dans la cité grecque: de Nestor à Socrate*, Paris, Publications de la Sorbonne.
- Seaford, Richard (1994), *Reciprocity and ritual. Homer and tragedy in the developing city-state*, Oxford, University Press.
- Scheid-Tissinier, Évelyne (2002), «Laos et dêmos, le peuple de l'épopée», *L'Antiquité Classique*, 71, 1-26.
- Scodel, Ruth (2011), «Demodokos», en *The Homer Encyclopedia II*, Finkelberg, M. (ed.), Oxford, Wiley-Blackwell, pp. 203-204.
- Stuurman, Siep (2004), «The voice of Thersites: Reflections on the Origins of the Idea of Equality», *Journal of the History of Ideas*, 65, 171-89.
- Thalmann, William (1988), «Thersites: Comedy, Scapegoats, and Heroic Ideology in the *Iliad*», *TAPA*, 118, 1-28.
- van Thiel, Helmut (ed.) (1991), *Homeri Odyssea*, Hildesheim, Olms-Weidmann.
- van Thiel, Helmut (ed.) (2010), *Homeri Ilias*, Hildesheim, Olms-Weidmann.
- Ventris, Michael y Chadwick, John (1959), *Documents in Mycenaean Greek: Three Hundred Selected Tablets from Knossos, Pylos and Mycenae with Commentary and Vocabulary*, Cambridge, University Press.

© Gastón Alejandro Prada, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

ESCLAVATGE I SAVIESA: FLUCTUACIONS D'UNA ANÈCDOTA ENTRE BIOGRAFIA, NOVEL·LA I ELS *FETS DE TOMÀS*

SERGI GRAU GUIJARRO

Universitat de Barcelona / Institut Català d'Arqueologia Clàssica
s.grau@ub.edu

ORCID: 0000-0001-6599-0752

RESUM

Els estudiosos solen remarcar les característiques comunes que comparteixen diversos textos considerats «oberts» (*open texts*), «pluriformes», «fluids» o, fins i tot, «literatura de consum», com són, particularment, la *Vida d'Alexandre* del Pseudo-Cal·lístenes, la *Vida d'Isop*, o alguns Fets apòcrifs dels apòstols, en particular els de Pau, Pere i Tomàs. Sens dubte, la fluïdesa d'aquest tipus de textos explica bé alguns dels mecanismes compositius i dels complexos tràfecs de la seva transmissió, però és important no perdre de vista que els seus redactors comparteixen una formació retòrica comuna i que les expectatives del seu públic també són semblants, amb les diferències per a cada obra que no han de ser defugides, per descomptat, però que, en tot cas, permeten rastrejar algunes tendències comunes significatives, que, a més, comparteixen també amb la tradició erudita d'on provenen les biografies dels filòsofs. Per evidenciar-ho, prendrem en consideració la fluctuació entre algunes d'aquestes obres d'un material narratiu essencialment novel·lesc: la venda dels protagonistes com a esclaus, amb la presència sovintejada de raptés a mans dels pirates.

PARAULES CLAU: novel·la grega antiga, tòpics literaris, esclavatge, *Fets de Tomàs*, biografia grega antiga, textos oberts.

SLAVERY AND WISDOM: FLUCTUATIONS OF AN ANECDOTE BETWEEN BIOGRAPHY, NOVEL AND *THE ACTS OF THOMAS*

ABSTRACT

Scholars tend to draw attention to the characteristics shared by various texts considered “open”, “pluriform”, “fluid” or even “lowbrow literature”, such as, especially, the *Life of Alexander* by Pseudo-Callisthenes, the *Life of Aesop*, or some Apocryphal Acts of the Apostles, particularly those of Paul, Peter and Thomas. Undoubtedly, the fluidity of this type of texts explains well some of their compositional devices and the complex vicissitudes of their transmission, but it is important not to lose sight of the fact that their redactors come from a common rhetorical training and that the expectations of their audience were also very similar, with the differences for each work that should not be ignored, of course, but that, in any case, allow to trace some significant common trends. To prove this, I will consider the fluctuation between some of these works of an essentially novel narrative material: the sale of the protagonists as slaves, with the frequent presence of kidnappings by pirates.

KEYWORDS: Ancient Greek Novel, literary patterns, slavery, *Acts of Thomas*, Ancient Greek Biography, open texts.

Data de recepció: 22/vi/2024

Data d'acceptació: 15/ix/2024

Data de publicació: desembre 2024

1. TEXTOS «OBERTS» I FLUCTUACIÓ DE MATERIALS: ALGUNES REFLEXIONS PRÈVIES

Un dels aspectes més debatuts a propòsit dels textos que conformen el corpus dels anomenats Fets apòcrifs dels apòstols, en particular els de Pau, Pere, Joan, Andreu i Tomàs (els cinc grans textos apòcrifs), és la seva adscripció a un o altre gènere literari. Aquest debat està molt lligat a la problemàtica del concepte d'autoria que cal aplicar a aquesta mena de textos, així com a la definició del tipus de públic al qual s'adreçaven. En les últimes dècades, les propostes dels estudiosos tendeixen a recórrer, per mirar d'escatir aquesta qüestió, a elements formals:¹ a diferència de les obres d'erudició i d'historiografia, els Fets apòcrifs dels apòstols no citen les autoritats de les quals prenen les dades, no els interessa definir gaire o gens el marc cronològic dels relats que presenten, ni fer explícites les seves intencions com a autors, i, de fet, en cap cas apareixen a les obres els autors mateixos, ni res que s'assembli a una declaració d'autoria. Tanmateix, val a dir que les seves tècniques narratives són exactament les mateixes que les de la historiografia, o, més concretament, les de la biografia antiga, sobretot en els recursos narratius, precisament: sobretot, es transcriuen discursos directes dels protagonistes, i s'organitzen els materials enllaçant diverses anècdotes on l'acció serveix de marc a les expressions de saviesa dels protagonistes. Són, ni més ni menys, una suma articulada de narracions construïdes essencialment a partir d'allò que l'antiga tradició retòrica anomenava *χρῆται*: relats curts destinats a ser de profit, com indica l'etimologia del terme.

Els Fets apòcrifs dels apòstols se solen presentar, però, com un gènere més aviat proper a la novel·la: tots dos gèneres pretenen reconstruir el passat d'una manera significativa per al present, i hi abunden històries de viatges, meravelles, aretologia i erotisme.² Cal aplicar-hi, tanmateix, les reserves que va assenyalar Ben Perry fa una colla d'anys, en el sentit que els textos que es poden qualificar de novel·les cristianes pretenen difondre l'ideal ascètic cristià, i no només entretenir els lectors amb les aventures dels protagonistes (Perry 1967: 31), però la relació entre tots dos gèneres, en aspectes formals, elements narratius, i fins i tot en les característiques del seu públic, és indiscutible.

Ara, si ens fixem en la seva estructura narrativa bàsica, sembla clar que els Fets apòcrifs dels Apòstols no són altra cosa que biografies (Talbert 1989: 310),

¹ Van en aquest sentit, sobretot, Bremmer (2001), els articles de l'obra col·lectiva editada per Stoops (1997), i les remarques de Thomas (2003). Per a les connexions, des d'aquest punt de vista, amb la novel·la antiga, convé consultar especialment Bremmer (1998).

² Són fonamentals, en aquest sentit, els estudis de Söder (1932), Reardon (1991: 6-7), i, sobretot, Perkins (1992), que sosté que els Fets apòcrifs dels apòstols són un subgènere de la novel·la, ras i curt, semblants a allò que es coneix modernament com *roman à thèse*, i Szepessy (1995), que conclou que són, simplement, «un type spécial du récit chrétien». Dobschütz (1902) fins i tot va postular que els autors cristians van aprofitar el gènere de la novel·la com a model literari per a la seva pròpia propaganda, bé que la seva postura fou criticada per Reitzenstein (1906). Sobre ficcionalitat i processos de ficcionalització entre gèneres a l'Antiguitat, són importants les contribucions editades en el volum col·lectiu de Temmerman & Demoen (2016).

poc diferents de, posem per cas, la *Vida d'Apol·loni de Tiana* de Filòstrat o, fins i tot, amb la biografia de filòsofs (Junot 1981). Tanmateix, altres elements extra-narratius que també afecten la seva estructura³ apropen aquestes obres en gran mesura a textos com l'anònima *Vida de Secund, el filòsof silenciós*, a la *Vida d'Isop* o a la *Vida d'Alexandre* del pseudo-Cal·lístenes, tal com assenyala Richard Pervo (1996: 689), que catalogava com a novel·la històrica tant els Fets canònics com els apòcrifs,⁴ argumentant que tots presenten ficcions sobre personatges històrics famosos.⁵ En els tres casos, és freqüent referir-s'hi com a exemples en l'Antiguitat de «literatura popular», fins i tot de «literatura de consum» (*lowbrow literature*), segons alguns estudiosos (Gallo 1997), tot i que cal reconèixer, honestament, que desconeixem les vies reals de transmissió d'aquesta mena d'obres, i que les etiquetes responen més a les nostres idees modernes que no pas a les concepcions antigues. La solució fàcil és parlar de «biografia de ficció» o «novel·la al límit» (*fringe novel*), un terme que es va posar força de moda fa uns anys per referir-se a tota una sèrie d'obres que no pertanyen a les categories més tipificades de la novel·la antiga.⁶

El principal problema, en totes aquestes obres —la *Vida d'Isop*, la *Vida d'Alexandre* i els Fets apòcrifs dels apòstols— és que són textos sotmesos a un procés de transmissió textual diferent del que estem acostumats a considerar per a les obres «canòniques» associades a un autor, que naturalment actua com a autoritat i dona al text un caràcter més inviolable. Aquest tipus de textos més populars, en canvi, solen ser de tradicions múltiples, és a dir, són una mena de «text obert» (*open text*),⁷ sotmès a canvis de tota mena per reducció i addició de materials i per transposició d'escenes o d'episodis sencers, segons els gustos dels copistes, sense que les alteracions en modifiquin gaire l'estructura —que, de fet, com apuntàvem, no és altra cosa que l'estructura bàsica d'una típica biografia hel·lenística. Certament, no tots els Fets apòcrifs dels apòstols presenten el mateix

³ Com ara l'anonimat, la coexistència de diferents versions en diferents idiomes amb grans diferències textuais, i la profusió de materials d'orígens molt diversos que els redactors apleguen amb una llibertat notable, de manera que és molt difícil intentar determinar un text original.

⁴ De fet, Wills (1997: 16-17) remarcava que els Evangelis canònics són més propers, també, a aquesta mena de relats més populars que no pas a les biografies erudites de la mena de les de Plutarc o Diògenes Laerci. Més recentment, Konstan & Walsh (2016) han postulat que els Evangelis pertanyen al que ells anomenen «subversive biography», a la qual també pertanyerien, segons ells, la *Vida d'Isop*, la *Vida d'Alexandre* del Pseudo-Cal·lístenes i els *Records de Sòcrates* de Xenofont, en contrast amb la *civic biography*, representada per l'*Agésilau* del mateix Xenofont.

⁵ Pervo (1987: 121-135). Són particularment importants, també, les remarques de Thomas (2003: 8-10), en el sentit que moltes novel·les gregues antigues són, de fet, històriques, des del moment que els seus protagonistes solen ser personatges històrics, per molt que els relats siguin ficticis, tal com ja havia notat Bowie (1997).

⁶ Per a les remarques sobre el terme i els arguments a favor d'incloure algunes d'aquestes biografies plenament en el gènere de la novel·la, vegeu Holzberg (1996: 26-27). Per a la *Vida d'Alexandre* interpretada en aquest sentit, vegeu García Gual (1998: 127-38), i Stoneman (1994).

⁷ Seguint la definició de Konstan (1998), que Stoneman (2018) desenvolupa en la introducció al volum col·lectiu editat per ell sobre la *Vida d'Alexandre*.

nivell de varietat textual d'una còpia a una altra, però està clar que, per a tots cinc, podem parlar de variants a afegitons impensables en altres menes de textos, sens dubte propiciats també pel seu ús litúrgic, amb grans possibilitats d'adaptació a contextos i comunitats de creients determinades.

En aquestes condicions, és manifestament impossible pretendre editar res que s'assembli a un text original, en el sentit en què podem parlar d'original en textos canònics sotmesos a l'autoritat d'un autor. En el millor dels casos, ens podem acostar a un text fluctuant, compost a partir de diverses redaccions i adaptacions, de fidelitat força desigual: l'editor s'ha de conformar amb accedir a l'estat de cadascuna de les redaccions en un moment concret (Stoneman 2007: LXXIII-LXXXVIII). Els materials recollits i els seus usos també són semblants: col·leccions epistolars preexistents reorganitzades en el nou context, relats paradoxogràfics i de viatges com més exòtics millor, i materials de diferents tradicions culturals que es refan per adaptar-se a nous sentits. Afortunadament, en tot cas, la recerca de distincions entre realitat i ficció en aquesta mena de textos, que va ocupar nombrosos estudiosos durant molts anys, sembla haver quedat avui ja superada.⁸ És evident, sigui com vulgui, que, per a aquests textos, l'etiqueta «pseudo-» no pot pas tenir el sentit habitual.

Si per gènere literari entenem una sèrie d'expectatives del públic que poden ser seguides, transformades o subvertides pels autors, la millor manera d'entendre el funcionament d'obres com els Fets apòcrifs dels apòstols, que es recreen gairebé amb cada còpia, consisteix a aplicar-los uns mecanismes d'anàlisi semblants als que s'adopten per a l'estudi de textos orals,⁹ també recreats a cada *performance*, tal com proposa Christine M. Thomas (2003: 82-86). Aquesta mena d'acostament als textos també permet entendre el procés de successives redaccions diverses que pretenen ser idèntiques, però que en realitat canvien cada cop: aquesta és, precisament, l'estratègia narrativa bàsica per preservar constantment el sentit d'una contalla a cavall entre la seva autoritat per a la comunitat i les necessàries adaptacions al present. És el que els antropòlegs anomenen el caràcter homeostàtic de la tradició cultural: el passat s'actualitza contínuament en la contalla per reflectir el present, de tal manera que el passat

⁸ Per al cas específic dels *Fets de Tomàs*, vegeu especialment els estudis de McGrath (2008) i Thomaskutty (2018).

⁹ La qüestió de les variacions en la performance fou ja plantejada en els estudis pioners de Lord (1960: 100): «Our real difficulty arises from the fact that, unlike the oral poet, we are not accustomed to thinking in terms of fluidity. We find it difficult to grasp something that is multiform. It seems ideal to us to construct an ideal text or to seek an original, and we remain dissatisfied with an ever-changing phenomenon. I believe that once we know the facts of oral composition we must cease trying to find an original of any traditional song. From an oral point of view each performance is original». Per a una exposició detallada del fenomen, convé llegir Nagy (1996). Per al que aquí ens interessa, aquesta afirmació és ben vàlida per als textos que ens ocupen: «The need for a multitext format in editing text is most evident in the case of manuscript traditions where the phenomenon of phraseological variation seems to reach all-pervasive proportions» (Nagy 1996: 26).

no deixa de ser significatiu, però la comunitat percep que la contalla és sempre la mateixa.¹⁰

En tot cas, crec que l'etiqueta més adequada per a tots aquests textos en prosa és la de «xarxa de textos» (*text network*), proposada per Daniel Selden (2010). No podem considerar-los textos en el sentit convencional del terme, ni adscriure'ls a un gènere tradicional concret, sinó que cal pensar-los com un complex conglomerat de textos interrelacionats, que es mostren de diferents maneres segons cada període i cada context cultural. L'heterogeneïtat dels materials i la capacitat d'adaptació a nous sentits i comunitats constitueixen precisament la seva riquesa i els fan especialment aptes per convertir-se en una mena de *best-sellers* de l'Antiguitat. Potser, per això, hauríem de deixar de preocupar-nos per les disparitats ideològiques que contenen, o pel tipus de comunitat concreta que els va produir i consumir, i estudiar-los simplement pel que són: productes literaris elàstics, transculturals, capaços d'esdevenir significatius per a diferents grups humans en diferents moments, gràcies a la seva enorme capacitat d'adaptació i a l'ús hàbil dels materials variadíssims que recullen.

Totes aquestes nocions permeten explicar millor, em sembla, els mecanismes compositius d'aquesta mena d'obres. En aquest sentit, és fonamental tenir en compte el fet que els seus redactors provenen, sens dubte, d'una formació retòrica comuna, i que les expectatives del seu públic també són molt semblants, de manera que es poden rastrejar algunes tendències compartides ben significatives. A més, concretament, totes aquestes obres presenten unes característiques més o menys evidents del que podríem qualificar com a «novel·la de saviesa» (*wisdom novel*), és a dir, comparteixen un gust per presentar els protagonistes com a savis: σοφοί en el sentit antic del mot, és a dir, personatges astuts, murrís, capaços de sortir-se'n de qualsevol situació amb els recursos del seu enginy, a l'estil dels Set Savis o d'Isop mateix, que és el model últim, plausiblement, d'aquesta mena d'imatges.

2. UN CAS D'ESTUDI PARTICULAR: L'ESCLAU MÉS MURRI QUE L'AMO

En aquesta ocasió, vull analitzar, com a concreció particular d'aquest fenomen que descriu, la fluctuació d'un material narratiu que tendim a associar, a dreta llei, a la novel·la, però que té un desenvolupament previ particularment interessant per a la mena d'anàlisi que m'interessa fer aquí: la venda dels protagonistes com a esclaus, amb la presència sovintejada, però no pas

¹⁰ Són particularment interessants les remarques de Thomas (2003: 108-113) i l'estudi canònic de Goody & Watt (1968). Nagy (1996: 22) ho resumeix molt bé: «The fact that even this poetic injunction against variation survives by way of variants is a striking example of a paradox that is characteristic of a wide variety of oral traditions: a tradition may claim unchangeability as a founding principle while at the same time it keeps itself alive through change».

imprescindible, de raptés a mans dels pirates.¹¹ Aquest ingredient de l'esclavatge no sol mancar en les novel·les d'amor i d'aventures, com Caritó d'Afrodísias mateix s'encarrega de remarcar en el seu llistat particular de tòpics genèrics de la novel·la antiga (*Quèreas i Cal·lirroè* VIII 1, 4):

νομίζω δὲ καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο σύγγραμμα τοῖς ἀναγινώσκουσιν ἥδιστον γενήσεσθαι· καθάρσιον γὰρ ἐστὶ τῶν ἐν τοῖς πρώτοις σκυθρωπῶν. οὐκέτι ληστεία καὶ δουλεία καὶ δίκη καὶ μάχη καὶ ἀποκαρτέρησις καὶ πόλεμος καὶ ἄλλωσις, ἀλλὰ ἔρωτες δίκαιοι ἐν τούτῳ <καὶ> νόμιμοι γάμοι.

Crec que aquesta part final de la contalla serà la més agradable per als lectors; perquè els purificarà de les angúnies dels primers llibres. Ja no hi haurà ni pirateria ni esclavitud, judici, batalla, intent de suïcidi, guerra ni captiveri, sinó amors justos i matrimonis legítims.

Naturalment, com ha estat ben estudiat, l'origen últim d'aquesta mena de peripècies dels protagonistes de la novel·la és la Comèdia Nova, font de tants altres elements narratius i personatges del gènere:¹² certament, la presència de nobles que es fan passar per esclaus o que han esdevingut esclaus realment per causa de raptés i peripècies diverses és també freqüent, i l'ἀναγνώρισις que se'n deriva forma part essencial de diverses trames còmiques.¹³ Sophie Trenkner feia provenir el tòpic de l'esclavatge en darrera instància d'Eurípides, sobretot en els personatges d'Antíope i d'Hipsípile: és ell que hauria estat el primer a posar en escena l'esclavatge per desenvolupar així el motiu de l'anagnòrisi (Trenkner 1958: 39-41). De fet, Trenkner analitzava el rapte a mans dels pirates i la venda com a esclaus dels protagonistes —habitualment nobles i rics, que recuperen després la seva posició inicial— en Plaute (el *Rudens*, la *Vidularia*, i els *Captiui*) i els seus models grecs perduts (Trenkner 1958: 95-99). Bryan Peter Reardon, al seu torn, va reprendre la mateixa idea de l'origen euripideu d'aquesta mena de temes, però hi afegí el *folk tale* com a mitjancer de la tradició, que culmina tant en la Comèdia Nova com en la novel·la (Reardon 1991: 54). És particularment important, per al que em proposo analitzar aquí, que, com és ben sabut, la figura de l'esclau en la Comèdia, ja de ben antic, és tot sovint la d'un personatge llest i garneu que soluciona els problemes del seu amo i manifesta una capacitat

¹¹ Precisament, un llibre recent s'ha ocupat, per fi, d'una anàlisi acurada de la presència i els usos narratius dels esclaus a la novel·la: Panayotakis & Paschalis (2019). Sobre la paradoxa del noble heroi de novel·la esclavitzat, vegeu Schwartz (2012), i, particularment, Temmermann (2019). Altrament, la recent monografia d'Owens (2020), que acaba conclouent que la presència dels esclaus a la novel·la antiga és una mena de recurs «terapèutic» per als lectors, majoritàriament esclaus o lliberts cultes, em sembla una mica exagerada i fora de lloc.

¹² L'estudi seminal és el de Trenkner (1958). Vegeu, per a una anàlisi més aprofundida, el recent estudi de Billault (2019), que analitza fonamentalment aquests manlleus còmics en *Leucipe i Clitofont*.

¹³ La millor anàlisi de conjunt de la figura de l'esclau a la Comèdia és la de Nesselrath (1990: 283-296).

intel·lectual superior al que s'espera del seu estat social —una figura que quallarà en el cèlebre *seruus callidus* de la comèdia plautina.¹⁴

Tanmateix, convé remarcar que un capítol ben significatiu en la vida d'alguns filòsofs, en les biografies més autoritzades, és, precisament, la seva venda com a esclaus. Segurament, una de les més cèlebres és la contalla a propòsit de Plató: segons les versions més habituals,¹⁵ havent suscitat la còlera del tirà Dionisi amb algunes respostes agosarades durant la seva estada a Sicília, Plató fou primer condemnat a mort, però després, gràcies a la intercessió de Díon i Aristòmenes, fou venut com a esclau a Pol·lis, un espartà que casualment havia arribat a la cort siciliana en qualitat d'ambaixador. Pol·lis portà Plató a Egina, on hi havia una llei que condemnava a mort sense judici qualsevol atenès que trepitgés el sòl egínet; tanmateix, en saber-se que Plató era un filòsof, els eginetes decidiren vendre'l com si fos un presoner de guerra. Llavors Anníceris de Cirene, que passava casualment per allà, el rescatà per vint (o trenta) mines i l'envià a Atenes, renunciant, a més, a rebre els diners de part dels deixebles de Plató, perquè considerava un gran honor ocupar-se del gran filòsof. Pol·lis, d'altra banda, fou engolit per la mar, com a càstig diví a la seva gosadia. Aquesta és la versió de Diògenes Laerci (III 19-20):

Això va enrabiar el tirà i de primer va provar de fer-lo perir; però després intercediren Díon i Aristòmenes,¹⁶ i no ho va fer, sinó que el lliurà a Pol·lis el lacedemoni,¹⁷ que en aquell moment havia arribat per una ambaixada, perquè el vengués. I ell va dur-lo a Egina per posar-lo a la venda; fou llavors que Carmandre, fill de Carmàndrides,¹⁸ reclamà per a Plató la pena de mort, tal com ho disposava la llei que hi havia entre ells, segons la qual qualsevol atenès que desembarqués a l'illa seria mort sense judici. De fet, aquesta llei l'havia establert ell mateix, pel que explica Favorí a la *Història variada*.¹⁹ Tanmateix, quan un va dir, com de broma, que el qui havia desembarcat era un filòsof, ho van deixar córrer. Alguns conten, en canvi, que el van conduir davant de l'assemblea i ell, guardant-se de badar boca, es disposà a acceptar el desenllaç de bon grat (*παραχθῆναι αὐτὸν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τηρούμενον μὴδ' ὅτι οὖν φθέγγασθαι, ἐτοίμως δὲ ἐκδέξασθαι τὸ συμβαῖνον*). I els eginetes no van decidir matar-lo, sinó que resolgueren vendre'l com si fos un captiu de guerra.

¹⁴ A aquest punt també dedica un capítol Trenkner (1958: 122-141). Per a Nesselrath (1990: 283-296), la figura s'hauria posat en escena, amb els seus trets més característics, uns anys abans de Menandre.

¹⁵ Les fonts principals són Diògenes Laerci III 19-20, Olimpiodor, *In Platonis Alcibiadem commentarii* 2, 125-133 Westermann, i la *Suda*, s. u. Πλάτων.

¹⁶ No se sap res d'aquest Aristòmenes, llevat que se'l vulgui identificar amb l'Aristòmenes de Metapont que Iàmblic inclou entre els pitagòrics (*Vit. Pyth.* 36, 267). Hom creu que tal vegada és un error per comptes d'Aristòmaca, la germana de Díon i esposa de Dionisi el Vell.

¹⁷ Pol·lis fou navarc dels lacedemonis el 396-395 aC.

¹⁸ No se'n sap res, ni del pare ni del fill.

¹⁹ Frag. 33 Mensching = 65 Barigazzi = 70 Amato.

Però va rescatar-lo Anníceris de Cirene,²⁰ que era allà de casualitat (κατὰ τύχην παρών), per vint mines —altres diuen que per trenta— i el va retornar a Atenes amb els seus amics.²¹ I ells tot seguir li van enviar els diners; però l'altre no els acceptà, al·legant que ells no eren pas els únics dignes d'ocupar-se de Plató. Alguns afirmen que Díon va enviar els diners i que Anníceris no els ingressà, sinó que va adquirir per a Plató un petit jardí dins de l'Acadèmia.²² Hi ha encara una contalla a propòsit de com Pol·lis fou vençut per Càbrias i després d'això fou engolit per la mar a Hèlice, càstig diví pel que li havia fet al filòsof (τοῦ δαιμονίου μηνίσαντος διὰ τὸν φιλόσοφον), segons conta Favorí en el primer llibre dels *Records*.²³

Diodor de Sicília (xv 7, 1) presenta una altra versió dels fets, segons la qual Plató fou venut per Dionisi al mercat mateix de Siracusa, on alguns amics del filòsof el van comprar i el van portar de nou a Atenes, en el context d'una sèrie de contalles sobre els riscos de relacionar-se amb tirans:

Un episodi semblant va succeir-li també al filòsof Plató. Dionisi va convidar-lo a la seva cort i al principi el va tenir en la més alta consideració, veient que s'expressava amb la franquesa pròpia de la filosofia; però després, contrariat per alguna de les seves afirmacions, es va enemistar completament amb ell i el va fer portar al mercat i vendre com a esclau per vint mines. Però els seus amics es van posar d'acord per rescatar-lo i el van retornar a Grècia, després de donar-li l'amistosa advertència que el savi ha de freqüentar els tirans el mínim possible o tractar-los de la manera més obsequiosa que pugui (ἀλλὰ τοῦτον μὲν οἱ φίλοι συνελθόντες ἐξηγόρασαν καὶ ἐξαπέστειλαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, φιλικὴν νοθεσίαν ἐπιφθεγξάμενοι, διότι δεῖ τὸν σοφὸν τοῖς τυράννοις ἢ ὡς ἥκιστα ἢ ὡς ἥδιστα ὀμιλεῖν).

La tradició biogràfica de la venda de Plató com a esclau, bé que podria tenir en el seu origen la intenció de ridiculitzar el personatge, que només obtindria aquesta paga del tirà, acaba en tot cas dignificant el filòsof, que és rescatat per amor a la seva persona i a la filosofia, i que suporta pacientment sense badar boca —com la Íole de les *Traquíniès* de Sòfocles o la Cassandra de l'*Agamèmnon* d'Èsquil, posem per cas—, que el jutgin i l'acusin en el tribunal egineta.²⁴ Com en la novel·la, l'esclavatge i la resta d'esdeveniments es produeixen per pura τύχη,

²⁰ Anníceris passa per ser un auriga, segons Elià (*V. H.* II 27), malgrat que apareix, amb totes les reserves, entre els filòsofs del *Dictionnaire des Philosophes Antiques* (A 185, article de R. Goulet, «Anníceris de Cyrène»). De fet, Gaiser (1983) provà de trobar un nucli històric en tot aquest passatge i fins i tot arribà a la conclusió, a partir del seu estudi, que l'Acadèmia fou fundada vers el 387 aC.

²¹ Aquí ἑταῖρος té, segurament, un sentit ampli, com solia tenir en els ambients de les escoles filosòfiques antigues: 'amic', però també 'deixeble'.

²² Tal vegada aquell que apareixia en DL III 5.

²³ Frag. 4 Mensching = 35 Barigazzi = 42 Amato. La desfeta de Pol·lis en una derrota naval infligida per Càbrias el 376 aC. l'explica Xenofont a les *Hel·lèniques* (v 4, 61). Precisament, Plató el defensà al tribunal quan ningú més no volia fer-ho, tal com s'explica en DL III 24, i d'aquí és d'on es deu haver originat aquesta contalla del càstig diví en la tradició biogràfica.

²⁴ En el mateix sentit es pronuncia Riginos (1976: 86-89), a la qual remetem per a una anàlisi més acurada de les fonts.

per casualitat, sense que el protagonista hagi fet res per merèixer aquest tracte,²⁵ i aquesta situació condueix a un *final felix* en forma d'ἀναγνώρισις del protagonista²⁶ —en el nostre cas un reconeixement de la seva condició per part dels qui l'envolten, una explicitació del seu prestigi com a filòsof.

Val a dir que l'anècdota de l'esclavatge de Plató ha suscitat tant partidaris com detractors a propòsit de la seva realitat històrica,²⁷ un plantejament que em sembla francament estèril a l'hora d'encarar l'estudi d'aquesta mena de textos.²⁸ En tot cas, l'antiguitat de l'anècdota la testimonia Filodem (*Història de l'Acadèmia* = *PHerc* 1021, col. II 38 – III 17), que cita com a font Neantes de Cízic, de manera que es pot remuntar, com a mínim, al segle III aC:²⁹

Νεάνθης δὲ Φιλ[ί]σ-
κου φησὶν ἀκηκοέναι τ[οῦ]
Α[ί]γινίτου διότι «Πλά[των]
[ὕ]πὸ τῶν προσηκόντ[ω]ν
[ἐκ]λήθη διὰ μετώπο[υ] π[λά]-
[τος]», καὶ διότι «Σπ[α]ρτιατῶν
[πλ]ω[ι]τή[ρω]ν τινῶν ἀ[φικο]-
μένων καὶ πωλούντ[ων]
τοὺς Ἀθηναίους, ἐπράθη ὁ
Πλάτων ἄδηλος ὢν ὅ[στις]
ἐστὶν ἀνδρὶ λίαν πορ[ίμω].
Ἀπά]ντων δὲ τῶν Λα-
κώνων ὅστ[ις] συνεάλω[ν]
σπευδόντων λαβεῖν ἐν
νῶι ΘΕΜ [...] ΟΣ [κρύπ]τεται
καὶ τι δὴ [μα]κεδονί[ζει]ν δε-
διε[ώς] τό[τε] πρὸς Ἀρχέλα-
ον. Ἐμήν[υ]σε δὲ πρὸς τὸν ἐ-
ωνημένον ἑαυτὸν καὶ
σώσαντ[[α]]ι χάριν ἀποτείσειν
ὑπισχνεῖτ[ο] πολλήν, οὗ τι μὲν
ἐκπλαγέντα [...] ΑΠ[---]
θέ[ν]τος καὶ μα[θόν]τα Λ[.....]
τὸ π[λάτ]ος μ[ετώπου].

²⁵ Reardon (1991: 25) fa una excel·lent síntesi dels arguments i els processos novel·lítics d'aquests tòpics.

²⁶ L'esclavatge condueix sempre en la Comèdia Nova i en la novel·la a una anagnòrisi del protagonista: vegeu Trenkner (1958: 89-108).

²⁷ Vegeu, especialment, Kahrstedt (1947), Poirier (1994) i Puglia (2006).

²⁸ Com és habitual en els estudis dels últims decennis en l'àmbit de la biografia antiga, em sembla que resulta força esbiaixat cercar la historicitat real de les anècdotes o de les imatges dels personatges que s'hi construeixen, o dels contextos de producció dels textos que les inclouen, ja que el que ofereix millors resultats és estudiar la construcció del relat biogràfic mateix. Serveixen de referència per a aquesta metodologia els estudis de Fairweather (1974), Fairweather (1983), Lefkowitz (1981), Lefkowitz (2009), Kivilo (2010), Grau (2010) i Temmerman & Demoen (2016).

²⁹ Segueixo l'edició de Puglia (2006: 185).

Neantes afirma haver sentit de Filisc d'Egina que fou anomenat Plató pels seus pares a causa de l'amplària del seu front,³⁰ i que, havent arribat uns mariners espartans que venien atenesos, Plató fou venut, sense que se sabés qui era, a un home prou dotat de recursos. I, mentre els espartans cercaven de comprendre qui era que havia estat capturat, [...] ell s'amagava, també perquè en aquell moment temia parlar macedoni a Arquelau. Plató va revelar-se més tard i va prometre una gran reconeixement, després que va salvar-lo, a l'home que l'havia comprat, el qual no va pas sorprendre-se'n [...] perquè va reconèixer [...] l'amplària del seu front.

Aquesta versió ofereix també punts de contacte interessants amb la narrativa novel·lesca: Plató és reconegut per l'home que el compra degut a l'amplària del seu front, però resta en silenci, ocult, mentre el venen, com també es destacava en les altres versions.

La venda de filòsofs com a esclaus té, en tot cas, una bona tradició: també Xenòcrates de Calcedònia fou venut com a esclau, i fou Demetri de Fàleron que el comprà i li tornà la llibertat (DL IV 14). El mateix li passà a Bió de Borístenes, que fou venut com a esclau i un rètor el comprà i, en morir l'amo, ell n'heretà tota la fortuna (DL IV 46). Aristòtil fou comprat per Hèrmias, el tirà d'Atarneu, com a esclau a un cert Eubul de Bitínia, segons la *Suda* s. u., que és l'única font que informa del fet: segurament, es deu tractar d'una imitació de la biografia de Plató, una contaminació freqüent en les tradicions biogràfiques dels dos grans filòsofs. D'altra banda, el fet que Aristòtil educés el fill d'Hèrmias pot haver provocat fàcilment la confusió, vist que es tracta d'una tasca reservada sovint als esclaus.³¹ Idèntica feina exercí Diògenes cínic amb els fills de Xeníades en haver-li estat venut com a esclau (DL VI 29, 74), com analitzarem més endavant. A més, conservem algunes llistes de filòsofs venuts com a esclaus, que formaven part del repertori de les escoles de retòrica antigues: només cal fer un cop d'ull a Aulus Gel·li (II 18, 1-10), Macrobi (*Sat.* I 11, 41-45) o Lactanci (*Inst.* III 25, 15-17). El del filòsof venut com a esclau era, doncs, un tòpic ja ben arrelat en l'època imperial, fins al punt que Llucià de Samòsata l'aprofita abastament en la seva obra *Βίων πρᾶσις*, la subhasta dels filòsofs on representants de les diferents escoles filosòfiques són venuts en esclavatge per Zeus, i en aquest context es repassen les seves principals doctrines, sempre, és clar, des d'un punt de vista paròdic.³² És evident, doncs, que la imatge del filòsof venut com a esclau estava molt ben consolidada a les escoles de retòrica d'època imperial.

³⁰ En efecte, Neantes de Cízic, segons DL III 4 (=FGrHist 84 F 21a) reportava aquesta explicació per a l'origen del seu nom, que originàriament era Aristocles, a partir del seu avi. El joc es fa a partir de l'adjectiu πλατύς, 'ample', i que s'assembla, sense que existeixi cap relació etimològica real, al nom de Plató; el que varia en les fonts són els motius: l'amplada de les seves espatlles, o bé del seu estil, o del front. Tanmateix, com demostrà Notopoulos (1939), Plató és un nom ben testimoniats en la prosopografia atenesa de l'època, o sigui que difícilment devia ser un sobrenom.

³¹ Vegeu, sobre aquestes qüestions, Grau (2019, 2020).

³² Segurament, a través de l'obra, per a nosaltres perduda, de Menip de Gàdara, autor d'una *Venda de Diògenes*, com ja va assenyalar Helm (1906: 227-258).

A aquesta situació, que presenta trets clarament novel·lescos, hi hem d'afegir un altre motiu propi de la novel·la que sol acompanyar aquesta mena de relats: alguns dels filòsofs que són venuts com a esclaus han estat, a més, raptats per pirates. És el cas de Bió de Borístenes, que els pirates capturen mentre navegava en companyia d'uns bergants; els brivalls temen ser reconeguts, mentre que Bió pateix, en canvi, no fos cas que no el coneguïn, en una clara al·lusió al prestigi del filòsof, que sembla que li hauria d'estalviar aquesta mena de tràngols (DL IV 50):

πλέων μετὰ πονηρῶν λησταῖς περιέπεσε· τῶν δέ, «ἀπολώλαμεν», εἰπόντων, «ἐὰν γνωσθῶμεν», «ἐγὼ δέ», φησὶν, «ἐὰν μὴ γνωσθῶμεν».

Mentre navegava amb uns bergants, van caure en mans dels pirates; ells digueren: «Som pell, si ens reconeixen!» «I jo», replicà, «si no ens reconeixen!»

Diògenes cínic havia estat raptat pels pirates abans de ser venut com a esclau: mentre navegava en direcció a Egina (precisament, l'escenari de l'anècdota de Plató), uns pirates comandats per un cert Escírpal³³ el feren presoner i el portaren a Creta per vendre'l. Qui el comprà fou Xeníades, que el portà a Corint i li confià l'educació dels seus fills i l'administració de tot el seu casal (DL VI 74-75):

I suportà amb gran noblesa ser venut com a esclau (πρᾶσιν ἤνεγκε γενναϊότατα): mentre navegava cap a Egina, van capturar-lo uns pirates, que comandava Escírpal, i se'l van endur a Creta per vendre'l. Quan el pregoner li va demanar què és el que sabia fer, digué: «Comandar homes». (ἀνθρώπων ἄρχειν) Fou llavors que, assenyalant un corinti tot ben vestit —Xeníades, de qui ja hem parlat abans—,³⁴ digué: «M'has de vendre a aquell home: necessita un amo». (τούτῳ με πῶλει οὗτος δεσπότου χρήζει) Xeníades va comprar-lo i se l'endugué a Corint, on li va encomanar els seus propis fills i va posar-li a les mans tot el seu casal. I Diògenes la portava en tot de tal manera que Xeníades anava dient per tot arreu: «Un bon dèmon ha entrat a casa meva» (ἀγαθὸς δαίμων εἰς τὴν οἰκίαν μου εἰσελήλυθε). Conta Cleòmenes, en una obra seva intitolada *Pedagog*,³⁵ que els seus bé volien rescatar-lo, però ell va tractar-los de ximples: els lleons no són pas esclaus dels qui els nodreixen, ans, al contrari, els qui els nodreixen dels lleons. Perquè la por és pròpia d'esclau, i són les feres les que resulten paoroses als homes.

Totes aquestes contalles, això no obstant, formen part d'un apotegma, de manera que podem considerar simplement que han estat construïdes *ad hoc* per

³³ En altres versions, el nom d'aquest pirata, com cal esperar en una contalla d'aquesta mena, varia: Escírtal l'anomena la *Suda*, s. u. Διογένης, i Hàrpal és el nom que rep a Ciceró, *Nat.* III 34, 83.

³⁴ En DL VI 30 i 36. S'ha discutit força si aquest Xeníades és el mateix filòsof que esmenta Sext Empíric, *Contra els entesos* VII 48 i 53, segons defensa Zoumpos (1960: 16). Brunshwig (1984) opina, en canvi, que podria ser l'avi d'aquest que apareix en aquesta anècdota amb Diògenes cínic. En tot cas, fa tot l'efecte d'una relació força semblant, tot i que menys desenvolupada, és clar, a la d'Isop i el seu amo filòsof Xantos.

³⁵ Tal vegada el deixeble de Crates que Laerci esmenta en VI 95. Vegeu l'article de M.-O. Goulet-Cazé «Cléomène» (C 163), al *Dictionnaire des Philosophes Antiques* II, 439.

tal de palesar la superioritat del filòsof i la seva gran capacitat per endurar les circumstàncies més adverses;³⁶ pertanyen, en tot cas, a la tradició biogràfica positiva. Allò que convé destacar, però, és la relació entre la venda en esclavatge i el rapte a mans dels pirates: no hi ha cap filòsof que presenti un dels dos trets aïlladament, de manera que són, sens dubte, producte d'una idèntica tradició narrativa —deixant de banda, és clar, que aquesta és la forma més senzilla, a l'Antiguitat, de fer que un home lliure acabi essent esclau. Alguna tradició molt tardana també fa que els pirates capturin Plató abans de ser venut com a esclau (Jeroni, *Ep.* 53, 1):³⁷

Denique cum litteras quasi toto fugientes orbe persequitur, captus a piratis et venundatus, etiam tyranno crudelissimo (Dionysio Siciliae) paruit, captivus, vinctus, et servus; tamen quia Philosophus, maior emente se fuit.

De fet, [Plató] per la seva recerca de saber —que semblava defugir-lo per tot el món—, capturat a mans dels pirates i venut com a esclau a un cruel tirà (Dionisi de Sicília), va mostrar-se presoner, captiu i esclau; tanmateix, com que era filòsof, fou més gran i tot que aquell que el va comprar.

Es manifesta així, un cop més, la forta relació entre l'esclavatge i el rapte a mans dels pirates en la tradició de les escoles de retòrica on es deuen haver format totes aquestes anècdotes. Els contactes amb la novel·la resulten evidents, fins i tot des d'un punt de vista purament narratiu. Com en la novel·la, l'esclavatge i el rapte es produeixen per τύχη, per pur atzar i aquesta situació condueix a un final feliç en forma d'ἀναγνώρισις del protagonista. Però, a diferència de la novel·la, aquesta situació transitòria de l'esclavatge o del rapte no porta el filòsof, malgrat el πάθος implícit, a cap mena de μεταβολή, de canvi espiritual profund que afecti la resta de la seva vida.³⁸ El canvi s'esdevé, més aviat, en aquells que l'envolten, que reconeixen i veneren la figura del filòsof. El relat de l'anècdota resulta, doncs, molt proper, però el seu sentit és divers: pretén prestigiar el filòsof. Tampoc no hi ha rastre en aquestes anècdotes de filòsofs, és clar, de la imatge fonamental de l'amor com a esclavatge, tan habitual en totes les novel·les d'amor i d'aventures:³⁹ la connexió més clara, en aquest cas, és entre esclavatge i saviesa. Ni tan sols el rapte a mans dels pirates, essencial en la novel·la, és en aquest cas un ingredient imprescindible, tot i que, com hem vist, les fonts més tardanes, sens

³⁶ Sobre l'elaboració dels apotegmes, i especialment d'aquesta contalla sobre la venda de Diògenes com a esclau, vegeu la llarga i acurada anàlisi de Goulet-Cazé (1992).

³⁷ Riginos (1976: 91) considera que «these [...] accounts depart from [...] other traditions and are apparently modeled on stories told of Diogenes the Cynic». Allò que aquí ens interessa, en tot cas, és que els tòpics «rapte a mans de pirates» i «esclavatge» es presenten units en la tradició biogràfica, de la qual, certament, la història de Diògenes cínic esdevé un paradigma.

³⁸ Empro la terminologia que aplica a l'anàlisi de les novel·les gregues Reardon (1991: 175), sense entrar a discutir si en la novel·la antiga es produeix, realment, una veritable transformació, tal com ell postulava.

³⁹ Vegeu, sobre aquest tema, Temmermann (2019: 20-21).

dubte ja ben conscients dels relats de la novel·la, relacionen habitualment ambdós elements narratius.

El desenvolupament més interessant de l'esclavatge del savi, però, és, naturalment, el d'Isop.⁴⁰ Les seves vicissituds com a esclau, especialment les que viu a casa del filòsof Xantos (*Vita* 21-90), ofereixen un paral·lel clar amb les vivències de Diògenes cínic i el seu amo Xeníades, que podria ser, si acceptem les hipòtesis d'alguns especialistes que hem anotat més amunt, també un filòsof. Isop, l'esclau murri per excel·lència, recull pràcticament tots els elements de la tradició que hem analitzat fins aquí,⁴¹ però incorpora, alhora, connexions amb la tradició oriental de l'esclau que aconsella el rei i el venç en diversos certàmens de saviesa, sobretot els que apareixen aglutinats en la figura del savi Ahiqar.

Ahiqar fou el ministre-escriba del rei assiri Senaquerib (segle VII aC), un home de seixanta anys sense descendència, que fou acusat de traïció pel seu fill adoptiu Nadan/Nadab o Nadin (que de fet era fill de la seva germana). Ahiqar fou condemnat a mort, però l'oficial l'ajudà matant, en el seu lloc, un esclau. Ahiqar s'amagà llavors fins que el rei tingué necessitat d'un savi per enviar a Egipte, perquè el faraó havia demanat un arquitecte que li construís un palau al cel, a canvi d'un tribut de tres anys; si no ho aconseguia, serien els assiris els que haurien de pagar tribut a Egipte durant el mateix període. Ahiqar feu servir la seva murrieria per aconseguir els seus objectius: havia dut d'Assíria unes àguiles joves que portaven cordes lligades a les cames; anaven, a més, muntades per uns nens als quals havia encarregat que diguessin: «Doneu als constructors fang, morter, rajoles, maons, que estan ociosos!» En arribar davant del rei d'Egipte, Ahiqar promet construir-li el palau, però, és clar, ningú no pot abastar els materials als nens, de manera que el rei es veu obligat a renunciar a la seva pretensió, que forma part d'una sèrie de proves d'enginy en què Ahiqar sempre té èxit.⁴² La història, a més, era coneguda des de ben antic a Grècia: segons Climent d'Alexandria (*Strom.* I 15, 69), Demòcrit (68 B 299 DK) va integrar en els seus propis escrits l'estela d'Ahiqar, en traducció (τὴν Ἀκικάρου στήλην ἐρμηνευθεῖσαν τοῖς ἰδίους συντάξει συγγράμμασι); Diògenes Laerci, a la seva llista d'obres de Teofrast (DL V 50) inclou un volum titulat Ἀκίχαρος (potser un diàleg amb el savi oriental com a protagonista, com suggereix Konstantakos 2008, 2: 225-270); i Estrabó (XVI 2, 39) situa Ahiqar, amb el nom Ἀχάϊκαρος, entre els bosporens, al costat d'altres figures sapiencials estrangeres, com els gimnosofistes indis o els mags perses. De manera significativa, la *Vida d'Isop*, en els capítols 101 al 123, extreu d'aquesta contalla d'Ahiqar diversos elements narratius, adaptant-los al nou context. Isop, en els seus viatges, arriba a la cort de

⁴⁰ Sobre la caracterització d'Isop com a esclau, vegeu Hopkins 1993, que n'explora els aspectes socials, i, sobretot, Kurke (2011).

⁴¹ Vegeu, particularment, Hägg (2004 [1997]).

⁴² Entre la nombrosa bibliografia a propòsit del personatge d'Ahiqar, destaquem particularment els estudis de Lindenberger (1983), Greenfield (1995), i, molt especialment, Konstantakos (2008-2013).

Babilònia, on el rei l'envia a Egipte per a un certamen de saviesa que ha d'alliberar Babilònia de pagar tribut durant tres anys, i que, naturalment, Isop guanya amb la seva astúcia i amb el mateix mecanisme dels nens muntats sobre àguiles per tal de construir una torre que no toqui el cel ni la terra (*Vida d'Isop* 116).

La subversió dels valors establerts, en tots aquests relats, és manifesta: l'esclau es mostra superior a l'amo, fins i tot (o especialment) si l'amo es un rei. Naturalment, el tema presenta un regust estoic notable,⁴³ que Dió de Prusa assenyalava explícitament: només el savi és lliure, perquè només la virtut du a la llibertat veritable, de manera que els ciutadans lliures, fins i tot si són capturats pels pirates, no poden ser mai esclaus de debò (*Discurs* XIV 12). A més, els esclaus poden ser nobles, i els nobles, servils (*Discurs* XV 29):

Ara bé, possiblement —va prosseguir—, al principi no rebia el nom d'esclau aquell que era comprat amb diners, ni el que havia nascut d'esclaus —com pensa la majoria—, sinó més aviat el que era per naturalesa groller i servil. Doncs hem de reconèixer que molts dels que s'anomenen esclaus són, sens dubte, lliures d'esperit, mentre que molts dels lliures són totalment servils (τῶν μὲν γὰρ λεγομένων δούλων πολλοὺς ὁμολογήσομεν δήπου εἶναι ἐλευθερίους, τῶν δὲ γε ἐλευθέρων πολλοὺς πάνυ δουλοπρεπεῖς). I és possible que passi el mateix amb els nobles i els aristòcrates. Ja que a aquests se'ls va anomenar des del principi «ben nascuts» (ἔστι δὲ ὡς περὶ τοὺς γενναίους καὶ τοὺς εὐγενεῖς), però per la seva capacitat per a la virtut, ja que a ningú no li importava qui eren els seus pares. Més endavant, els fills dels antics rics i de personatges famosos van rebre d'alguns el títol de nobles.

Tanmateix, la paradoxa com hem vist, es fa extensiva des de ben antic a les biografies de filòsofs d'altres escoles i esdevé un tòpic força genèric, no gens lligat a una escola particular. Ho expressa amb una gran força Heliodor, en afirmar que l'amo de Teàgenes i Cariclea semblava, de fet, l'esclau, i ells els amos (*Etiòpiques* I 4, 1-3):⁴⁴

Al cap d'una estona, el cabdill dels bandolers va apropar-s'hi i va posar la mà damunt la noia; li va manar que s'aixequés i el seguís. Ella, tot i que no entenia res del que li havia dit, va interpretar l'ordre: arrossegava el jove amb ella sense deixar-lo anar ni un instant i amenaçava de travessar-se el pit amb l'espasa que duia a sobre si no el portaven entre tots. El cabdill dels bandolers, que ho havia comprès més pels gestos que no pas per les paraules, tot considerant que el jove, si sobrevivia, podria ser-li una bona ajuda, va fer baixar l'escuder del cavall i ell també ho va fer; va fer pujar-hi els captius i va ordenar als altres que recollissin el botí i els seguissin mentre ell corria a peu, atent, no fos cas que algun d'ells caigués de costat. Aquests fets no estaven mancats de grandesa: el capitost es comportava com un esclau i el vencedor escollia servir els captius (δουλεύειν ὁ ἄρχων ἐφαίνετο καὶ ὑπηρετεῖσθαι ὁ κρατῶν τοῖς ἐαλωκόσιν ἡρεῖτο). Fins a tal punt saben

⁴³ Vegeu, particularment, Garnsey (1996: 131-133).

⁴⁴ Hilton 2019 assenyalava la semblança entre la situació, amb els raonaments i tot, de Cariclea en Heliodor i aquests dos discursos de Dió Crisòstom. És evident que els contactes entre retòrica i novel·la són constants.

sotmetre un tarannà bandoler i són capaços de dominar els feréstecs el reflex de la noblesa de cor i la contemplació de la bellesa. [Trad. Roser Homar]

3. L'APÒSTOL TOMÀS, ESCLAU DEL REI GUNDAFOR

Em sembla que tots aquests precedents ens haurien d'ajudar a comprendre i explicar millor, com anunciàvem, una escena particularment interessant i sorprenent, des d'un punt de vista merament narratiu, en els Fets de l'apòstol Tomàs, com és l'episodi de la seva venda com a esclau. El rei indi Gundafor (o Gudnafar, en la tradició siríaca)⁴⁵ envia un comerciant de confiança, Abban, a Jerusalem per contractar un fuster, o, més aviat, un artesà (τέκτων); allà coneix ni més ni menys que Jesucrist, que ven Tomàs com a esclau,⁴⁶ fent veure que era propietat seva, cosa que l'apòstol confirma mitjançant una sèrie d'ambigüitats que recorden de prop els jocs de paraules i els dobles sentits de les novel·les de saviesa a les quals ens hem referit (*Fets de Tomàs 2*):

καὶ ἔγραψεν ὠνήν λέγων· Ἐγὼ Ἰησοῦς υἱὸς Ἰωσήφ τοῦ τέκτονος ὁμολογῶ πεπρακέναι ἔμὸν δοῦλον Ἰούδαν ὀνόματι σοὶ τῷ Ἀββάνῃ ἐμπόρῳ Γουνδαφόρου τοῦ βασιλέως τῶν Ἰνδῶν. Τῆς δὲ ὠνῆς τελεσθείσης ὁ σωτὴρ παραλαβὼν Ἰούδαν τὸν καὶ Θωμᾶν ἀπήγαγεν πρὸς Ἀββάνην τὸν ἔμπορον· καὶ ἰδὼν αὐτὸν ὁ Ἀββάνης εἶπεν πρὸς αὐτόν· Οὗτός ἐστιν ὁ δεσπότης σου; Καὶ ἀποκριθεὶς ὁ ἀπόστολος εἶπεν· Ναί, κύριός μου ἐστιν. Ὁ δὲ φησιν· Ἠγόρασά σε παρ' αὐτοῦ. Καὶ ὁ ἀπόστολος ἠσύχασεν.

I va escriure un document de venda en aquests termes: «Jo, Jesús, fill de Josep el fuster, reconec que he venut el meu esclau de nom Judes a Abban, el mercader del rei Gundafor de l'Índia». I quan hagué enllestit el document de venda, el Salvador va prendre Judes, també anomenat Tomàs, i va anar a trobar Abban, el mercader. I Abban, en veure'l, li digué: «Aquest és el teu amo?» L'apòstol li féu per resposta: «Sí, és el meu senyor». Ell li diu: «T'ha venut». I l'apòstol restava en silenci.

Després d'un descans a Andràpolis, o Sandaruk en la versió siríaca (*Fets de Tomàs 4-16*), arriben finalment a la cort del rei indi, que demana que li construeixi un palau, i Tomàs accepta; tots dos dibuixen els plànols, i el rei li deixa una gran quantitat de diners per pagar les obres, que l'apòstol reparteix als pobres, mentre afirma que en realitat està construint el palau per al rei. Tanmateix, passat el temps, alarmat pels informes d'uns amics, el rei decideix anar personalment a veure l'evolució de les obres, i descobreix la veritat (*Fets de Tomàs 21*). El rei tanca l'apòstol a la presó mentre pensa quin tipus de mort serà més adient per punir aquest insult. Mentrestant, el germà del rei, Gad, emmalalteix i acaba morint, i

⁴⁵ El rei fou identificat ja fa més d'un segle com una figura històrica, que regnà al nord de l'Índia pels volts del 30 al 15 aC: vegeu Reinard (1849) i Cunningham (1854). Més recentment, ha tornat sobre el tema Thomaskutty (2018: 130-133).

⁴⁶ El preu de la venda, per cert, és un element fluctuant particularment interessant en els diversos manuscrits: la majoria diuen que el preu van ser τριῶν λιτρῶν ἀσήμου, «tres mesures de metall sense encunyar», mentre que molts altres parlen de vint monedes i fins i tot de trenta monedes de plata, en un clar paral·lel amb la venda de Jesús per part de Judes. Vegeu, sobre aquest punt, Narro & Muñoz Gallarte (2023).

llavors veu el palau que Tomàs ha construït al cel per al rei (*Fets de Tomàs* 22). L'ànima de Gad torna al seu cos i demana al seu germà que li concedeixi allò que li demani sota jurament; el rei no pot negar-s'hi, per tant, i gràcies a aquest estratagema li ven el seu palau celestial, i llavors Gad explica el que ha vist mentre era mort i Gundafor es converteix al cristianisme, demana conservar el seu palau celestial i convenç el seu germà que sol·liciti a Tomàs que li'n construeixi un altre encara millor (*Fets de Tomàs* 23-24).

Les connexions d'aquest episodi amb la contalla d'Ahiqar i la d'Isop són prou evidents.⁴⁷ Ara, però, voldria aprofundir en la qüestió de l'esclavatge. Naturalment, com s'ha destacat, l'episodi parteix de la consideració, habitual en la tradició cristiana, del deixeble de Crist com a esclau del Senyor (δοῦλος τοῦ κυρίου).⁴⁸ En particular, sembla important remarcar com a textos de referència del redactor dels *Fets de Tomàs* la paràbola neotestamentària de l'esclau savi i lleial, ὁ πιστὸς δοῦλος καὶ φρόνιμος (Mt 24, 45-51 i Lc 12, 42-46),⁴⁹ però ja a l'Antic Testament, sobretot en els profetes,⁵⁰ el poble d'Israel és qualificat sovint metafòricament com una nació d'esclaus de Déu dels quals s'espera obediència, com en Is 42, 19. Tanmateix, em sembla prou clar que el redactor del passatge dels *Fets de Tomàs* ha tingut en compte —a més, com és evident, de la tradició de textos cristians— altres fonts, en el context que estem explorant aquí. En aquest sentit, l'episodi de la venda com a esclau del filòsof és ben pertinent: Tomàs no es comporta pas com un esclau φρόνιμος, precisament, sinó com un murri que es mostra superior al seu comprador, tot un rei, i l'entabana, malgrat que, en el fons, cerqui el seu bé, en la més pura tradició d'Isop amb Xantos, del mateix Isop —o del seu referent oriental Ahiqar— amb el rei d'Egipte, i, nogensmenys, de Diògenes cínic amb Xeníades. El silenci que l'apòstol Tomàs manifesta en el moment de la venda remet exactament al que la tradició biogràfica associa, com hem vist, a Plató. I el caràcter marcadament sapiencial de la figura de l'esclau permet pensar que allò que el redactor dels *Fets de Tomàs* té al cap quan escriu és aquesta tradició de filòsofs i savis, més que no pas la novel·la, malgrat que ja hem

⁴⁷ He mirat de demostrar-ho a Grau (2024).

⁴⁸ Sobretot, els estudis de Pesthy (2001), que considera que l'esclavatge té, a més, connotacions ascètiques, per tal com un esclau s'ha d'abstenir de menjar, de beure i de sexe, amb connexions també amb el martiri; Hartin (2006), que entén l'esclavatge també com una metàfora que implica que Tomàs abandona el contacte amb la divinitat per entrar en el món dels humans; Glancy (2012), que destaca la tensió entre una religió alliberadora d'esclaus com el cristianisme i l'assumpció sense gaire escarafalls d'aquesta realitat social que es manifesta en l'episodi de Tomàs i en la freqüent imatge del creient com a esclau en la literatura cristiana primerenca; i, més recentment, Kartzow (2018), que analitza tots els usos i desenvolupaments d'aquesta idea en la tradició cristiana i consagra a Tomàs tot el capítol 6 «Jesus, the slave trader: metaphor made real in The Acts of Thomas», on insisteix, amb un comentari més ampli, en la mateixa idea. Per a les implicacions socials de l'esclavatge en el món cristià, és important l'estudi de Glancy (2002).

⁴⁹ Vegeu un anàlisi recent del sentit del passatge, amb nombrosa bibliografia, a Howes (2016). També és útil, per a un estudi més general, Harril (2006).

⁵⁰ Per exemple, 2 Re 9, 7; Sl 119, 91; Is 41, 8-9; 42, 1, 19; 44, 21; 65, 13-14; Jr 2, 14.

pogut comprovar que la fluctuació de materials entre aquestes menes de textos és ben habitual, també en aquest cas de l'esclavatge.

4. ALGUNES REMARQUES CONCLUSIVES: ANÈCDOTES I ΠΑΙΔΕΙΑ

Paga la pena demanar-se, per acabar, com i a partir d'on penetrà, doncs, en la tradició erudita antiga aquesta imatge del savi venut com a esclau que manifesta la seva superioritat i murrieria amb l'amo. El més plausible, és clar, com hem anat apuntant, és que la caracterització provingui de l'escola de retòrica on els autors d'aquesta mena d'obres van completar la seva παιδεία, entre molts altres exercicis o προγυμνάσματα, mitjançant l'aprenentatge i l'elaboració de χροῖαι. En efecte, sabem que les χροῖαι foren molt utilitzades, especialment durant l'època hel·lenística, com a repertoris per als exercicis de retòrica de les escoles, en què els alumnes eren entrenats a allargar o reduir aquesta mena de contalles, alhora que eren proveïts de materials anecdòtics per poder utilitzar-los durant les seves declamacions, com a exemple o contraexemple en qualsevol discurs.⁵¹

Diògenes Laerci cita sovint obres que constitueixen florilegis o reculls de χροῖαι, sobretot atribuïts a Aristòtil,⁵² però també a altres autors hel·lenístics, particularment de les escoles cínica i estoica.⁵³ En aquest context de transmissió i canvi constant del material, «an anecdote could be abbreviated into a pure saying or a saying developed into an anecdote, not to mention changes of attribution» (Kindstrand 1986: 232). Les col·leccions de χροῖαι formaven part, doncs, dels diferents nivells educatius i podien ser utilitzades com a introducció per a l'estudi de la filosofia o bé com un manual ètic, i constituïen així un sistema literari en ell mateix que entretenia i alhora edificava els lectors.⁵⁴

Diògenes Laerci mateix prou devia utilitzar col·leccions d'aquesta mena; de fet, segons Jan Fredrik Kindstrand,

he obtained them from a different source, *i.e.* a pure collection, and he included them in his compilation in this way, sometimes under the influence of associations, as they did not have a definite place within the biography. (Kindstrand 1986: 241)

En efecte, pràcticament totes les paraules dels filòsofs apareixen integrades en el context d'aquesta mena de construccions narratives de saviesa pràctica, que constitueixen la part principal i més llarga de les seves biografies, com correspon a l'interès fonamental dels biògrafs per aquestes manifestacions quotidianes més

⁵¹ Ja advertia d'aquest procediment, tan important per comprendre les biografies antigues, un bon coneixedor dels mètodes dels autors peripatètics com Wehrli (1973). Per als usos de la χροῖα en la παιδεία són particularment útils els estudis de Hock & O'Neill (1986), Júnior (1989), Criobore (2001), Morgan (1998), i Wissmann (2014).

⁵² Sobre aquestes obres suposadament aristotèliques, vegeu Searby (1998: 71-89).

⁵³ Vegeu-ne l'anàlisi i el comentari a Kindstrand (1986: 226-229, 230-233).

⁵⁴ Kindstrand (1986: 233). Vegeu també, més recentment, Luzzatto (2004).

que no pas pel sistema doctrinal dels filòsofs. Les *χοεῖαι* s'acumulen en llargues llistes inacabables al bell mig de les biografies, i de vegades, en les més breus, són gairebé l'únic que hi figura; també la biografia Ilucianesca de Demònaχ, per exemple, no és res més que una sèrie ininterrompuda d'episodis de la seva vida, tots amb l'estructura formal d'una *χοεῖα*. Entre els que havien après la *παιδεία* a les escoles de retòrica, que són ben bé tots els que escriuen aquests textos, aquestes col·leccions de *χοεῖαι* eren percebudes com un dipòsit significatiu i marcadament pragmàtic de la tradició filosòfica (Butts 1986). L'ús tan abundant de les *χοεῖαι* que fa la biografia, doncs, s'ha d'entendre com el resultat de la voluntat expressa dels biògrafs d'entretenir els lectors amb anècdotes sobre els personatges, a la vegada que els forneix d'elements culturals significatius.

És d'aquests florilegis de *χοεῖαι* per a usos retòrics d'on prové, plausiblement, tot aquest material compartit en biografies i novel·les i també, és clar, per altres obres més difícils de classificar genèricament, però que clarament es movien, com em sembla haver mostrat, en els mateixos paràmetres creatius. Perquè, tal com encertadament ho resumia Simon Goldhill, al capdavant una biografia antiga acaba sent un repertori de relats breus la finalitat principal dels quals és construir una tipologia ideològica compartida, apta per ser contada un cop i un altre amb variacions, sense que importi gaire el seu fons històric:⁵⁵ el que importa no són les peculiaritats individuals, sinó que els trets dels personatges s'adaptin a característiques típiques, que per als antics eren plenament significatives d'un determinat caràcter, amb la finalitat de crear un sentit general, vàlid per a tota una col·lectivitat (Grau 2010). En aquesta definició, els Fets apòcrifs dels apòstols hi encaixen sense gaires problemes.⁵⁶

BIBLIOGRAFIA

Billault, Alain (2019), «Achilles Tatius, Slaves, and Masters», dins *Slaves and Masters in the Ancient Novel*, Panayotakis, Stelios & Paschalis, Michael (eds.), Groningen, Barkhuis, pp. 95-106.

⁵⁵ Goldhill (2009: 111): «Because anecdotes depend on an agreed recognition and acceptance of the ordinary in order to have their frisson of the surprise, anecdotes perform the ideological function of linking a speaker and an audience in a shared normative frame. [...] A life becomes a set of brief tales, to be retold. As Horace put it, *heu fabula quanta fiebam*».

⁵⁶ Vaig presentar una primera versió d'aquest treball a la jornada científica *Anecdota, Adespota, Apocrypha, Pseudepigrapha. Perspectives literàries a l'Antiguitat Tardana*, celebrat a la Universitat de Barcelona el 12 de maig de 2022: agraeixo a la Dra. Montserrat Camps-Gaset l'organització i la invitació a participar-hi, així com als assistents els seus comentaris i aportacions. Vull agrair també al revisor anònim de l'Anuari els seus suggeriments que han contribuït a millorar el text inicial. La recerca que aquí es presenta forma part del projecte finançat pel Ministeri de Ciència e Innovación, Proyectos de Generación de Conocimiento 2022 (PID2022-137964NB-I00) *TOPOI: el repertorio de la paideia en la literatura griega de época imperial y tardoantigua*, dirigit per la Dra. Pilar Gómez.

- Kartzow, Marianne Bjelland (2018), *The slave metaphor and gendered enslavement in early christian discourse: Double trouble embodied*, Londres/Nova York, Routledge.
- Bowie, Ewen Lyall (1997), «The Novels and the Real World», dins *Erotica Antiqua*, Reardon, Bryan P. (ed.), Bangor, University College of North Wales, pp. 91-96.
- Bremmer, Jan N. (1998), «The Novel and the Apocryphal Acts: Place, Time and Readership», dins *Groningen Colloquia on the Novel IX*, Hofmann, Heinz & Zimmermann, Maaik (eds.), Groningen, Egbert Forsten, pp. 157-180.
- Bremmer, Jan N. (2001), «The Five Major Apocryphal Acts: Authors, Place, Time and Readership», dins *The Apocryphal Acts of Thomas*, Bremmer, Jan N. (ed.), Lovaina, Peeters, pp. 149-170.
- Brunschwig, Jacques (1984), «Démocrite et Xéniade», dins *Proceedings of the 1st. International Congress on Democritus (Xanthi 6-9 October 1983)*, International Democritean Foundation (ed.), Xanthi, International Democritean Foundation, pp. 109-124.
- Butts, James R. (1986), «The Chreia in the Synoptic Gospels», *Biblical Theology Bulletin*, 16, 132-138.
- Criore, Raffaella (2001), *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton, Princeton University Press.
- Cunningham, Alexander (1854), «Coins of Indian Buddhist Satraps with Greek Inscriptions», *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 23, 679-719.
- Dobschütz, Ernst von (1902), «Der Roman in der altchristlichen Literatur», *Deutsche Rundschau*, 111, 87-106.
- Fairweather, Janet (1974), «Fiction in the Biographies of Ancient Writers», *Ancient Society*, 5, 231-275.
- Fairweather, Janet (1983), «Traditional Narratives, Influence and Truth in the Lives of the Greek Poets», *Papers of the Liverpool Latin Seminar*, 4, 315-369.
- Gaiser, Konrad (1983), «Der Ruhm des Annikeris», dins *Festschrift für Robert Muth zum 65. Geburtstag am 1. Januar 1981 dargebracht von Freunden und Kollegen*, Händel, Paul & Meid, Wolfgang (eds.), Innsbruck, Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, pp. 111-128.
- Gallo, Italo (1997), «Biografie di consumo in Grecia: il Romanzo di Alessandro e La vita del filosofo Secondo», dins *Studi sulla biografia greca*, Gallo, Italo (ed.), Nàpols, D'Auria, pp. 185-200.
- García Gual, Carlos (1998), «Éléments mythiques et biographie romanesque: la Vie d'Alexandre du Pseudo-Callisthène», dins *Métamorphoses du mythe en grèce antique*, Calame, Claude (ed.), Ginebra, Labor et Fides, pp. 127-138.
- Garnsey, Peter (1996), *Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Glancy, Jennifer A. (2002), *Slavery in Early Christianity*, Nova York, Oxford University Press.
- Glancy, Jennifer A. (2012), «Slavery in Acts of Thomas», *Journal of Early Christian History*, 2, 3-21.
- Goldhill, Simon (2009), «The anecdote: exploring the boundaries between oral and literate performance in the second sophistic», dins *Ancient Literacy: The Culture of Literacy in Greece and Rome*, Johnson, William A. & Parker, Holt N. (eds.), Oxford, Oxford University Press, pp. 96-113.

- Goody, Jack R. & Watt, Ian (1968), «The Consequences of Literacy», dins *Literacy in Traditional Societies*, Goody, Jack R. (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, pp. 28-34.
- Goulet-Cazé, Marie-Odile (1992), «Le livre VI de Diogène Laërce : analyse de sa structure et réflexions méthodologiques», dins *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II, 36(6), Haase, Wolfgang (ed.), Berlín, De Gruyter, pp. 4005-4025.
- Grau, Sergi (2010), «Tipificació en la biografia grega antiga de filòsofos: la construcció de una imatge preconcebuda», *Espiritu*, 140, 435-492.
- Grau, Sergi (2019), «Aristóteles entre doxografia y biografía: sobre Diógenes Laercio V 31», *Studia Philologica Valentina*, 21, 133-147.
- Grau, Sergi (2020), «El enfrentamiento entre filósofos y tiranos, de la biografía helenística a la tardoantigua: evoluciones de un tópico biográfico», *Emerita. Revista de Lingüística y Filología Clásica*, 88, 101-128.
- Grau, Sergi (2024), «Building a Palace in Heaven: Sapiential Stories within Biographies and the Acts of Thomas», dins *New Trends in the Research of the Apocryphal Acts of Thomas*, Muñoz Gallarte, Israel & Roig Lanzillotta, Lautaro (eds.), Lovaina/París/Bristol, Peeters, pp. 111-130.
- Greenfield, Jonas C. (1995), «The Wisdom of Ahiqar», dins *Wisdom in Ancient Israel. Essays in Honour of J. A. Emerton*, Day, John, Gordon, R. P. & Williamson, Hugh G. M. (eds.), Cambridge, Cambridge University Press, pp. 43-52.
- Hägg, Tomas (1997), «A Professor and His Slave: Conventions and Values in the Life of Aesop», dins *Conventional Values of the Hellenistic Greeks*, Bilde, Per, Engberg-Pedersen, Troels, Hannestad, Lise & Zahle, Jan (eds.), Aarhus, Aarhus University Press, pp. 177-203 [reimprès a Mortensen, Lars B. & Eide, Tormod (eds.) (2004), *Parthenope: Selected Studies in Ancient Greek Fiction (1969-2004)*, Copenhagen, Museum Tusulanum Press, pp. 41-70].
- Harril, James Albert (2006), *Slaves in the New Testament: Literary, social, and moral dimensions*, Minneapolis, Fortress Press.
- Hartin, Patrick J. (2006), «The role and significance of the character of Thomas in the Acts of Thomas», dins *Thomasine Traditions in Antiquity: The Social and Cultural World of the Gospel of Thomas*, Asgeirsson, John Ma., DeConick, April D. & Uro, Risto (eds.), Leiden- Boston, Brill, pp. 244-245.
- Helm, Rudolf (1906), *Lukian und Menipp*, Leipzig, Teubner.
- Hilton, Johnson W. (2019), «The Role of Gender and Sexuality in the Enslavement and Liberation of Female Slaves in the Ancient Greek Romances», dins *Slaves and Masters in the Ancient Novel*, Panayotakis, Stelios & Paschalis, Michael (eds.), Groningen, Barkhuis, pp. 8-11.
- Hock, Ronald F. & O'Neill, Edward N. (1986), *The Chreia in Ancient Rhetoric: Vol. I. The Progymnasmata*, Atlanta, Scholars Press.
- Holzberg, Niklas (1996), «The genre: novels proper and the fringe», dins *The Novel in the Ancient World*, Schmeling, Gareth (ed.), Leiden/Nova York/Colònia, Brill, pp. 11-28.
- Hopkins, Keith (1993), «Novel evidence for Roman slavery», *Past and Present: a Journal of Historical Studies*, 140, 3-27.
- Howes, Llewellyn (2016), «Food for thought: interpreting the parable of the loyal and wise slave in Q 12:42-44», *Acta Theologica*, Suppl. 23, 110-130.

- Júnior, Manuel Alexandre (1989), «Importância da cria na cultura helenística», *Euphrosyne*, 17,31-62.
- Junod, Éric (1981), «Les Vies de philosophes et les Actes apocryphes: un dessein similaire?», dins *Les actes apocryphes des apôtres. Christianisme et monde païen*, Bovon, François, Junod, Éric & Kaestli, Jean-Daniel (eds.), Ginebra, Labor et Fides, pp. 209-219.
- Kahrstedt, Ulrich (1947), «Platons Verkauf in die Slaverie», *Wurzbürger Jbb.*, 2, 295-300.
- Kindstrand, Jan Fredrik (1986), «Diogenes Laertius and the Chreia Tradition», *Elenchos*, 7, 217-243.
- Kivilo, Maarit (2010), *Early Greek Poets' Lives: the Shaping of the Tradition*, Leiden/Boston, Brill.
- Konstan, David (1998), «The Alexander Romance: The Cunning of the Open text», *Lexis*, 16, 123-138.
- Konstan, David & Walsh, Robyn (2016), «Civic and subversive biography in antiquity», dins *Writing Biography in Greece and Rome. Narrative Technique and Fictionalization*, De Temmerman, Koen de & Demoen, Kristoffel (eds.), Cambridge, Cambridge University Press, pp. 26-43.
- Konstantakos, Ioannis (2008-2013), *AKIXAPOΣ. ἡ διήγησις τοῦ Ἀλικάρ στήν ἀρχαία Ελλάδα*, 3 vols., Atenes, Εκδοσεις Στιγμη.
- Kurke, Leslie (2011), *Aesopic Conversations. Popular Tradition, Cultural Dialogue and the Invention of Greek Prose*, Princeton/Oxford, Princeton University Press.
- Lefkowitz, Mary R. (1981), *The Lives of the Greek Poets*, Baltimore, Bristol Classical Press.
- Lefkowitz, Mary R. (2009), «Biographical Mythology», dins *Antike Mythen: Medien, Transformationen, und Konstruktionen (Studien in Honorem Fritz Graf)*, Dill, Ueli & Walde, Christine (eds.), Berlín, De Gruyter, pp. 516-531.
- Lindenberger, James M. (1983), *The Aramaic proverbs of Ahiqar*, Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Lord, Albert (1960), *The Singer of Tales*, Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Luzzatto, Maria Tanja (2004), «L'impiego della "chreia" filosofica nell'educazione antica», dins *Aspetti di letteratura gnomica nel mondo antico*, Funghi, Maria Serena (ed.), Firenze, Olschki, vol. II, pp. 157-187.
- McGrath, James F. (2008), «History and Fiction in the Acts of Thomas: The State of the Question», *Journal for the Study of the Pseudepigrapha*, 17, 297-311.
- Morgan, Teresa (1998), *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Nagy, Gregory (1996), *Poetry as performance. Homer and beyond*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Narro, Ángel & Muñoz Gallarte, Israel (2023), «Las otras 30 monedas. La venta del apóstol Tomás como esclavo en la tradición textual griega de los apócrifos *Hechos de Tomás*», dins *Los primeros cristianismos y su diffusion*, López Salvá, Mercedes (ed.), Reus, Rhemata, pp. 71-87.
- Nesselrath, Heinz-Günther (1990), *Die attische Mittlere Komödie*, Berlín/Nova York, De Gruyter.
- Notopoulos, James A. (1939), «The name of Plato», *Classical Philology*, 34, 135-145.
- Owens, William M. (2020), *The Representation of Slavery in the Greek Novel: Resistance and Appropriation*, Londres, Routledge.

- Panayotakis, Stelios & Paschalis, Michael (eds.) (2019), *Slaves and Masters in the Ancient Novel*, Groningen, Barkhuis.
- Perkins, Judith (1992), «The Apocryphal Acts of Peter: a Roman à Thèse», *Arethusa*, 25, 445-457.
- Perry, Ben Edwin (1967), *The Ancient Romances: A Literary-Historical Account of Their Origins*, Berkeley, University of California Press.
- Pervo, Richard (1987), *Profit and Delight: The Literary Genre of the Acts of the Apostles*, Filadèlfia, Fortress Press.
- Pervo, Richard (1996), «The Ancient Novel Becomes Christian», dins *The Novel in the Ancient World*, Schmeling, Gareth (ed.), Leiden/Nova York/Colònia, Brill.
- Pesthy, Monika (2001), «Thomas, the Slave of the Lord», dins *The Apocryphal Acts of Thomas*, Bremmer, Jan N. (ed.), Lovaina, Peeters, pp. 65-73.
- Poirier, Jean-Louis (1994), «Platon et l'esclavage», dins *Ainsi parlaient les Anciens*, Jerphagnon, Lucien, Lagrée, Jacqueline & Delatte, Daniel (eds.), Lille, Publications de l'Université de Lille, pp. 51-70.
- Puglia, Enzo (2006), «Platone in vendita a Egina nella Storia dell'Academia (PHerc. 1021, coll. II 38 – III 17)», *Studi di Egittologia e Papirologia*, 3, 181-185.
- Reardon, Bryan P. (1991), *The Form of Greek Romance*, Princeton, Princeton University Press.
- Reinaud, Joseph-Toussaint (1849), «Mémoire géographique, historique et scientifique sur l'Inde antérieurement au milieu de XIe siècle de l'ère chrétienne», *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, XVIII, 2eme partie.
- Reitzenstein, Richard (1906), *Hellenistische Wundererzählungen*, Leipzig, Teubner.
- Riginos, Alice Swift (1976), *Platonica. The anecdotes concerning the life and writings of Plato*, Leiden, Brill.
- Schwartz, Sandra (2012), «Dressing up, dressing down: false enslavement in the Greek novels», dins *Éclats de littérature grecque d'Homère à Pascal Quinard*, Dubel, Sandrine, Gotteland, Sophie & Oudot, Estelle (eds.), Nanterre, Presses Universitaires de Paris Nanterre, pp. 175-189.
- Searby, Denis Michael (1998), *Aristotle in the Greek Gnomological Tradition*, Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis.
- Selden, Daniel L. (2010), «Text Networks», *Ancient Narrative*, 8, 1-24.
- Söder, Rosa (1932), *Die apokryphen Apostelgeschichten und die romanhafte Literatur der Antike*, Stuttgart, W. Kohlhammer.
- Stoneman, Richard (1994), «The Alexander Romance», dins *Greek Fiction: The Greek Novel in Context*, Morgan, John R. & Stoneman, Richard (eds.), Londres, Routledge, pp. 117-29.
- Stoneman, Richard (2007), *Il romanzo di Alessandro*, vol. I, Milà, Mondadori.
- Stoneman, Richard, Nawotka, Krzysztof & Wojciechowska, Agnieszka (eds.) (2018), *The Alexander Romance: History and Literature*, Groningen, Barkhuis.
- Stoops, Robert F. Jr. (1997), *The Apocryphal Acts of the Apostles in Intertextual Perspectives*, Atlanta, Semeia 80.
- Szepessy, Tibor (1995), «Les actes d'apôtres apocryphes et le roman antique», *Acta Antiqua*, 36, 133-161.
- Talbert, Charles H. (1989), «Luke-Acts», dins *The New Testament and Its Modern Interpreters*, Epp, Eldon J. & MacRae, George W. (eds.), Filadèlfia, Fortress Press.

- Temmerman, Koen de & Demoen, Kristoffel (2016), *Writing Biography in Greece and Rome. Narrative Technique and Fictionalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Temmermann, Koen de (2019), «Noble Slaves: The Rhetoric of Social Status Reversal in the Ancient Greek Novel», dins *Slaves and Masters in the Ancient Novel*, Panayotakis, Stelios & Paschalis, Michael (eds.), Groningen, Barkhuis, pp. 19-36.
- Thomas, Christine M. (2003), *The Acts of Peter, Gospel Literature, and the Ancient Novel. Rewriting the Past*, Oxford, Oxford University Press.
- Thomaskutty, Johnson (2018), *Saint Thomas the Apostle. New Testament, Apocrypha, and Historical Traditions*, Londres/Oxford/Nova York/Nova Delhi/Sydney, T&T Clark.
- Trenkner, Sophie (1958), *The Greek Novella in the Classical Period*, Cambridge, Garland.
- Wehrli, Fritz (1973), «Gnome, Anekdote und Biographie», *Museum Helveticum*, 30, 193-208.
- Wills, Lawrence Mitchell (1997), *The Quest for the Historical Gospel: Mark, John, and the Origins of the Gospel Genre*, Londres, Routledge.
- Wissmann, Jessica (2014), «Education», dins *A companion to Hellenistic Literature*, Claus, James J. & Cuypers, Martine (eds.), Sussex, John Wiley & Sons, pp. 62-77.
- Zoumpos, Anastasios N. (1960), «Zwei Nachrichten über Xenias von Korinth», *Živa Antika*, 10, 16.

© Sergi Grau Guijarro, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

L'ALFABET EPICÒRIC DE SIRACUSA: ORÍGENS I PRIMERS TESTIMONIS

MARIA NAVARRO LÓPEZ
Universitat de Barcelona
marianavarro@ub.edu
ORCID: 0000-0003-0028-9652

RESUM

De la ciutat de Siracusa, colònia de la dòria Corint, se'ns han conservat inscripcions d'època arcaica que demostren que la ciutat utilitzà un alfabet diferent del de la seva metròpoli. En aquest estudi exposem les característiques gràfiques d'aquestes inscripcions i descriuim l'evolució de l'alfabet a Siracusa a partir de les inscripcions més antigues, així com analitzem els possibles motius pels quals tingué lloc aquest canvi.

PARAULES CLAU: epigrafia, alfabet vermell, alfabet blau, Sicília, escriptura.

THE EPICHORIC ALPHABET OF SYRACUSE: ORIGINS AND FIRST TESTIMONIES

ABSTRACT

From the city of Syracuse, a colony of the Dorian Corinth, inscriptions from the archaic period have been preserved, demonstrating that the city used a different alphabet from that of its metropolis. In this paper, we outline the characteristics of these scripts and describe the evolution of the Syracusan alphabet from the earliest inscriptions. We also analyze the possible reasons behind this change.

KEYWORDS: epigraphy, red alphabet, blue alphabet, Sicily, writing.

1. INTRODUCCIÓ

L'estudi de l'escriptura epicòrica grega està marcat, des de fa més d'un segle, per les idees d'Adolf Kirchhoff el qual, al seu llibre *Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets* (1867), va dividir l'Hèl·lada en tres colors, segons el tipus d'alfabet que utilitzava cada regió: blau (fosc i clar), verd i vermell.¹ Els alfabetes epicòrics es distingeixen entre ells per la manera com escriuen algunes consonants dobles i aspirades; els anomenats «signes complementaris». Així doncs, i de manera molt esquemàtica, podríem resumir aquestes diferències amb una divisió en quatre grups, segons la grafia que cadascun emprava per a representar els sons /ph/, /kh/, /ps/ i /ks/, relatius a les lletres φ, χ, ψ i ξ de l'alfabet grec posterior al segle Vè aC, respectivament (vegeu Taula 1). L'alfabet corinti,

¹ Voutiras (2007: 270). Aquesta classificació es tracta d'una simplificació i cal tenir en compte que, a l'hora d'analitzar els alfabetes, cada polis té les seves particularitats, diferents maneres d'escriure altres sons i, fins i tot, signes propis.

tot i que amb particularitats afegides, segons aquesta classificació pertany al grup dels alfabet «orientals» i «blau fosc».² Tenint en compte que les colònies de nova fundació solien, de manera sistemàtica, adoptar el sistema d'escriptura de la seva metròpolis, hom dedueix que l'alfabet de Siracusa, colònia coríntia del 733 aC,³ hauria hagut d'ésser blau fosc i conservar les seves particulars grafies, com la san (signe «M» per al so /s/) i la beta en forma de meandre (Ϛ). I això és el que consta en els estudis de principis del segle passat, com els de Woodward i Toscanelli.⁴ No obstant això, entre les inscripcions siracusanes més antigues, només n'hi ha una que presenta aquestes trets, i, de fet, la majoria d'inscripcions trobades a Siracusa o identificades com a siracusanes tenen característiques de l'alfabet vermell o de l'alfabet blau sense trets corintis.

grafia				so
Π	Φ	Φ	Φ	/ph/
K/Ϟ	Ψ	Χ	Χ	/kh/
ΠΣ	ΦΣ	ΦΣ	Ψ	/ps/
KΣ	Χ	ΧΣ	Ξ	/ks/

TAULA 1. La classificació dels alfabet epicòrics segons la grafia que empren per a cadascun dels quatre signes complementaris, amb la divisió per colors proposada per Kirchhoff el 1867.

Han corregut rius de tinta a causa d'aquest fet, ja que nombrosos estudis han intentat explicar aquesta situació problemàtica. Tot i que les propostes que s'han fet en els últims cent anys són nombrosíssimes i molt diverses,⁵ totes coincideixen a acceptar que, per una raó o una altra, Siracusa va adoptar un alfabet diferent del corinti, que acabà establint-se com l'oficial fins la introducció de l'alfabet milesi a finals del segle v aC.⁶ Només hi ha una excepció a aquesta postura, que defensa que les inscripcions anteriors al segle v aC no es poden considerar textos siracusans i que, per tant, no estarien escrites en l'alfabet epicòric.⁷ Les característiques d'aquest alfabet han estat llargament discutides, ja que les fonts amb què comptem per a estudiar-les són poques i sovint no ens permeten distingir el tipus d'alfabet, perquè la majoria dels testimonis, inscripcions molt breus i/o mutilades, no compten amb cap dels signes complementaris. A més a més, els motius d'aquest canvi no són evidents i no tenim cap text historiogràfic que hi faci referència, de manera que se n'han de deduir les causes a partir dels esdeveniments històrics i les circumstàncies contextuals que sí coneixem.

Aquest és un tema d'interès en tant que a partir de la seva anàlisi podem identificar millor els trets característics de l'alfabet de Siracusa i, per tant,

² Guarducci (1949: 103). Per a l'alfabet corinti, vg. Jeffery (1961: 114) i Guarducci (1967: 170).

³ Guarducci (1967: 341) i Arena (1999: 110).

⁴ Woodward (1908: 137) i Toscanelli (1914: 544).

⁵ Brugnone (1995: 1316-8) ho exposa amb un estat de la qüestió molt sintètic i complet.

⁶ D'altra banda, Toscanelli (1914: 588) va defensar que l'alfabet siracusà primerenc era el mateix alfabet corinti amb característiques menys arcaiques.

⁷ Dubois (1989: 89).

conèixer-ne millor l'epigrafia, així com també en podem sostreure informacions de caràcter històric i social, no només pel contingut dels textos de les inscripcions, que ens els exposen de manera més o menys directa, sinó també pels elements tipogràfics i les seves evolucions, que tal vegada puguin donar pistes sobre les relacions entre colònies sicilianes i metròpolis orientals. Per aquest motiu, el nostre estudi girarà al voltant de l'epigrafia de la Siracusa arcaica (segles VII-V aC) per tal d'identificar els seus alfabetes, els motius pels quals canviaren i les seves característiques principals a partir de les fonts epigràfiques que n'han perviscut.

2. LES INSCRIPCIONS MÉS ANTIGUES DE SIRACUSA (S. VII AC)

Per tal de descriure com tingué lloc l'adopció de l'escriptura a Siracusa, ens cal treballar, en primer lloc, a partir de la identificació dels primers testimonis conservats. Avui dia considerem que les primeres inscripcions gregues trobades en sòl siracusà són les ubicades a l'estrat més profund del santuari d'Atena a Ortígia, datat el VII aC. La pitjor conservada d'aquestes es troba sobre un fragment de vas, i només presenta cinc lletres en grafia arcaica que no ens donen gaire pistes sobre l'alfabet en què estan escrites, que podria ser corinti.⁸

L'altra inscripció és un text gravat sobre un tros de pixis protocoríntia trencada. És una inscripció en dues línies de les quals es conserven poc menys de tres paraules. No podem assegurar quina era la llargària de la inscripció sencera, ja que el text tant podria haver fet la volta al recipient com haver estat inscrita en una sola cara.⁹ Tot i això, Guarducci, després de considerar-la una inscripció votiva, en proposà una possible restauració.¹⁰

a) IGASMG V 61, SEG 26.1122; 38.970, IGDS 85¹¹

L'alfabet que presenta és indiscutiblement corinti, per l'ús de la grafia «И» per a la beta, la «B» per les vocals de timbre «e» i la san (M).¹² Guarducci diu que la

⁸ El text conservat és: [---]ν[---|---]αε[---|---]φο[---]. Vg. Guarducci (1986: 27, Tav. I) per a un dibuix i una fotografia de la inscripció. L'èpsilon és de tipus «E» amb els tres traços paral·lels oblics i el vertical més llarg, grafia testimoniada a l'alfabet corinti per a escriure el fals diftong «ελ». Jeffery (1961: 114, 275) i Guarducci (1986: 6). Guarducci (1967: 340) no el considera un testimoni d'alfabet siracusà, tot i que seria probable.

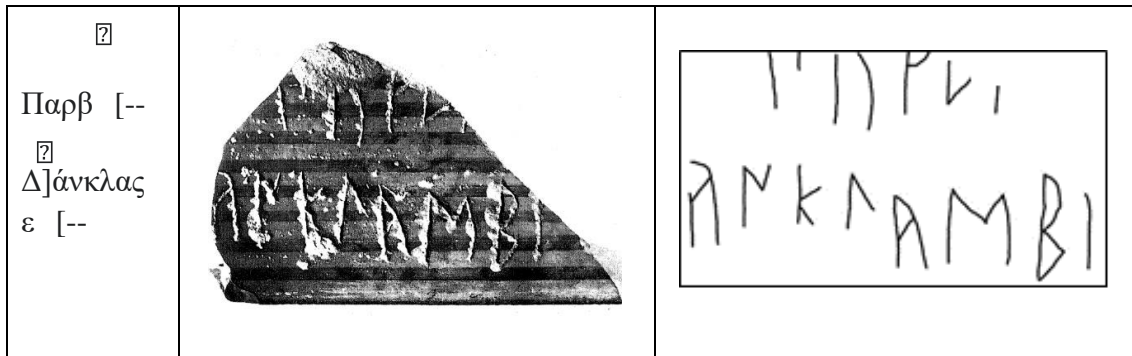
⁹ Guarducci (1986: 2).

¹⁰ Guarducci (1986: 2): Παροβ[άλλοντος και Δ]άνκλας ἐμὶ [δῶρον τὰθάναι]. «Sono dono [o termine analogo] di Parballon e di Dankla ad Atena [quest'ultima indicazione potrebbe anche mancare]».

¹¹ Fotografia d'Arena (1999: 41 - Tav. XVI, 40). El dibuix de la inscripció és nostre. Hem considerat inexacta la proposta de Dubois (1989: 90), que retalla les cantonades del text conservat que s'aprecia a la fotografia. Tanmateix, cal fer notar que no ens ha estat possible inspeccionar personalment les inscripcions.

¹² Astoreca (2021: 98).

grafia aquí emprada per a la beta es tracta de la variant cursiva i més arcaica de la beta en forma de meandre, també testimoniada a una inscripció de Corint i a algunes colònies seves, com Selinunt.¹³ La forma de les lletres també demostra que és una inscripció molt arcaica: la ni, caracteritzada pel primer traç més llarg, i la kappa, amb els pals oblics separats.¹⁴

El fet que trobem l'escriptura coríntia característica en un lloc on quasi un segle més tard trobem inscripcions amb un alfabet molt diferent, fa pensar que tal vegada aquest sigui un objecte importat de Corint i que per tant no es tracti d'un testimoni d'escriptura local. Aquesta hipòtesi és possible si la posem en relació amb les troballes de ceràmica coríntia a Ortígia, que demostraria fins a quin punt eren estretes les relacions (i com de freqüents les comunicacions) entre corintis i siracusans.¹⁵ A més a més, cal tenir en compte el risc que suposa considerar-lo, per extensió, com l'alfabet oficial de la ciutat, quan només se'ns han conservat, com a molt, dos testimonis. No obstant això, admetre aquesta crítica implicaria assumir que els colonitzadors que van fundar la ciutat no van portar amb ells la seva escriptura, i seria un fet molt estrany tenint en compte que les altres colònies de l'illa de Sicília sí heretaren els alfabetos de les seves respectives metròpolis.¹⁶ D'altra banda, també cal considerar la possibilitat que aquesta peça de ceràmica coríntia s'hagués elaborat a Siracusa, ja que sabem que des del segle VIII aC hi havia a l'illa tallers de ceràmica grega.¹⁷ El contingut de la inscripció ens reforçaria, al seu torn, la seva identificació com a alfabet propi de Siracusa. Tant si es tracta d'una inscripció votiva a Atena com si hi apareix esmentada la ciutat de Zancle (en la forma dòria del genitiu, Δάνκλας), podem aduir una vinculació local evident, sigui perquè els lapicides o dedicants són uns fidels que es dirigeixen al santuari de la deessa o bé perquè el text en sí és un

¹³ Guarducci (1967: 171), Arena (1999: 112). Tot i això, Johnston (1990: 462) diu que es tracta d'una assumpció infundada.

¹⁴ Guarducci (1967: 342), Woodard (2014: 69-70).

¹⁵ Guarducci (1986: 5).

¹⁶ Jeffery (1961: 125, 264).

¹⁷ Langlotz (1972: 167).

testimoni de les relacions entre ciutats costaneres relativament properes.¹⁸ A més a més, com veurem a continuació, les següents mostres d'escriptura a la nostra ciutat, que ja no mostren cap tret característic de l'alfabet corinti, es situen gairebé cent anys més tard —és el cas de la inscripció *IGASMG V 70*— i, per tant, és versemblant pensar que hi hagi pogut haver un canvi d'escriptura en aquest interval temporal.¹⁹

Així doncs, la datació d'aquesta inscripció s'ha de situar, necessàriament, després de la fundació de la ciutat, el 733/4 aC, i abans de la fundació d'Acre, colònia de Siracusa, datada setanta anys més tard (ca. 663 aC), perquè en aquesta segona ciutat no s'hi ha trobat cap inscripció amb aquest alfabet i deduïm, per tant, que mai no hi va arribar.²⁰ Endemés, els trets arcaics de les grafies sumen punts per a una datació alta, que se situaria cap a principis del segle VII aC.

3. PRIMERS TESTIMONIS DEL CANVI D'ALFABET (EX. VII – 530 AC)

Després del que sembla un primer període d'escriptura en alfabet corinti, les inscripcions siracusanes passen a estar escrites en un alfabet que ja no empra la majoria dels seus trets característics. Aquest «segon període», tal com l'anomena Arena, tindria lloc entre finals del segle VII i durant gran part del segle VI aC. És el que més problemes ha suscitat en la recerca perquè ha conservat pocs testimonis per il·lustrar-lo.

Respecte del que hem vist anteriorment, cal destacar els següents fets: 1) l'abandonament de la grafia «B» per a les vocals «e» i substitució per un únic signe (E) amb els traços paral·lels oblics i el traç vertical allargat per sota; 2) pèrdua de la san (M) i substitució per la sigma de tres i quatre traços (Σ). Arena afegeix en aquesta evolució el pas de la iota trencada a la forma recta (I), però com no la tenim testimoniada a les anteriors inscripcions, em reservo d'esmentar-la.²¹

b) *IGASMG V 70*²²

Aquesta inscripció està gravada sobre una caldera funerària de bronze i presenta el genitiu del nom *Μελανίππος* (expressat amb «-o» per al fals diftong «-ou») com a marca de propietat.²³ La manca de trets corintis és evident per la grafia de

¹⁸ Guarducci (1967: 342). És evident que la inscripció no pot ser originària de Zancle, perquè la ciutat pertany a una zona jònica amb alfabet calcídic, mentre que la nostra inscripció testimonia el dialecte dori i l'alfabet corinti-siracusà. Guarducci (1986: 7).

¹⁹ Hi hauria un cas més o menys anàleg a Mègara Hiblea, on es va trobar una inscripció amb el que Guarducci va descriure com un alfabet megarès original, diferent del que més tard s'empra a la ciutat i a les seves colònies. Guarducci (1967: 306), Johnston (1975: 153).

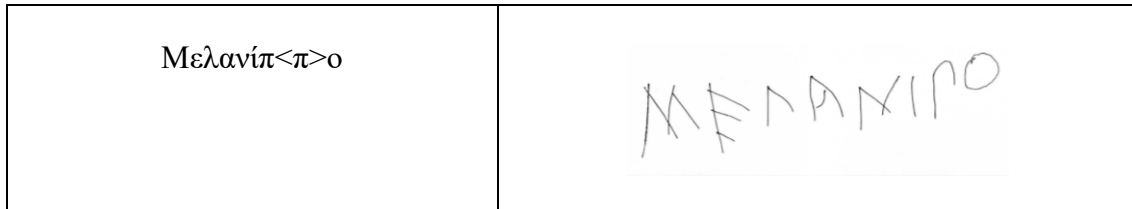
²⁰ Arena (1999: 111), Guarducci (1967: 340).

²¹ Guarducci (1967: 340), Brugnone (1995: 1314) i Arena (1999: 112).

²² Dibuix d'Albanese Procelli (1982: 56), on també es pot trobar la fotografia de la inscripció.

²³ Guarducci *apud* Albanese Procelli (1982: 58, n. 13), Johnston (1990: 460).

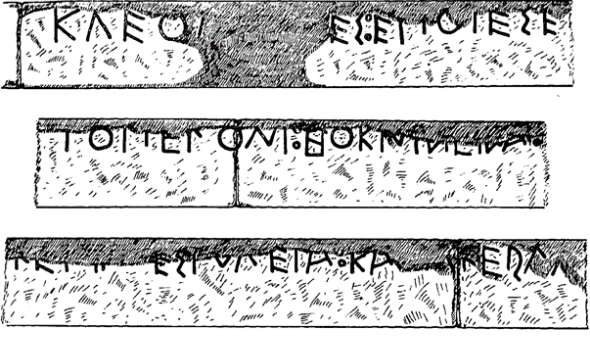
la vocal «e», que ja no emprava aquella en forma de B. Alhora, però, es tracta d'una grafia arcaica, per la forma d'aquesta mateixa èpsilon i de la π , amb el segon traç arrodonit. Per aquest motiu, la majoria d'estudis concorda a datar-la entre finals del VII i principis del segle VI aC, tot i que Johnston la data a la primera meitat del segle VI aC.²⁴

c) IGASMG V 63

Aquesta inscripció, potser una dedicatòria, està gravada sobre un bloc de roca calcària i només conserva una paraula del seu text: *μεγάλας*. Està datada aproximadament a mitjans del segle VI aC i, segons Brugnone, tampoc presenta cap característica de l'alfabet corinti.²⁵

d) IGASMG V 62, SEG 31:841[1], SEG 31:841[2]²⁶

<p>Κλεομ[]ες : ἐποίησε τὸπέ<λ>λονι {²⁶τοῖ Ἀπέλονι = τῶι Ἀπόλλωνι}²⁶ : <i>ho</i> Κνι(μ)βείδα: κε[] υλία : κα[λὰ] φέργα [Arena (1999: 117)]</p> <p style="text-align: center;">?</p> <p>Κλεο[]ες : ἐποίησε τὸπέλονι {²⁶τοῖ Ἀπέλονι}²⁶ : <i>ho</i> Κνιδιε[ί]δα : κέπικλε {²⁶καὶ ἐπικλε}²⁶ στύλεια : κα[λὰ] {²⁷κά[λα]}²⁷ φέργα [Engelmann (1981:94)]</p> <p style="text-align: center;">?</p> <p>Κλεομ[έν]ες : ἐποίησε τὸπέλονι : <i>ho</i> Κνιδιεῖδα : κέπιελε {²⁶καὶ ἐπίηλε}²⁶ στυλεῖα : κα[λ]ὰ φέργα [Guarducci (1982: 13-20)]</p>

Aquesta es tracta d'una inscripció monumental de vuit metres en una sola línia que fou trobada sobre la primera filera de graons de les escales orientals del

²⁴ Guarducci (1986: 21), Brugnone (1995: 1317) i Arena (1999: 118). Johnston (1990: 460).

²⁵ No hem pogut accedir a l'article que treballa aquesta inscripció, amb referència: G. Voza (1980), Kokalos, 26-7, p. 683ss, tau. 124.3. Ens basem, per tant, en Johnston (1990: 460), Brugnone (1995: 1315) i Arena (1999: 118).

²⁶ Dibuix de Guarducci (1967: 434).

temple d'Apol·lo, orientada a l'exterior. Malgrat estar gravada amb traços grans i profunds, la part superior de quasi totes les lletres s'ha perdut, i a causa d'això n'hi ha moltes d'il·legibles. És, doncs, un text que presenta dificultats per a la lectura i la interpretació, motiu pel qual diversos estudis han proposat transcripcions amb diferències substancials.²⁷ No discutirem en aquest estudi les diferents propostes de restauració i traducció: hem referit aquí les més recents.

La datació de la inscripció, que es troba en un temple construït la primera meitat del segle VI aC, és discutida: hi ha qui defensa que és contemporània a la seva construcció i, per tant, de principis de segle, i qui la situa, en canvi, entre el tercer i l'últim quart del mateix segle.²⁸ Aquesta incertesa deu basar-se en la forma de les lletres: presenta algunes grafies més arcaiques que d'altres. Per una banda, hi conviuen variants diferents d'algunes lletres, com la lambda, ja que n'hi ha de simètriques, de tipus Λ (a Κλεο...), i d'altres amb el segon traç més curt (a τὸπέλονι). Aquestes lletres, en cas de ser encertada la interpretació dels epigrafistes, resulten sorprenents en trobar-se amb una gamma també amb el vèrtex superior centrat i el segon traç més curt (a φέργα).²⁹

Cal comentar que aquestes lletres inesperades, la gamma i la lambda, juntament amb la sigma de quatre traços, coincideixen amb les de l'alfabet de les colònies dòriques a la Sicília del segle VI aC.³⁰ La sigma de quatre traços resulta especialment interessant perquè, com veurem més endavant, a la numismàtica primerenca s'hi gravarà la sigma de tres traços.³¹ D'altra banda, l'alfabet de la inscripció presenta alguns trets arcaics, com les èpsilons amb els traços horitzontals oblics, l'aspiració quadrada, la rho amb apèndix (més semblant a una R que a una P), la ni d'angles oberts i els dos punts com a signe d'interpunció (:), que és el tipus d'interpunció més antiga testimoniada a Siracusa i que, curiosament, coincideix també amb la que s'empra als alfabetos locri i megarens.³²

La majoria d'estudis defensen que l'alfabet d'aquesta inscripció no és corinti,³³ però aquells que fan la lectura «Κνι(μ)βεΐδα» hi reconeixen la beta en forma de «И», que no pot pertànyer a cap altre alfabet. És un fet difícilment justificable en aquesta inscripció perquè no presenta cap altre tret distintiu.³⁴ No

²⁷ A més a més de les que presentem, per a altres lectures, cf. *IG XIV 1*, *SEG 12:406*, *SEG 4:1*, *SEG 46:1281*. Engelmann (1981), Guarducci, (1967: 434), Arena (1999: 117). Engelmann (1981: 94) tradueix: «Kleo[--]es: machte dem Apell: der Sohn des Knidieidas: auch berühmte Säulen: schöne Lestungen (oder: sowohl berühmte Säulen: wie auch weitere Werke)» i Dubois (1989: 91): «Cléoménès, le fils de Cni... a fait pour Apollon; (il a) aussi (exécuté) ces illustres colonnes, superbes oeuvres d'art».

²⁸ Per a la datació alta: Guarducci (1967: 343), per a la datació baixa: Jeffery (1961: 265).

²⁹ Jeffery (1961: 262-6).

³⁰ Jeffery (1961: 262, 265) i Arena (1999: 114).

³¹ Guarducci (1967: 342).

³² Jeffery (1961: 104, 263), Guarducci (1967: 297, 344).

³³ Brugnone (1995: 1315).

³⁴ Arena (1999: 114). Ell mateix menciona la contradicció que suposa acceptar una beta coríntia quan a la inscripció d'Acre *IGASMG V 77* s'usa la beta de forma «B».

obstant això, no tenim prou evidències per assegurar a quin grup pertany. Tant podria tractar-se d'alfabet vermell com blau fosc, ja que la inscripció no presenta cap consonant doble ni dígraf distintiu. Tot i això, atès que les estudioses que l'han analitzada hi han reconegut coincidències amb alguns alfabet vermells de l'illa, podríem pensar que en podria haver adoptat alguns trets.

e) IGDS 87, SEG 36:885³⁵

Aquest text, un grafit inscrit a la base d'una tassa àtica, està datat a finals del segle VI aC.³⁶ El tret més característic d'aquesta inscripció és la lambda en forma de «L», amb el traç inferior oblic, tal com el de l'alfabet calcídic.³⁷ A diferència de la inscripció anterior, aquesta presenta una sigma de tres traços que, significativament, és la forma regular a les inscripcions de Gela del segle VI aC i que també està ben testimoniada a Selinunt.³⁸

4. PRIMERA NUMISMÀTICA SIRACUSANA

La datació del primer grup de monedes encunyades a Siracusa és controvertida, i tant hi ha qui proposa un període alt, entre 530 i 510 aC, com d'altres que assenyalen com a *terminus ante quem* al 485 aC.³⁹ No és estranya, doncs, la sorpresa amb què els estudiosos que havien defensat la datació alta reben la notícia de la «pervivència» de la qoppa en les inscripcions i la seva «desaparició» en la numismàtica. Ja que les llegendes monetàries acostumen a resistir més fortament

³⁵ Dubois (1989: 93).

³⁶ Dubois (1989: 93).

³⁷ Dubois (1989: 93). Per a l'alfabet calcídic, vg. Jeffery (1961: 79).

³⁸ Jeffery (1961: 263), Johnston (1990: 462).

³⁹ Arena (1999: 113, 141), per exemple, es contradiu a si mateix en aquest fet, quan diu «serie monetale che si inizia con il 530 aC» i «La monetazione siracusana ha principio nel 515 aC». Head (1874: 6, 1911: 171), Forrer & Weber (1922: 324ss), Knoepfler (1992: 11ss) i Lewis (2019: 182-3, n. 5) defensen aquesta datació baixa, en contra de Boehring (1929: 6) i Jeffery (1961: 263). Guarducci (1967: 342) arriba a ubicar les més antigues entre el 550 i el 530 aC, tot citant Rizzo (1946: 183), encara que no fa cap datació exacta del primer període.

els canvis d'escriptura,⁴⁰ aquests estudis han subratllat la raresa del fet que els encunyadors siracusans fossin els primers a abandonar la lletra qoppa a principis del segle cinquè. Altrament, en epigrafia aquesta grafia es troba encara a la inscripció de la base del trípod de Geló a Delfos (*ca.* 479 aC).⁴¹

No obstant això, aquesta incoherència es pot resoldre amb una datació més baixa de les monedes, que les situïn al període immediatament anterior a la tirania dels Dinomènides. Knoepfler va explicar aquest canvi molt satisfactòriament com una reforma ortogràfica promoguda pel nou tirà a voltants del 474 aC. D'aquesta manera, es fa comprensible per què a partir d'aquest moment les inscripcions només presenten la lletra kappa.⁴²

f) Rizzo (1946) 4 / IGASMG V 84⁴³

Les llegendes monetàries d'aquest primer període poden presentar tant l'ètnic abreujat (ΣΥΡΑ), com sencer (ΣΥΡΑΦΟΣΙΟΝ). Pel que fa a les grafies, hi reconeixem l'ípsilon, la rho, l'alfa, l'òmicron i la ni que són les habituals en les inscripcions posteriors i anteriors. En canvi, les monedes presenten també la qoppa (quan va seguida de vocal posterior), que, com ja s'ha explicat, serà substituïda poc temps després. I el mateix passarà amb la sigma de tres traços, també present en aquestes llegendes. Podem afirmar, doncs, que les monedes que presenten la sigma de tres traços són més antigues perquè més endavant trobem llegendes

⁴⁰ Brugnone (1995: 1298).

⁴¹ IGASMG V 66. Boehringer (1929: 93), Jeffery (1961: 265), Arena (1999: 113). Potser la trobem també a la inscripció d'Esparta amb text [---]αφοσιον (datada post 480 aC), IG V,1 217. Woodward (1908: 137) la data abans del segle v aC i Jeffery proposa, amb inseguretat, el període 500-480 aC.

⁴² Knoepfler (1992: 12-22). Les primeres inscripcions que escriuen el toponímic amb kappa són precisament de caràcter estatal, incitades per motius polítics/militars: les gravades sobre cascs en commemoració de la batalla de Cumes (474 aC), dedicades a Olímpia (IGASMG V 67a-b), i una inscripció sobre un caduceu, conservat al Museum für Kunst und Gewerbe d'Hamburg, datada entre 485 i 470 aC (IGASMG V 72) amb el text: δαμόσιον Συρακοσίων. Dubois (1989: 95) la tradueix com «(caducée) officiel des Syracusains». Kraay (1972) ja va defensar una datació més baixa de la numismàtica siracusana.

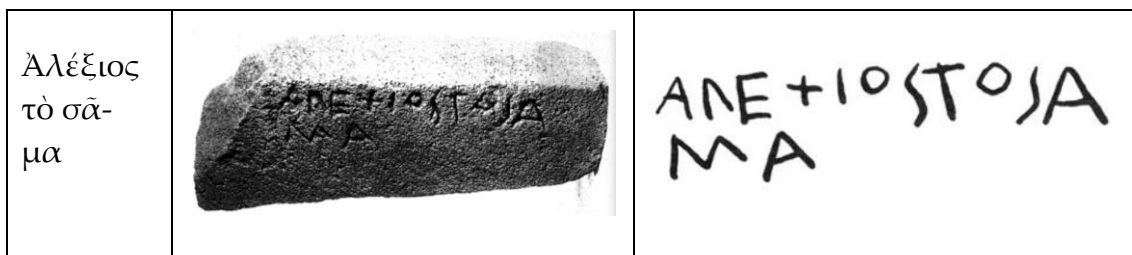
⁴³ Fotografies de Wikimedia Commons [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Syrakosai_-_530-510_BC_-_silver_didrachm_-_rider_-_head_of_Arethousa_-_M%C3%BCnchen_SMS.jpg], Rizzo (1946: tav. XXXIV) i Lewis (2019: 181), respectivament.

monetàries amb la sigma de quatre traços i la qoppa. Serà, finalment, la sigma de quatre traços la que romandrà a la numismàtica.⁴⁴

5. PRIMERES INSCRIPCIONS DEL SEGLE V AC

Hom sovint recorre als pocs testimonis de les colònies de la ciutat per tal d'obtenir més evidències sobre el canvi d'alfabet siracusà. La majoria d'aquestes mostres senyalen cap a un alfabet de tipus vermell. A Acre es va trobar una inscripció bustrofèdica, IGASMG V 77, amb el text Βραχίδα εἰμί, datada entre la segona meitat i finals del segle VI aC, en què s'empra el símbol del trident (Ψ) sense el traç vertical inferior per al fonema chi.⁴⁵ No obstant això, trobem a Heloros una inscripció datada entre els segles sisè i cinquè amb la Ξ blava.⁴⁶ De principis del segle cinquè també han perviscut poques inscripcions siracusanes i, d'entre les que s'han conservat, només n'hi ha una que presenti un signe complementari.

g) SEG 27:661, IGASMG V 71⁴⁷

Aquesta inscripció, datada al primer quart del segle V aC,⁴⁸ és el punt clau per considerar que el segon alfabet siracusà és de tipus vermell, ja que empra el signe de la creu (+) per a la ξ. Dubois, en canvi, considera que és la primera inscripció en pedra en escriptura epicòrica siracusana segura.⁴⁹ El seu és un plantejament hipercrític poc convincent ja que implicaria assumir que totes les inscripcions anteriors són importades o escrites per estrangers. A més a més, nega la possibilitat d'una adaptació alfabètica o canvi en l'escriptura, que, d'altra banda, és més versemblant. També és interessant la forma de la sigma, de tres traços, idèntica a la que apareix a les primeres monedes. Generalment s'han considerat

⁴⁴ IGASMG V 85. Fotografia a Arena (1999: tav. XIX, 51). A la inscripció d'Esparta (vg. *supra* n. 41) sembla que hi ha un tipus de sigma d'aquesta mena, però no podem assegurar ni la seva datació ni que estigui escrita en alfabet siracusà. Guarducci (1967: 342).

⁴⁵ Sobre la datació: Brugnone (1995: 1315) i Arena (1999: 134). Jeffery (1961: 268) només la qualifica com a pertanyent al «late archaic period».

⁴⁶ IGASMG V 74, IGDS 98. El text diu: Εξακέστου το[ῦ...]. Datació alta: Dubois (1989: 106), datació baixa: Arena (1999: 131).

⁴⁷ Fotografia de Guarducci (1967: 345) i dibuix de Dubois (1989: 94).

⁴⁸ Johnston (1990: 459), Arena (1999: 128).

⁴⁹ Dubois (1989: 89).

tant la sigma de tres traços com la de quatre pròpies i habituals de l'alfabet siracusà,⁵⁰ però Guarducci ja destacà que la seva presència podria venir per influència d'un altre alfabet derivat de l'eubeu.⁵¹

6. CONCLUSIONS. LA QÜESTIÓ DEL CANVI D'ALFABET

A l'hora de tractar d'exposar els motius que dugueren al canvi d'alfabet de Siracusa cal tenir en compte, principalment, els treballs de Jeffery i Guarducci, que han estat els més influents en la matèria.⁵² Johnston, al suplement de l'obra de Jeffery, deia que «[u]ncertainty still surrounds the early scripts of Syracuse».⁵³ No obstant això, hi ha hagut altres estudis que han tractat el tema, més o menys en profunditat, i que han anat contribuint a aclarir la incògnita.⁵⁴

Hi ha un acord més o menys general a acceptar que Siracusa va fer un canvi d'alfabet durant el curs del segle VII aC per abandonar els trets característics del corinti.⁵⁵ És quelcom que ja hem fet palès en estudiar les diferències entre la inscripció a) i les inscripcions b) i d). Els signes característics i més difícils d'aquell alfabet blau (l'èpsilon en forma de B, la san i, segurament, la beta en forma de И) queden substituïts per altres propis dels alfabetos de les ciutats veïnes.⁵⁶

Les estudioses abans esmentades van tractar d'explicar aquest canvi amb influències o fenòmens sociopolítics concrets, com un suposat traspàs de les lleis lòcries a la ciutat de Siracusa.⁵⁷ En canvi, és molt més probable la hipòtesi d'Arena, que considera que el canvi és degut a una influència general de les altres ciutats sicilianes.⁵⁸ Per a defensar-la, podem considerar la possibilitat que la tendència general en les *poleis* gregues arcaïques que tenien alfabetos diferents fos aprendre els alfabetos veïns per facilitar així la comunicació,⁵⁹ i que d'aquests exercicis fruit de les interrelacions comercials i socials se'n derivessin innovacions gràfiques. Aquestes relacions estan perfectament testimoniades i un

⁵⁰ Brugnone (1995: 1315), Arena (1999: 112) i Mimblera (2012: 201-22). No així Jeffery (1961: 263).

⁵¹ Jeffery (1961: 79), Guarducci (1967: 342).

⁵² Jeffery (1961: 262-9) i la nova edició ampliada per Johnston (1990). Guarducci (1949), (1967: 339-347) i (1986).

⁵³ Johnston (1990: 462).

⁵⁴ Knoepfler (1992) i Arena (1999).

⁵⁵ Brugnone (1995: 1315).

⁵⁶ Arena (1999: 112) i Mimblera (2012: 201).

⁵⁷ Brugnone (1995: 1317) a partir de Guarducci (1967: 339), la qual, no obstant això, es va fer enrere amb els seus arguments i acabà defensant que tant l'alfabet locri com el siracusà devien tenir un origen comú i simultani, tot seguint Carpenter (1945: 456). En canvi, Brugnone hi insistí a partir d'un cas anàleg a l'illa i mitjançant citacions de Tucídides. Cal destacar, però, que l'alfabet de Locris Epicèfira no explicaria la sigma de tres traços. Jeffery (1961: 285).

⁵⁸ Arena (1999: 112).

⁵⁹ Astoreca (2021: 50-1) posa l'exemple d'una ceràmica trobada a Cumes, la Magna Grècia, que té inscrits un text etrusc i dos alfabetos grecs diferents, en un dels quals apareix la beta de meandre típica de l'alfabet corinti.

síntoma clar n'és la numismàtica siracusana, que a principis del segle cinquè emprava el sistema de pesos eubeu i que va estendre'l, pels volts del 480 aC, als territoris calcídics de l'illa.⁶⁰ A més a més, cal no oblidar que en les inscripcions que hem estudiat hem vist una possible referència a la ciutat siciliana de Zancle —inscripció a)— i que, al seu torn, hem vist semblances amb altres alfabetes de l'illa —inscripció d), inscripció e), a la numismàtica f) i inscripció g).

A favor d'aquest canvi d'alfabet, de blau a vermell, també es presenten els testimonis de les colònies. En època arcaica trobem tant signes complementaris vermells (a Acre, *IGASMG V 77*) com blaus (a Heloros, *IGASMG V 74*). Acre, la primera colònia siracusana, fundada a la primera meitat del segle setè, podria haver seguit les innovacions de la seva metròpoli de manera simultània: així, al segle sisè presenta la lletra qoppa.⁶¹ Mentrestant, Heloros, zona d'influència siracusana situada a 30 quilòmetres de la nostra ciutat i que va ser hel·lenitzada per aquesta a partir del segle VIII aC,⁶² devia conservar els primers signes que en va heretar.

Així doncs, el segon alfabet siracusà,⁶³ i l'oficial a partir de la reforma ortogràfica del 474 aC,⁶⁴ es caracteritza per ser de tipus vermell i per comptar, en època arcaica, amb lletres com la delta tipus D, la sigma de tres o quatre traços, la rho amb apèndix i la gamma en forma de C.⁶⁵ Tots aquests trets tenen paral·lels a l'illa de Sicília, de manera que és molt probable que el seu origen es degui a les relacions i influències entre les *poleis* sicilianes.

ABREVIATURES

IG XIV = Kaibel, Georg (ed.) (1890), *Inscriptiones Graecae xiv. Inscriptiones Siciliae et Italiae, additis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus*, Berlín, De Gruyter.

IGASMG V = Arena, Renato (1999), *Iscrizioni greche arcaiche di Sicilia e Magna Grecia. Vol. 5. Iscrizioni di Taranto, Locri Epizefiri, Velia e Siracusa*, Milà, Edizioni dell'Orso.

IGDS = Dubois, Laurent (1989), *Inscriptions grecques dialectales de Sicile. Contribution à l'étude du vocabulaire grec colonial*, París/Roma, École Française de Rome, Palais Farnèse.

SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden/Boston, Brill.

⁶⁰ Stazio (1963: 124-5).

⁶¹ Vegeu la inscripció *IGASMG V 78* amb el text «Συφοι», datada el segle VI aC. No concordem amb la proposta d'Arena (1999: 114, n. 98), que planteja que l'origen de la beta en forma de B a Acre és a causa d'una influència externa, ja que la seva lectura de la nostra inscripció d) és $K\nu(\mu)\beta\epsilon\acute{\iota}\delta\alpha$.

⁶² Dubois (1989: 105).

⁶³ Guarducci (1967: 342)

⁶⁴ Seguint la hipòtesi de Knoepfler (1992: 12-22).

⁶⁵ Dubois (1989: 98).

BIBLIOGRAFIA

- Albanese Procelli, Rosa Maria (1982), «Calderoni bronzei ad orlo orizzontale interno da Siracusa», *Bollettino d'Arte*, LXVII(15), 53-60.
- Arena, Renato (1999), *Iscrizioni greche arcaiche di Sicilia e Magna Grecia. Vol. 5. Iscrizioni di Taranto, Locri Epizefiri, Velia e Siracusa*, Milà, Edizioni dell'Orso.
- Astoreca, Natalia Elvira (2021), *Early Greek alphabetic writing. A linguistic approach*, Oxford/Filadèlfia, Oxbow.
- Boehring, Eric (1929), *Die Münzen von Syrakus*, Berlín, Walter de Gruyter.
- Brugnone, Antonietta (1995), «Gli alfabeti arcaici delle poleis siceliote e l'introduzione dell'alfabeto milesio», *Annali Della Scuola Normale Superiore Di Pisa*, 25(4), 1297-327.
- Carpenter, Rhys (1945), «The Alphabet in Italy», *American Journal of Archaeology*, 49(4), 452-464.
- Dubois, Laurent (1989), *Inscriptions grecques dialectales de Sicile. Contribution à l'étude du vocabulaire grec colonial*, París/Roma, École Française de Rome, Palais Farnèse.
- Engelmann, Helmut (1981), «Die Bauinschrift am Apollonion von Syrakus», *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik*, 44, 91-94.
- Forrer, Leonard & Weber, Hermann (1922), *The Weber collection, Vol. 1: Greek coins; Auriol Find Class, Hispania, Gallia, Britannia, Italy and Sicily*, Londres, London Spink & Son.
- Guarducci, Margherita (1949), «Note di epigrafia siceliota arcaica», *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, 27-29, 103-16.
- Guarducci, Margherita (1967), *Epigrafia greca I. Caratteri e storia della disciplina. La scrittura greca dalle origina all'età imperiale*, Roma, Istituto Poligrafico dello Stato.
- Guarducci, Margherita (1986), «Epigrafi arcaiche di Siracusa e di Megara Iblea», *Archeologia Classica*, 38(40), 1-26.
- Head, Barclay Vincent (1874), «On the chronological sequence of the coins of Syracuse», *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society*, 14, 1-80.
- Head, Barclay Vincent (1911), *Historia numorum, a manual of Greek numismatics*, Oxford, Clarendon Press.
- Jeffery, Lilian Hamilton (1961), *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries. B.C.*, Oxford, Clarendon Press.
- Johnston, Alan W. (1975), «Sicilian Notes: [unrepresentable symbols] and the Date of the Demareteion», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 17, 153-156.
- Johnston, Alan W. (1990), «Supplement» a Jeffery, L. H. (1961), *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries. B.C.*, Oxford, Clarendon Press.
- Knoepfler, Denis (1992), «La chronologie du monnayage de Syracuse sous les Deinomérides: Nouvelles données et critères méconnus», *Schweizerische Numismatische Rundschau*, 71, 5-46.
- Kraay, Colin M. (1972), «The Demareteion Reconsidered: A Reply», *The Numismatic Chronicle (1966-)*, 12, 13-24.
- Langlotz, Ernst (1972), «Importazione di ceramica greca ovvero immigrazione di vasi greci nella Magna Grecia?», en *Economia e società nella Magna Grecia. Atti del dodicesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 8-14 ottobre 1972*, Braudel, Fernand (ed.), Nàpols, L'arte tipografica, pp. 163-183.

- Lewis, Virginia M. (2019), «Two Sides of the Same Coin: The Ideology of Gelon's Innovative Syracusan Tetradrachm», *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 59, 179-201.
- Mimbrera, Susana (2012), «Sicilian Greek before the fourth century BC: An overview of the dialects», en *So many Sicilies: Introducing language and linguistic contact in ancient Sicily*, Tribulato, Olga (ed.), Nova York, Cambridge University Press, pp. 191-222.
- Rizzo, Giulio Emanuele (1946), *Monete greche della Sicilia*, Roma, La libreria dello stato.
- Stazio, Attilio (1963), «La documentazione numismatica in Metropoli e colonie di Magna Grecia», en *Metropoli e colonie di Magna Grecia. Atti del terzo convegno di studi sulla Magna Grecia tenuto a Taranto dal 13 al 17 ottobre*, Romanelli, Pietro (ed.), Nàpols, L'arte tipografica, pp. 113-132.
- Toscanelli, Nello (1914), *Le origini italiane Vol. I. La letteratura Lib. I. Le lingue e le scritture esotiche dell'Italia antichissima dal vii al iii secolo a.C.*, Milà, Ulrico Hoeplo.
- Voutiras, Emmanuel (2007), «The Introduction of the Alphabet», en *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, Christidis, Anastasios-Foivos (ed.), Cambridge, Cambridge University Press, pp. 266-276.
- Woodard, Roger D. (2014), *The textualization of the Greek Alphabet*, Nova York, Cambridge University Press.
- Woodward, Arthur M. et al. (1908), «Laconia: I.-Excavations at Sparta, 1908 §5.-Inscriptions», *The Annual of the British School at Athens*, 14, 1-160.

© Maria Navarro López, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [llicència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

ELEMENTS NOVEL·LÍSTICS A LA *PERIÈGESI* DE PAUSÀNIAS

JORDI REDONDO SÁNCHEZ

Universitat de València

jordi.redondo@valencia.edu

ORCID: 0000-0002-5347-5830

RESUM

La *Periègesi* de Pausània s'ha d'entendre com una obra literàriament complexa i en connexió amb les tendències estètiques de la seva època. El present article mira de mostrar com al llibre VIIè, on el narrador ens situa a l'àrea de Patra, el discurs historiogràfic integra diversos relats de signe eròtic. En analitzar-los advertim l'ús per part de Pausània dels mateixos tòpics i la mateixa fraseologia emprats per la novel·lística contemporània. La concentració dels relats al llibre setè ha de respondre a una estratègia narrativa que en faci el signe d'una característica del marc geogràfic. Altrament dit, els personatges de les històries d'amor actuen com a evocadors d'una simbologia.

PARAULES CLAU: Pausània, historiografia, novel·la, sacrifici, simbologia.

NOVELLISTIC ELEMENTS IN PAUSANIAS' *PERIEGESIS*

ABSTRACT

Pausanias's *Periegesis* must be understood as a complex literary work, linked to the contemporary aesthetic trends. This article aims to show how the seventh book, which the author situates in the Patras' area, the historiographical discourse incorporates many stories with erotic overtones. By analysing them, we realise that Pausanias used the same topics and phraseology as the contemporary novelists. The concentration of stories in the seventh book can be explained by the action of a narrative strategy that uses them as a sign of a characteristic of the geographical area. In other words, the characters in the love stories act as spokespersons for a symbology.

KEYWORDS: Pausanias, historiography, novel, sacrifice, symbology.

1. LA *PERIÈGESI*, UNA OBRA HISTORIOGRÀFICA SINGULAR

L'aparició de breus narracions eròtiques a la *Periègesi* de Pausània no s'hauria de considerar cap novetat, atesa la mateixa naturalesa de l'obra, tan criticada per part d'alguns.¹ Per a la seva composició l'autor va emprar diverses menes de materials, bàsicament el seu recull de dades, la historiografia precedent i la tradició oral.² El seu testimoniatge constitueix una aportació de gran vàlua per al

¹ Redondo (2003: 139): «Se ha acusado a Pausanias de haber compuesto su obra sin una idea previa acerca de su estructura, de forma que el resultado final no sería sino un extenso compendio de notas carentes de una organización interna, acumuladas sin más siguiendo, a lo sumo, un criterio geográfico». Crític del conjunt de l'obra fou von Wilamowitz-Möllendorf (1877: 344-353).

² Redondo (2003: 140): «La Descripción de Grecia utiliza materiales literarios de muy diversa procedencia: tenemos, por una parte, las notas tomadas por el mismo Pausanias, de acuerdo con

coneixement de la religió i la mitologia gregues en el seu conjunt.³ La inserció de narracions característiques del gènere de la novel·la a la *Periègesi* no passaria d'una més entre les incoherències de l'autor, com explícitament fa entendre Robert.⁴ Ara bé, davant l'aparició d'aquests motius propis de la novel·la, hi ha una posició que els justifica com a un procediment forçat, on només en darrer terme caldria acceptar un propòsit determinat per part de l'autor. Així, Lafond explica l'aparició dels motius novel·lístics per l'ús de fonts poètiques o per la cerca de recursos capaços de delectar el lector de la *Periègesi*.⁵ Una altra posició és la dels qui pensen que Pausànias va fer una deliberada aposta per una reformulació del gènere historiogràfic que el vinculés als corrents literaris del seu temps, com ho fa Auberger (Auberger 1992). Coincidim amb aquest investigador quan recorda que Pausànias fou selectiu i exigent quant a la tria dels seus materials narratius (Auberger 1992: 258), principi metodològic que l'historiador va exposar al proemi de l'obra.⁶ També ens sembla suggestiva, econòmica i eficient la hipòtesi que aquells territoris grecs amb una menor presència tant d'un passat monumental com d'una tradició literària pròpia invitaven l'autor a endinsar-se «dans la littérature romanesque, la littérature d'évasion» (Auberger 1992: 260).

la técnica de la comprobación personal in situ —autopsía—, que proporciona verismo a la obra y credibilidad al autor; por otra, las obras de los historiadores locales, algunos de los cuales, como los argivos Agias y Dercilo, de una cierta popularidad como autores literarios; por último, las tradiciones orales presentes aún en toda la Hélade, y que a menudo son retomadas por los poetas».

³ Redondo (2003: 146): «No es infrecuente en Pausanias la alusión a una especie de mitología menor, a caballo entre la saga y el cuento popular».

⁴ Robert (1909: 8): «Ihrem Inhalt nach sind diese λόγοι außerordentlich mannigfaltig, so daß das Werk παντοδαπή ιστορία auch heißen könnte. Da findet man historische, mythologische, und novellistische Berichte, Biographien, antiquarische und naturwissenschaftliche Abhandlungen, ethische Reflexionen». Vegeu al respecte Habicht (1985: 169-172).

⁵ Lafond (2000: 177): «La place prépondérante qu'occupent de telles légendes amoureuses dans le livre VI [...] peut trouver une explication dans l'existence de sources particulières, notamment poétiques, que Pausanias aurait eues à sa disposition, à moins qu'elle ne reflète un souci de uariatio qui aurait entraîné l'auteur à varier la présentation de ses matériaux d'un livre à l'autre». El terme prové de Regenbogen (1956: 1011-1012), on ja s'explicava la presència de temes eròtics amb vistes a la *uariatio*. En els mateixos termes es pronuncia Rodríguez-Noriega Guillén (2020: 639, 645), quan relaciona les digressions de caire eròtic amb un doble propòsit, la topicalització d'un relat associat a un lloc concret i el plaer mateix d'oferir al lector un tema entretingut; més interessant és l'observació final, Rodríguez-Noriega Guillén (2020: 646), quan remarca com Pausànias acceptaria els nous usos matrimonials regits pel respecte als sentiments dels joves i no pas als acords contrets per llurs pares, talment com defensa la novel·la.

⁶ Paus. I 39, 3 τοσαῦτα κατὰ γνώμην τὴν ἐμὴν Ἀθηναίοις γνωριμώτατα ἦν ἔν τε λόγοις καὶ θεωρήμασιν, ἀπέκρινε δὲ ἀπὸ τῶν πολλῶν ἐξ ἀρχῆς ὁ λόγος μοι τὰ ἐς συγγραφὴν ἀνήκοντα. A propòsit d'altres passatges esmentàvem aquest aspecte programàtic a Redondo (2003: 144): «La selección de sus fuentes de información se hace de una manera crítica, como el mismo autor subraya en varias ocasiones (II 17 y VI 3, 8, por ejemplo). Cuando Pausanias no dispone de obras fiables, recurre en último extremo, y a sabiendas de su limitado valor, a las genealogías fijadas por los poetas (en I 3, 3 se niega a ofrecer más datos genealógicos porque no le gusta hacerlo, y en I 38, 7 señala las abundantes invenciones introducidas por los autores literarios)».

Nosaltres acceptem plenament aquest punt de vista d'Auberger, amb el breu esment a un horitzó literari lleugerament diferent, el del relat folclòric arrelat a la cultura oral, com a determinant per a la inserció d'aquests episodis de novel·la.

2. EL DOSSIER DE LES LLEGENDES ERÒTIQUES A L'ÀREA DE PARTA

Tenim previst de discutir tan sols els episodis que es registren al llibre VIIè, el dedicat a l'Acàia, i que es concentren a la secció consagrada a la ciutat de Patra i el seu voltant. En primer text d'aquest bloc tracta de la notícia relativa al sacrifici que els vilatans reten a la deessa Àrtemis Làfria (Paus. VII 18, 8-13), seguida, després d'un breu esment a la història d'Eurípil —encara sense desenvolupar—, que aconsegueix la funció d'un element de transició (Paus. VII 19, 1), per la llegenda de Cometo i Melanip (Paus. VII 19, 2-5). A continuació trobem el relat de la malaltia i guariment de l'heroi Eurípil (Paus. VII 19, 7-10), que comparteix molts dels elements narratius de la resta de seccions. Segueix el relat protagonitzat per Calírrroe i Coresos (Paus. VII 21, 1-5). Finalment, el breu esment a la llegenda d'Argira i Selemnos (Paus. VII 23, 1-3) tanca el bloc amb una nova llegenda eròtica marcada per la tragèdia. Per raons d'espai ens adrecem directament a la llegenda de Comet i Melanip, que diu així:

λέγουσιν οὖν συμβῆναί ποτε ὡς ἱερᾶσθαι μὲν τῆς θεοῦ Κομαιθῶ τὸ εἶδος καλλίστην παρθένον, τυγχάνειν δὲ αὐτῆς ἐρῶντα Μελάνιππον, τὰ τε ἄλλα τοὺς ἡλικιώτας καὶ ὄψεως εὐπροεπεία μάλιστα ὑπεροκότα. ὡς δὲ ὁ Μελάνιππος ἐς τὸ ἴσον τοῦ ἔρωτος ὑπηγάγετο τὴν παρθένον, ἐμῆτο αὐτὴν παρὰ τοῦ πατρὸς. ἔπειτα δὲ πῶς τῷ γήρα τὰ τε ἄλλα ὡς τὸ πολὺ ἐναντιοῦσθαι νέοις καὶ οὐχ ἥκιστα ἐς τοὺς ἐρῶντας τὸ ἀνάλητον, ὅπου καὶ Μελανίππῳ τότε ἐθέλοντι ἐθέλουσαν ἄγεσθαι Κομαιθῶ οὔτε παρὰ τῶν ἑαυτοῦ γονέων οὔτε παρὰ τῶν Κομαιθοῦς ἡμερον ἀπήνητησεν οὐδέν. ἐπέδειξε δὲ ἐπὶ πολλῶν τε δὴ ἄλλων καὶ ἐν τοῖς Μελανίππου παθήμασιν, ὡς μέτεστιν ἔρωτι καὶ ἀνθρώπων συγγέαι νόμιμα καὶ ἀνατρέψαι θεῶν τιμάς, ὅπου καὶ τότε ἐν τῷ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερῷ Κομαιθῶ καὶ Μελάνιππος καὶ ἐξέπλησαν τοῦ ἔρωτος τὴν ὁρμὴν. καὶ οἱ μὲν ἔμελλον τῷ ἱερῷ καὶ ἐς τὸ ἔπειτα ἴσα καὶ θαλάμῳ χρῆσασθαι· τοὺς δὲ ἀνθρώπους αὐτίκα ἐξ Ἀρτέμιδος μήνιμα ἔφθειρε, τῆς τε γῆς καρπὸν οὐδένα ἀποδιδούσης καὶ νόσοι σφίσι οὐ κατὰ τὰ εἰωθότα καὶ ἀπ' αὐτῶν θάνατοι πλείονες ἢ τὰ πρότερα ἐγίνοντο. καταφυγόντων δὲ αὐτῶν ἐπὶ χρηστήριον τὸ ἐν Δελφοῖς, ἤλεγχεν ἡ Πυθία Μελάνιππον καὶ Κομαιθῶ· καὶ ἐκείνους τε αὐτοὺς μάντευμα ἀφίκετο θῦσαι τῇ Ἀρτέμιδι καὶ ἀνὰ πᾶν ἔτος παρθένον καὶ παῖδα οἱ τὸ εἶδος εἶεν κάλλιστοι τῇ θεῷ θύειν. ταύτης μὲν δὴ τῆς θυσίας ἔνεκα ὁ ποταμὸς ὁ πρὸς τῷ ἱερῷ τῆς Τρικλαρίας Ἀμείλιχος ἐκλήθη· τέως δὲ ὄνομα εἶχεν οὐδέν. παίδων δὲ καὶ παρθένων ὅποσοι μὲν ἐς τὴν θεὸν οὐδὲν εἰργασμένοι Μελανίππου καὶ Κομαιθοῦς ἔνεκα ἀπώλλυντο, αὐτοὶ τε οἰκτρότατα καὶ οἱ προσήκοντές σφίσι ἐπασχον, Μελάνιππον δὲ καὶ Κομαιθῶ συμφορᾶς ἐκτὸς γενέσθαι τίθεμαι· μόνον γὰρ δὴ ἀνθρώπῳ ψυχῆς ἐστὶν ἀντάξιον κατορθῶσαι τινα ἐρασθέντα.

Í doncs, diuen que temps era temps era sacerdotessa de la deessa Cometo, bellíssima pel seu aspecte, i que es trobava enamorat d'ella Melanip, que en la resta de virtuts era molt superior als joves de la seva edat, però per damunt de tot per l'esplèndida aparença de la seva contemplació. I quan Melanip havia arrossegat la donzella al mateix punt de passió del seu desig, la va demanar en matrimoni a son pare. Però per alguna raó sol acompanyar

a la vellesa, entre d'altres actituds, la d'oposar-se fermament als joves, i no pas menys la manca de tota mena de sofrença davant dels enamorats, amb la qual cosa a Melanip, que estava aleshores disposat a desposar Cometo, que també hi estava, res d'afable no li arribava ni per part dels pares de Cometo ni per part dels seus. I tant amb els casos de molts altres com arran de la desgràcia de Melanip s'ha demostrat que escau a la passió amorosa d'alterar els costums i de capgirar els cultes als déus, des del moment en què en aquell temps Cometo i Melanip varen acomplir al temple d'Àrtemis l'impuls de la seva passió. Així doncs, ells anaven també temps a venir a servir-se del temple exactament com d'una cambra de matrimoni; però immediatament queia damunt la gent l'ira d'Àrtemis, perquè no només la terra no donava cap fruit, ans també els hi esdevenien malalties no pas segons el que era habitud, i arran d'elles morts molt més nombroses que no abans. I un cop hagueren acudit a la cerca d'empara a l'oracle de Delfos, la Pítia va posar al descobert Cometo i Melanip; de manera que va arribar el vaticini que cada any ells sacrificuessin en honor d'Àrtemis un jove i una donzella que per la seva aparença fossin els més formosos per tal de sacrificar-los en honor de la deessa. De fet, per aquest sacrifici el riu a tocar del temple de la Triclària fou anomenat Desfavorable; per aquella època no tenia cap nom. Tots aquells d'entre els nois i donzelles que per causa de Cometo i Melanip perien sense haver comès el més mínim delictes contra la deessa patien de la manera més lamentable, el mateix que llurs íntims, però deixo establert que Cometo i Melanip es trobaven aliens a aquesta malastrugança: l'únic que per a una persona val el mateix que la vida és el reeiximent quan s'ha enamorat.' (Paus. VII 19, 2-5)

La manera com Pausànias ens descriu els protagonistes segueix el patró de la novel·la,⁷ que comença amb llur retrat físic. A tall de breuetat, comparem els de Cometo i Melanip amb els que Caritó ens dibuixa de Cal·líroo i Quèreas:

λέγουσιν οὖν συμβῆναί ποτε ὡς ἱερᾶσθαι μὲν τῆς θεοῦ Κομαιθῶ τὸ εἶδος καλλίστην παρθένον, τυγχάνειν δὲ αὐτῆς ἐρῶντα Μελάνιππον, τὰ τε ἄλλα τοὺς ἡλικιώτας καὶ ὄψεως εὐπροεπεία μάλιστα ὑπερηκότα.

'Diuen, doncs, que temps enrere es va esdevenir que fos sacerdotessa de la deessa Cometo, la donzella més bella pel seu aspecte, i que estigués enamorat d'ella Melanip, que per la resta ultrapassava moltíssim els de la seva edat per la bona aparença de la seva presència.' (Paus. VII 19, 2)

Aquesta és la presentació de Cal·líroo:

Ἑρμοκράτης [...] εἶχε θυγατέρα Καλλιροήν τοῦνομα, θαυμαστόν τι χοῦμα παρθένου καὶ ἄγαλμα τῆς ὅλης Σικελίας.

'Hermòcrates [...] tenia una filla, Cal·líroo de nom, una mena de donzella objecte d'admiració i glòria de Sicília sencera.' (Char. I 1)

I aquesta la de Quèreas:

Χαιρέας γὰρ τις ἦν μειράκιον εὐμορφον, πάντων ὑπερέχον, οἷον Ἀχιλλέα καὶ Νιρέα καὶ Ἰππόλυτον καὶ Ἀλκιβιάδην πλάσται καὶ γραφεῖς δεικνύουσι etc.

'Era Quèreas un xicot de perfecta bellesa, que tots excel·lia, talment com escultors i pintors mostren Aquil·les, Nireu, Hipòlit i Alcibíades.' (Char. I 3)

⁷ Hi fa referència Lavagnini (1985: 79-80), però sense entrar en cap dels aspectes que aquí considerarem.

El tret principal de la donzella dels joves, en el doble sentit de la virginitat i de l'edat, ens els presenta com a protagonistes de rituals d'iniciació, com ja va assenyalar Brelich (Brelich 1969: 371-374).

Després d'explicar-nos que els joves s'estimen, Pausànias refereix com, malauradament, el pare d'ella en va concertar el casament amb un altre macip:

ὥς δὲ ὁ Μελάνιππος ἐς τὸ ἴσον τοῦ ἔρωτος ὑπηγάγετο τὴν παρθένον, ἐμνᾶτο αὐτὴν παρὰ τοῦ πατρὸς.

'I quan Melanip havia arrossegat la donzella al mateix punt de passió del seu desig, la va demanar en matrimoni a son pare.' (Paus. VII 19, 2)

El mateix motiu trobem a Xenofont d'Efes, a la història de Telxínoe i Egialeu:

Καὶ χρόνῳ τινὶ ἀλλήλοις συνῆμεν λανθάνοντες καὶ ὠμόσαμεν ἀλλήλοις πολλάκις στέρξειν καὶ μέχρι θανάτου· ἐνεμέσησε δὲ τις ἄρα θεῶν. Καγὼ μὲν ἔτι ἐν τοῖς ἐφήβοις ἦμην, τὴν δὲ Θελεξινόην ἐδίδοσαν πρὸς γάμον οἱ πατέρες ἐπιχωρίῳ τινὶ νεανίσκῳ Ἀνδροκλεῖ τοῦνομα· ἤδη δὲ αὐτῆς καὶ ἦρα ὁ Ἀνδροκλῆς.

'I per algun temps ens vàrem trobar d'amagat i juràrem molts cops d'estimar-nos l'un a l'altre fins a la mort; però algun dels déus en fou envejós. I mentre jo encara em trobava entre els efebs els seus pares varen atorgar en matrimoni Telxínoe a un jovencell del país, de nom 'Androcles; de feia temps que l'Àndrocles n'estava enamorat.' (X.E. V 1, 6)

El tercer motiu habitual a la novel·la, el del delictes de ὕβρις que desferma la ira d'una divinitat, ens el presenta així Pausànias:

καὶ τότε ἐν τῷ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερῷ Κομαιθῷ καὶ Μελάνιππος καὶ ἐξέπλησαν τοῦ ἔρωτος τὴν ὁρμήν. καὶ οἱ μὲν ἔμελλον τῷ ἱερῷ καὶ ἐς τὸ ἔπειτα ἴσα καὶ θαλάμῳ χρῆσεσθαι.

En aquell temps Cometo i Melanip varen acomplir al temple d'Àrtemis l'impuls de la seva passió. Així doncs, ells anaven també temps a venir a servir-se del temple exactament com d'una cambra de matrimoni.' (Paus. VII 19, 3)

A *Quèreas* i *Calírrroe*, l'inici de les malastrugances de la parella es deu també a un acte de ὕβρις, quan l'irat espòs es deixa endur per una extrema gelosia que el fa ultratjar i agredir la seva dona:

Ὁ δὲ φωνὴν μὲν οὐκ ἔσχεν ὥστε λοιδορήσασθαι, κρατούμενος δὲ ὑπὸ τῆς ὀργῆς ἐλάκτισε προσιοῦσαν.

'Ell no va pronunciar una sola paraula per blasmar-la, però dominat com estava per la còlera li va engegar una guitza quan se li acostava.' (Char. I 4, 12)

En aparença el text narra un fet que seria banal si el protagonitzava un èquid, quan el cert és que només els humans mascles —en aquest cas un oxímoron— ataquen a coces llurs parelles. Tanmateix es tracta d'un motiu recollit tant a la mitologia com a la literatura. Al mateix gènere de la novel·la, i també cap a l'inici de la seva obra, Heliodor fa palès que som davant d'un motiu literari a un passatge de les *Etiòpiques* on la infame Demànete diu al seu home, el gelós

Aristip, que el fillastre d'ella, Cnèmon, inassequible a les arts de seducció de la luxuriosa madrastra, que arriba a cridar-lo donant-li el nom d'Hipòlit, en adonar-se que ella estava encinta li ha engegat una violenta puntada al ventre:

‘ὁ θαυμαστός’ φησι καὶ εἰς ἐμὲ νεανίας, ὁ κοινὸς ἡμῶν παῖς ὃν ἐγὼ πλέον καὶ σοῦ πολλάκις ἠγάπησα, καὶ μάρτυρες οἱ θεοί, κύειν με πρὸς τινῶν αἰσθόμενος, ὃ δὴ σὲ τέως ἔκρυπτον, ἕως ἂν τὸ ἀσφαλὲς γνοιῖν [...] τὰ μὲν οὖν ἄλλα ὅσα περὶ σέ τε κάμει περιύβρισεν αἰσχύνομαι λέγειν, λὰξ δὲ κατὰ τῆς γαστρὸς ἐναλάμενος οὕτως ἔχειν ὡς ὄρᾳς διέθηκε’.

‘Aquest per a mi admirable jovenet, el nostre fill comú, que sovint jo estimava més que a tu mateix, en són testimonis els déus, en adonar-se d'alguna manera que jo estava encinta, per algun temps sí que t'ho amagava fins a ço que en tingués coneixement cert [...]. Tota la resta d'injúries que ha comès contra tu i contra mi em fa vergonya d'explicar-te-les, però en acabat, tot llançant-se contra el meu ventre a patacades, m'ha deixat tan malament com veus.’ (Hldr. I 10, 4)

Que la novel·la fabula a partir de la realitat, física o psicològica, ho demostra per al cas de la mort sobtada el precedent de l'emperadriu Popea, morta d'una patacada pel seu marit Neró quan era encinta, segons testimoniatge ofert pels historiadors Tàcit, Suetoni i Cassi Dió.⁸ Casos semblants s'havien produït ja a la Grècia antiga, segons els testimoniatges d'Heròdot i de Diògenes Laerci, però es tracta novament de sengles tirans com Neró, el persa Cambises i el corinti Periandre (Hdt. III 32, D.L. I 94).

Més motius novel·lístics són l'ús de noms parlants, abundantíssims ja des de Xenofont d'Efes,⁹ i que porten aquí els protagonistes Cometo i Melanip.¹⁰

A la novel·la d'Aquilles Taci, quan el dissortat Clitofont contempla el sacrifici de Leucipa la seva immediata intenció és la de donar-se mort per tal de reunir-se amb ella. La fortuna vol que li ho impedeixin alhora que l'informen que tot ha estat un trucatge teatral; altrament, tindríem un episodi de suïcidi per amor, com el que per partida doble cometen primer Coresos i tot seguit Calírrroe.¹¹ Aquest submotiu ja l'havia posat Pellizer en relació amb el relat eròtic.¹²

⁸ Sobre la mort de Popea vegeu Tac. *An.* XVI 6; Suet. *Nero* 35, 3, *Ot.* 3; DC LXIII 27; Iuv. *ap.* VI 462, schol. El motiu de l'homicidi deliberat es troba a Suetoni. La historiografia moderna reconeix el caire literari d'aquest presumpte homicidi, quan la mort de l'emperadriu s'hauria degut a complicacions del part. Cf. Rudich (1993: 135-136).

⁹ A les *Efesíaqes* en trobem els noms d'Àntia, Cino, Egialeu, Eudoxos, Evipa, Habròcomes, Hiperantes, Megamedes, Perilau, Psamis, Telxínoe i Temisto, nombre molt elevat per a un text d'una extensió relativament breu.

¹⁰ Κομαιθῶ és la que abrusa amb la seva cabellera, i Μελάνιππος el genet negre, nom que escau a un adolescent que aconsegueix el ritual de pas que el durà a un estadi adult, cf. Vidal-Naquet (1968: 130-131), Vidal-Naquet (1981), Vidal-Naquet (1989).

¹¹ Al mateix Aquilles Taci, A.T. VIII 14, la historia de Rodope i Eutinic ofereix una trama semblant a les llegendes de Cometo i Melanip i de Calírrroe i Coresos, a la *Periègesi*.

¹² Per a la llegenda de Cometo i Melanip vegeu Pellizer (1996: 169), a propòsit de la dissortada fi d'Arsínoe i Arqueofont, cf. Ant. Lib. *Met.* xxxix, Ovid. *Met.* xiv 698-764. El tema ja apareix

Un altre episodi novel·lesc, d'inequívoques arrels tant mitològiques com folklòriques, es llegeix a aquest mateix llibre setè. Té com a protagonista Eurípil:

λέγονται δὲ καὶ ἄλλοι λόγοι δύο ἐς αὐτήν, ὡς ὅτε ἔφυγεν Αἰνείας, ἀπολίπτοι ταύτην τὴν λάρνακα· οἱ δὲ ῥιφήναί φασιν αὐτήν ὑπὸ Κασσάνδρας συμφορὰν τῷ εὐρόντι Ἑλλήνων. ἤνοιξε δ' οὖν ὁ Εὐρύπυλος τὴν λάρνακα καὶ εἶδε τὸ ἄγαλμα καὶ αὐτίκα ἦν ἔκφρων μετὰ τὴν θέαν· τὰ μὲν δὴ πλείονα ἐμαίνετο, ὀλιγάκις δὲ ἐγίνετο ἐν ἑαυτῷ. ἄτε δὲ οὕτω διακείμενος οὐκ ἐς τὴν Θεσσαλίαν τὸν πλοῦν ἐποιεῖτο, ἀλλ' ἐπὶ τε Κίρραν καὶ ἐς τὸν ταύτην κόλπον· ἀναβάς δὲ ἐς Δελφοὺς ἐχρᾶτο ὑπὲρ τῆς νόσου. 8 καὶ αὐτῷ γενέσθαι λέγουσι μάντευμα, ἔνθα ἂν ἐπιτύχη θύουσιν ἀνθρώποις θυσίαν ξένην, ἐνταῦθα ἰδρῦσασθαι τε τὴν λάρνακα καὶ αὐτὸν οἰκῆσαι. ὁ μὲν δὴ ἄνεμος τὰς ναῦς τοῦ Εὐρυπύλου κατήνεγκεν ἐπὶ τὴν πρὸς τῇ Ἀρόῃ θάλασσαν· ἐκβάς δὲ ἐς τὴν γῆν καταλαμβάνει παῖδα καὶ παρθένον ἐπὶ τὸν βωμὸν τῆς Τρικλαρίας ἠγμένους· καὶ ὁ μὲν ἔμελλεν οὐ χαλεπῶς συνήσειν τὰ ἐς τὴν θυσίαν· ἀφίκοντο δὲ ἐς μνήμην καὶ οἱ ἐπιχώριοι τοῦ χρησμοῦ, βασιλέα τε ἰδόντες ὃν οὐπὼ πρότερον ἐωράκεσαν καὶ ἐς τὴν λάρνακα ὑπενόησαν ὡς εἴη τις ἐν αὐτῇ θεός. 9 καὶ οὕτω τῷ Εὐρυπύλῳ τε ἡ νόσος καὶ τοῖς ἐνταῦθα ἀνθρώποις τὰ ἐς τὴν θυσίαν ἐπαύσθη, τό τε ὄνομα ἐτέθη τὸ νῦν τῷ ποταμῷ Μείλιχος.

‘Hom conta en relació amb ella altres dues històries: que, quan fugia Enees, havia deixat rere seu aquella arca; i n’hi ha que diuen que fou llençada a les aigües per Cassandra a tall de malaurança per a aquell d’entre els grecs que la trobés; i doncs, Eurípil va obrir l’arca i hi va veure l’estàtua, i tot seguit era fora de seny després de veure-la; la major part del temps era presa de la follia, i unes poques vegades tornava en ell. I com que es trobava així no continuava el seu viatge cap a Tessàlia, ans rumb a Cirra i el golf que hi ha allà; i tan bon punt com va desembarcar a Delfos demanava a l’oracle per la seva malaltia. I diuen que se li va donar una profecia, que allà on trobés gent que feia un sacrifici estrany, que hi plantés l’arca i s’hi establís. I doncs, el vent va arrossegar les naus d’Eurípil cap a la mar propera a Àroa; i un cop hi va desembarcar sorprèn uns homes que havien dut un noi i una donzella cap a l’ara de la Triclària. I ell estava disposat a no acceptar sense oposició allò del sacrifici; però la gent del país acabaren també per recordar l’oracle, en veure un rei que no havien vist mai abans i quant a l’arca suposaren que a dins hi havia un déu. I així se’ls hi varen acabar tant la malaltia a Eurípil com el ritual del sacrifici a aquella gent, i el nom li fou imposat al que ara és el riu Miliqui.’ (Paus. VII 19, 7-19)

L’arca abandonada a la volença de les aigües de l’Egeu conté ara no pas una mare i el seu nadó, com al mite de Dànae i Perseu, ans la imatge d’una divinitat, variant d’un ben conegut motiu folclòric (Childs 1965, Redford 1967). Contràriament al que esperàriem respecte del mite de Dànae, la descoberta i obertura de l’arca comporta per al mortal la follia com a càstig. La ulterior consulta a l’oracle per tal d’esbrinar el ritual reparatori corresponent constitueix un motiu ja ben conegut, al qual segueixen el del viatge de l’heroi allà on el duen els vents i, com a escena principal de tot el relat, la interrupció d’un sacrifici humà que té com a víctima una donzella. Clou la llegenda la instauració del culte heroic en honor d’Eurípil, que no hem inclòs a la citació. Falten aquí gairebé del tot els motius eròtics: el molt succint esment a la trobada de l’heroi i la donzella no permet de donar pas per ell sol a cap seqüència argumental comparable a la de

configurat a Pellizer (1991: 46-52), sobre Amínie i Narcís, l’amant que per a demostrar l’agosament de la seva passió es dona la mort.

les novel·les d'amor. Tanmateix, la comparació amb el mite de Perseu fa pensar que el nou rei acompanyaria la seva entronització amb el casament amb la donzella.

Aparentment, el culte heroic no sembla present al gènere de la novel·la, almenys d'una manera remarcable o significada. Tanmateix, els recents estudis de Vieilleville sobre Xenofont d'Efes (Vieilleville 2014, 2015) i de Clo sobre Heliodor (Clo 2014a, 2014b) han mostrat com el(s) viatge(s) dels protagonistes esdevenen un component imprescindible per a la construcció del personatge de l'heroi. En qualsevol cas, el text de Pausànias mostra de manera inequívoca la imbricació dels motius del mite fundacional i de la relació eròtica —ben establerts per Gallé amb relació amb l'elegia—,¹³ per bé que els primers són objecte d'un mínim tractament literari, mentre que dels segons només tenim els personatges de l'heroi i la donzella i el tema del rescat d'aquesta d'una mort segura. Vegem encara un altre exemple d'aquest motiu heroic combinat amb els propis d'una narració eròtica. Es tracta d'un passatge del llibre VI on Pausànias ens ofereix la llegenda de l'heroi de Tenessa, en realitat un dèmon venjatiu i rancuniós:

ἐπανήκων δὲ ἐς Ἰταλίαν τότε δὴ ἐμαχέσατο πρὸς τὸν Ἥρω· τὰ δὲ ἐς αὐτὸν εἶχεν οὕτως. Ὀδυσσεῖα πλανώμενον μετὰ ἄλωσιν τὴν Ἰλίου κατενεχθῆναι φασιν ὑπὸ ἀνέμων ἕς τε ἄλλας τῶν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ πόλεων, ἀφικέσθαι δὲ καὶ ἐς Τεμέσαν ὁμοῦ ταῖς ναυσὶ μεθυσθέντα οὖν ἐνταῦθα ἕνα τῶν ναυτῶν παρθένον βιάσασθαι καὶ ὑπὸ τῶν ἐπιχωρίων ἀντὶ τούτου καταλευσθῆναι τοῦ ἀδικήματος. Ὀδυσσεῖα μὲν δὴ ἐν οὐδενὶ λόγῳ θέμενον αὐτοῦ τὴν ἀπώλειαν ἀποπλέοντα οἴχεσθαι, τοῦ καταλευσθέντος δὲ ἀνθρώπου τὸν δαίμονα οὐδένα ἀνιέναι καιρὸν ἀποκτείνοντά τε ὁμοίως τοὺς ἐν τῇ Τεμέσῃ καὶ ἐπεξερχόμενον ἐπὶ πᾶσαν ἡλικίαν, ἕς ὃ ἡ Πυθία τὸ παράπαν ἐξ Ἰταλίας ὠρμημένους φεύγειν Τεμέσαν μὲν ἐκλιπεῖν οὐκ εἶα, τὸν δὲ Ἥρω σφᾶς ἐκέλευσεν ἰλάσκεσθαι τέμενός τε ἀποτεμομένους οἰκοδομήσασθαι ναόν, δίδόναι δὲ κατὰ ἔτος αὐτῷ γυναικῆ τῶν ἐν Τεμέσῃ παρθένων τὴν καλλίστην. τοῖς μὲν δὴ τὰ ὑπὸ τοῦ θεοῦ προστεταγμένα ὑπουργοῦσι δεῖμα ἀπὸ τοῦ δαίμονος ἕς τᾶλλα ἦν οὐδέν· Εὐθυμος δὲ, ἀφίκετο γὰρ ἐς τὴν Τεμέσαν, καὶ πῶς τηλικαῦτα τὸ ἔθος ἐποιεῖτο τῷ δαίμονι, πυθνάσθαι τὰ παρόντα σφίσι, καὶ ἐσελθεῖν τε ἐπεθύμησεν ἐς τὸν ναόν καὶ τὴν παρθένον ἐσελθὼν θεάσασθαι. ὡς δὲ εἶδε, τὰ μὲν πρῶτα ἐς οἶκτον, δευτέρα δὲ ἀφίκετο καὶ ἐς ἔρωτα αὐτῆς· καὶ ἡ παῖς τε συνοικήσειν κατώμνυτο αὐτῷ σώσαντι αὐτὴν καὶ ὁ Εὐθυμος ἐνεσκευασμένος ἔμενε τὴν ἐφοδὸν τοῦ δαίμονος. ἐνῖκα τε δὴ τῇ μάχῃ καὶ ἐξηλάνετο γὰρ ἐκ τῆς γῆς, ὁ Ἥρωσ ἀφανίζεται τε καταδύς ἐς θάλασσαν καὶ γάμος τε ἐπιφανῆς Εὐθύμῳ καὶ ἀνθρώποις τοῖς ἐνταῦθα ἐλευθερία τοῦ λοιποῦ σφισιν ἦν ἀπὸ τοῦ δαίμονος. ἤκουσα δὲ καὶ τοιόνδε ἔτι ἐς τὸν Εὐθυμον, ὡς γήρως τε ἐπὶ μακρότατον ἀφίκοιτο καὶ ὡς ἀποθανεῖν ἐκφυγῶν αὐθις ἕτερόν τινα ἐξ ἀνθρώπων ἄλλον ἀπέλθοι τρόπον.

¹³ Gallé Cejudo (2021: xxvii), sobre el desenvolupament d'una literatura etiològica i antiqüària: En cualquier caso, no hay que olvidar que esta nueva tendencia no será del dominio exclusivo de la poesía, sino que también los géneros en prosa, representados por un género historiográfico de índole casi exclusivamente localista, dieron lugar a una fructífera literatura de carácter erudito y local al interesarse por los aspectos menos conocidos de determinados cultos, accidentes geográficos o acontecimientos históricos etc. Encara dins de la poesia hel·lenística, cal llegir el que ens diu Krevans (2000) sobre els poemes de fundació d'Apol·loni Rodi.

‘Aleshores, doncs, un cop fou tornat a Itàlia va lluitar amb l’heroi, i aquesta llegenda era com segueix: Odisseu, que després de la presa d’Ilió diuen que fou arrossegat sense rumb pels vents cap a altres ciutats de les que hi ha a Itàlia i Sicília, va arribar a Temessa amb les seves naus; en haver-se embriagat un dels mariners, doncs, va forçar una donzella i a compte d’aquest crim fou lapidat; i que Odisseu, com que gens no va parar compte en la seva sort, se’n va anar tot fent-se a la mar, i que l’esperit de l’home lapidat no deixava escapar cap ni una ocasió tant de matar els de Temessa com d’encalçar gent de tota edat, fins a ço que la Pítia, bo i que no permetia en absolut que fugissin de Temessa ni que l’abandonessin tot marxant d’Itàlia, els hi va ordenar que aplaquessin l’heroi i que li construïssin un temple un cop haguessin delimitat un santuari, i que cada any li concedissin com a esposa la més bella de les donzelles de Temessa. Per la resta, cap por del dèmon no tenien ja ells, que duïen a terme tot el que els havia estat ordenat pel déu. Eutim va arribar, doncs, a Temessa, i per aquell temps es feia en honor del dèmon el ritual de costum, pregunta el que estan celebrant, i aleshores va concebre el desig d’entrar al temple i un cop hi hagués entrat de contemplar la donzella. I quan la va veure, d’antuvi li va entrar el plany per ella, però després l’amor; la noia li va retre jurament que viuria amb ell si la salvava, i Eutim hi va esperar armat l’arribada del dèmon. El va vèncer en combat i per tant l’expulsava d’aquella terra. L’heroi desapareix en endinsar-se a la mar i unes noces lluides representaven per a Eutim i per a aquella gent l’alliberament del dèmon. I en relació amb Eutim encara he sentit el següent, que havia arribat a una vellesa avançadíssima i que en haver defugit de morir se n’havia anat d’entre els homes altrament, d’una altra manera.’ (Paus. VI 6, 7-11)

El text que acabem de llegir presenta tòpics que ja coneixem: un delicte, ara la violació d’una donzella, la mort de l’infractor que tanmateix duu aparellada la necessitat d’un rescabament, la còlera d’un ésser sobrenatural, aquí un dèmon malèfic i encara inexorable, el sacrifici anyal, la víctima que torna a reproduir l’esquema sexual del delicte inicial, l’arribada d’un foraster que allibera la donzella... No entrarem en els trets propis del personatge d’Eutim, ni en els del dèmon.¹⁴ Veiem, doncs, com a la *Periègesi* hi ha interrelacions i corresponents de textos que pertanyen a un discurs literari diferent, i llur inserció dins l’obra mai no serà deguda a l’atzar, ans a un pla preconcebut.¹⁵

Tornats al nostre dossier de Patra, el tercer passatge narra la llegenda dels malaurats i frustrats amors de Cal·líroo i Coresos:

καὶ Διονύσου κατὰ τοῦτο τῆς πόλεως ἔστιν ἱερόν ἐπίκλησιν Καλυδωνίου· μετεκομίσθη γὰρ καὶ τοῦ Διονύσου τὸ ἄγαλμα ἐκ Καλυδῶνος. ὅτε δὲ ᾤκειτο ἔτι Καλυδῶν, ἄλλοι τε Καλυδωνίων ἐγένοντο ἱερεῖς τῷ θεῷ καὶ δὴ καὶ Κόρεσος, ὃν ἀνθρώπων μάλιστα ἐπέλαβεν ἄδικα ἐξ ἔρωτος παθεῖν. ἦρα μὲν Καλλιρόης παρθένου· ὅποσον δὲ ἐς Καλλιρόην ἔρωτος Κορέσω μετῆν, τοσοῦτο εἶχεν ἀπεχθείας ἐς αὐτὸν ἢ παρθένο. [...]

¹⁴ Anderson (2000: 94), subratlla —bo i no comentar res més, però— com la representació de l’espectre de Temessa duia una pell de llop, detall interessant i que el narrador reforça amb l’esment del nom de Licas.

¹⁵ Hutton (2010: 425): «Regardless of whether Pausanias started introducing these structures and cross-references from the beginning or whether they were imposed upon more formless material in some later redaction, the end result is a rare accomplishment. In the entire corpus of Greek literature there are few, if any, prose works of comparable length that exhibit such explicit arrangement and architecture».

τότε δὲ τὰ χρησθέντα ἐκ Δωδώνης Διονύσου μὲν ἔλεγεν εἶναι τὸ μῆνιμα, ἔσεσθαι δὲ οὐ πρότερον λύσιν πρὶν ἢ θύσῃ τῷ Διονύσῳ Κόρεσος ἢ αὐτὴν Καλλιρόην ἢ τὸν ἀποθανεῖν ἀντ' ἐκείνης τολμήσαντα. ὡς δὲ οὐδὲν ἐς σωτηρίαν εὐρίσκετο ἢ παρθένος, δεύτερα ἐπὶ τοὺς θρεψαμένους καταφεύγει· ἀμαρτάνουσα δὲ καὶ τούτων, ἐλείπετο οὐδὲν ἔτι ἢ αὐτὴν φονεύεσθαι. προεξεργασθέντων δὲ ὅποσα ἐς τὴν θυσίαν ἄλλα ἐκ Δωδώνης μεμαντευμένα ἦν, ἢ μὲν ἱερείου τρόπον ἤκτο ἐπὶ τὸν βωμόν, Κόρεσος δὲ ἐφειστήκει μὲν τῇ θυσίᾳ, τῷ δὲ ἔρωτι εἶξας καὶ οὐ τῷ θυμῷ ἑαυτὸν ἀντὶ Καλλιρόης διοργάζεται. ὁ μὲν δὴ ἀπέδειξεν ἔργον ἀνθρώπων ὧν ἴσμεν διατεθεῖς ἐς ἔρωτα ἀπλαστότατα· Καλλιρόη τε ὡς Κόρεσον τεθνεῶτα εἶδεν, μετέπεσε τῇ παιδί ἢ γνώμη, καὶ, ἐσῆει γὰρ αὐτὴν Κορέσου τε ἔλεος καὶ ὅσα ἐς αὐτὸν εἰργασταὶ αἰδώς, ἀπέσφαξέ τε αὐτὴν ἐς τὴν πηγὴν τοῦ λιμένος ἢ ἐν Καλυδῶνι ἐστὶν οὐ πόρρω τοῦ λιμένος, καὶ ἀπ' ἐκείνης οἱ ἔπειτα ἀνθρώποι Καλλιρόην τὴν πηγὴν καλοῦσι.

‘A aquesta banda de la ciutat hi ha un temple de Dionís amb l’evocació de Calidoni: des de Calidó hi va ésser transportada l’estàtua de Dionís. Quan encara vivia a Calidó, esdevingueren sacerdots al servei del déu uns calidonis entre els quals Coresos, damunt del qual va recaure de patir injustos mals d’amor més que no pas a cap altre dels mortals. Estava enamorat de la donzella Cal-líroo; però tant com a Coresos preocupava l’amor per Cal-líroo, tant d’odi sentia per ell la donzella. [...] I doncs, les respostes formulades per l’oracle de Dodona deien que allò era la còlera de Dionís, i que no n’hi hauria una fi abans que Coresos no sacrificués en honor de Dionís o la pròpia Cal-líroo o algú altre que gosés de morir al seu lloc. Però com que cap remei no trobava per a la seva salvació la donzella, cerca en segon terme l’empara dels seus progenitors; i quan també ells li varen fallar, ja no li restava res que no fos matar-se ella mateixa. I quan ja estava ben parades tota la resta de prescripcions per al sacrifici vaticinades per Dodona, i ella era conduïda a tall de víctima cap a l’altar, mentre que ell assistia al sacrifici, es dóna la mort ell mateix en comptes de Cal-líroo; ell, doncs, va demostrar que havia dut a la pràctica una acció del caire més inimitable d’entre els homes de què tenim coneixement. Però quan Cal-líroo va veure que Coresos era mort a la noia li va caure als peus el seu parer, i l’envaïen un sentiment de pietat per Coresos i alhora de vergonya per tot el que li havia fet, es va degollar ella mateixa vora la font del port, la que hi ha a Calidó no gaire lluny del port, i que per ella la gent de les generacions posteriors anomena la font Cal-líroo.’ (Paus. VII 21, 1-5)

El suïcidi dels dos joves, que no són amants en vida, no es produeix de manera deliberada i premeditada, com sí que fan Habròcomes i Àntia (X.E. II 1, 6 i 2, 1). En primer lloc, el suïcidi de Coresos pertany a la categoria dels amors no correspostos, que a la literatura grega antiga està exemplificat per la llegenda xipriota d’Arqueofont, recollida per Antoní Liberal (Ant. Lib. *Met.* 39), mentre que el de Cal-líroo es deu a un motiu semblant, la desesperació i el despit envers un mateix per l’error comès en no acceptar la requesta d’amor.

Tanmateix, sense moure’ns de la *Periègesi*, aquesta mena de temes eròtics de trista fi apareixen des del bell inici de l’obra. Aquesta és la dissortada història d’amor, desamor, penediment i suïcidi dels fracassats amants de l’atenès Melet i el metec Timàgoras:

τὸν δὲ ἐν πόλει βωμόν καλούμενον Ἀντέρωτος ἀνάθημα εἶναι λέγουσι μετοίκων, ὅτι Μέλῃς Ἀθηναῖος μέτοικον ἄνδρα Τιμαγόραν ἐρασθέντα ἀτιμάζων ἀφείναι κατὰ τῆς πέτρας αὐτὸν ἐκέλευσεν ἐς τὸ ὑψηλότατον αὐτῆς ἀνελθόντα· Τιμαγόρας δὲ ἄρα καὶ ψυχῆς εἶχεν ἀφειδῶς καὶ πάντα ὁμοίως κελεύοντι ἤθελε χαρίζεσθαι τῷ μειρακίῳ καὶ δὴ καὶ φέρων ἑαυτὸν ἀφῆκε· Μέλῃτα δέ, ὡς ἀποθανόντα εἶδε Τιμαγόραν, ἐς τοσοῦτο

μετανοίας ἐλθεῖν ὡς πεσεῖν τε ἀπὸ τῆς πέτρας τῆς αὐτῆς καὶ οὕτως ἀφείξαι αὐτὸν ἐτελεύτησε. καὶ τὸ ἐντεῦθεν δαίμονα Ἀντέρωτα τὸν ἀλάστορα τὸν Τιμαγόρου κατέστη τοῖς μετοίκοις νομίζειν.

De l'altar anomenat d'Anteros que es troba a ciutat hom diu que és una ofrena dels metecs, en tant que Melet, un atenès, mirant de menysprear Timàgoras, un metec que se n'havia enamorat, li va ordenar de llançar-se des d'un penyal tan bon punt n'hagués pujat a l'indret més elevat; aleshores, doncs, Timàgoras no va fer cap estalvi de la seva vida, ans en tot volia de la mateixa manera mostrar-se agradós al jove que li ho manava, i per tant endurant-ho tot es va precipitar; i que Melet, quan va veure que Timàgoras moria, va arribar a un tal extrem de penediment que es va deixar caure des d'aquell mateix penyal i en estimbar-se va morir. Des d'aleshores va quedar establert que fos a càrrec dels metecs de retre culte a Anteros, el dèmon venjador de Timàgoras. (Paus. I 30, 1)

La llegenda de Píram i Tisbe, canònicament representada per la narració d'Ovidi (*Ov. Met.* IV, 55-165), ja apareix a un paper datat al segle I aev. publicat per Renner el 1981,¹⁶ i que conté la trista història de Pàmfil i Eurídice. La novel·la, doncs, recollia una llegenda present a una tradició literària, si hom pensa en l'elegia, com Lavagnini, com a origen del gènere, o a una tradició oral de relats vinculats a l'àmbit local més que no a l'hel·lè i fins a cert punt deslliurat de compromís moralitzant.

Un dels motius secundaris d'aquest relat eròtic ens el presenta el passatge següent:

τότε δὲ τὰ χρησθέντα ἐκ Δαδώνης Διονύσου μὲν ἔλεγεν εἶναι τὸ μῆνιμα, ἔσεσθαι δὲ οὐ πρότερον λύσιν πρὶν ἢ θύσῃ τῷ Διονύσῳ Κόρεσος ἢ αὐτὴν Καλλιρόην ἢ τὸν ἀποθανεῖν ἀντ' ἐκείνης τολμήσαντα. ὡς δὲ οὐδὲν ἐς σωτηρίαν εὐρίσκετο ἢ παρθένος, δεύτερα ἐπὶ τοὺς θρεψαμένους καταφεύγει ἀμαρτάνουσα δὲ καὶ τούτων, ἐλείπετο οὐδὲν ἔτι ἢ αὐτὴν φονεύεσθαι. (Paus. VIII 21, 3)

La infructuosa cerca d'algú disposat a morir toca un dels temes més sovintejats per la novel·la, tot i que l'etiqueta d'eròtica ens faci oblidar com de freqüent hi és el fàcil trànsit de la vida i la mort i fins i tot el seu sentit invers: a l'abundor de la *Scheintod* (X.E. III 6, 5; Char. I 4, 12-13; A.T. III 15, 5; V 7, 4; VII 3, 8; Hldr. II 3, 3) hem d'afegir les morts reals, no pas menys freqüents (X.E. III 2, 12 Hiperantes, III 12, 5 Araxos, IV 4, 2 Cino, IV 3, 5 Psammis, IV 5, 5 Anquíalos; Char. VIII 7, 8 Teró; Long. I 30, 1 Dorcó; A.T. I 12, 6 Càricles; Hldr. I 30, 7 Tisbe, I 17, 5 Demèneta, II 20, 2 Termutis, VI 15, 5 l'anciana fetillera, VIII 15, 2 Àrsace, VIII 8, 3 Cíbele). Per consegüent, la mort, i en especial aquella de natura violenta i sobtada i que té com a víctima una persona jove, no és aliena al gènere tot i que els diferents autors se'n serveixin amb modulacions pròpies. Singular és, de fet, el motiu comú al mite d'Alcestitis i a aquesta llegenda de Calírrhoe i Coresos.

Un segon motiu d'interès és el de la gairebé simultània mort dels protagonistes, on ella es dona la mort tot just després del decés d'ell, i que reproduceix l'ítem T81.6 dins el *Motif-Index of folk-literature* de Thompson

¹⁶ Renner (1981: 93-101). Vegeu també López Martínez (1994: 45) i Stramaglia (2001: 81-106).

(Thompson 1955-1958: T 81.6, *Girl kills herself after lover's death*). Evidentment, la localització del motiu a l'Índia i a Islàndia suggereix una herència comuna.

Motius presents als tres textos són els de l'oracle i el del sacrifici. Cadascun d'ells, tot i pertànyer a l'àmbit de la religió, implica en principi una plena autonomia respecte de l'altre. Pausànias, però, o més aviat el creador literari, no segueix per a la composició de la seva obra patrons estrictament religiosos; de fet, oracle i sacrifici s'articulen dins un *continuum* que en fa cara i creu d'un mateix element. Vegem els nuclis de l'expressió dels corresponents elements a cadascun dels tres relats:

καὶ ἐκεῖνους τε αὐτοὺς μάντευμα ἀφίκετο θῦσαι τῇ Ἀρτέμιδι καὶ ἀνὰ πᾶν ἔτος παρθένον καὶ παῖδα οἱ τὸ εἶδος εἶεν κάλλιστοι τῇ θεῶ θύειν.

'De manera que va arribar el vaticini que cada any ells sacrificuessin en honor d'Àrtemis un jove i una donzella que per la seva aparença fossin els més formosos per tal de sacrificar-los en honor de la deessa.' (Paus. VII 19, 4)

καὶ αὐτῶ γενέσθαι λέγουσι μάντευμα, ἔνθα ἂν ἐπιτύχη θύουσιν ἀνθρώποις θυσίαν ξένην, ἐνταῦθα ἰδρύσασθαι τε τὴν λάρνακα καὶ αὐτὸν οἰκῆσαι.

'I diuen que se li va donar una profecia, que allà on trobés gent que feia un sacrifici estrany, que hi plantés l'arca i s'hi establís.' (Paus. VII 19, 8)

τότε δὲ τὰ χρησθέντα ἐκ Δωδώνης Διονύσου μὲν ἔλεγεν εἶναι τὸ μήνιμα, ἔσθαι δὲ οὐ πρότερον λύσιν πρὶν ἢ θύση τῶ Διονύσῳ Κόρεσος ἢ αὐτὴν Καλλιρόην ἢ τὸν ἀποθανεῖν ἀντ' ἐκείνης τολμήσαντα.

'I doncs, les respostes formulades per l'oracle de Dodona deien que allò era la còlera de Dionís, i no que n'hi hauria una fi abans que Coresos no sacrificés en honor de Dionís o la pròpia Cal·líroo o algú altre que gosés de morir al seu lloc.' (Paus. VII 21, 3)

Si ara ens ocupem del sacrifici trobarem que hi són oferts, respectivament, *παρθένον καὶ παῖδα* a la llegenda de Cometo i Melanip; *παῖδα καὶ παρθένον* a la d'Eurípil, en subtil variació que no amaga la repetició del motiu; i ἢ αὐτὴν Καλλιρόην ἢ τὸν ἀποθανεῖν ἀντ' ἐκείνης τολμήσαντα a la de Cal·líroo i Coresos. No obsta gens que el segon sacrifici, el tributat en honor de l'Àrtemis Triclària, fos un de mancat. Els dos que efectivament tenen lloc reproduïen un mateix model, en què dos amants perden la vida suicidant-se davant l'adversitat d'uns esdeveniments que els allunyen. Que el tema del sacrifici proporciona unitat al bloc sencer ens ho avança la que fa de secció introductòria a tot el bloc, ço és, el relat sobre el ritual en honor de l'Àrtemis Làfria, una deessa d'aspecte teromòrfic¹⁷ i que el nostre historiador descriu així:

ἄγουσι δὲ καὶ Λάφρια ἑορτὴν τῇ Ἀρτέμιδι οἱ Πατρεῖς ἀνὰ πᾶν ἔτος, ἐν ἣ τρόπος ἐπιχώριος θυσίας ἐστὶν αὐτοῖς. περὶ μὲν τὸν βωμὸν ἐν κύκλῳ ξύλα ἰστᾶσιν ἔτι χλωρὰ

¹⁷ L'etimologia de l'epítet escapa a Piccaluga (1981: 279), i a Lepore (1986: 149-156). Parteixen de l'adjectiu ἔλαφρος, -ή, -όν Kretschmer (1921: 96) i Ruipérez (1947: 35-38). Per a nosaltres l'epítet deriva del nom ἔλαφος —com ja defensava Grégoire (1948: 607-608), encara que no pas amb els mateixos arguments—, amb afèresi de la vocal inicial. El mateix Pausànias dóna una clau interpretativa de signe històrico-religiós quan indica que són cèrvols les víctimes sacrificials, VII 18, 12 ἐλάφους.

καὶ ἐς ἑκκαίδεκα ἕκαστον πήχεις· ἐντὸς δὲ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τὰ αὐτάτα σφισι τῶν ξύλων κεῖται. μηχανῶνται δὲ ὑπὸ τὸν καιρὸν τῆς ἑορτῆς καὶ ἄνοδον ἐπὶ τὸν βωμὸν λειοτέραν, ἐπιφέροντες γῆν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοὺς ἀναβασμούς. πρῶτα μὲν δὴ πομπὴν μεγαλοπρεπεστάτην τῇ Ἀρτέμιδι πομπεύουσι, καὶ ἡ ἱερωμένη παρθένος ὀχεῖται τελευταία τῆς πομπῆς ἐπὶ ἐλάφων ὑπὸ τὸ ἄρμα ἐζευγμένων· ἐς δὲ τὴν ἐπιούσαν τηνικαῦτα ἤδη δρᾶν τὰ ἐς τὴν θυσίαν νομίζουσι, δημοσίᾳ τε ἢ πόλις καὶ οὐχ ἦσσαν ἐς τὴν ἑορτὴν οἱ ἰδιῶται φιλοτίμως ἔχουσιν. ἐσβάλλουσι γὰρ ζῶντας ἐς τὸν βωμὸν ὄρνιθας τε τοὺς ἐδωδίμους καὶ ἱερεῖα ὁμοίως ἅπαντα, ἔτι δὲ ὕς ἀγρίους καὶ ἐλάφους τε καὶ δορκάδας, οἱ δὲ καὶ λύκων καὶ ἄρκτων σκύμους, οἱ δὲ καὶ τὰ τέλεια τῶν θηρίων κατατιθέασιν δὲ ἐπὶ τὸν βωμὸν καὶ δένδρων καρπὸν τῶν ἡμέρων. τὸ δὲ ἀπὸ τούτου πῦρ ἐνιαῖσιν ἐς τὰ ξύλα. ἐνταῦθά που καὶ ἄρκτον καὶ ἄλλο τι ἐθεασάμην τῶν ζῶων, τὰ μὲν ὑπὸ τὴν πρώτην ὀρμὴν τοῦ πυρὸς βιαζόμενα ἐς τὸ ἐκτός, τὰ δὲ καὶ ἐκφεύγοντα ὑπὸ ἰσχύος· ταῦτα οἱ ἐμβαλόντες ἐπανάγουσιν αὐθις ἐς τὴν πυράν. τραθῆναι δὲ οὐδένα ὑπὸ τῶν θηρίων μνημονεύουσιν.

‘Cada any els de Patra celebren la festa de les Làfries en honor d’Àrtemis, a la qual els és propi un tipus local de sacrifici: al voltant de l’altar posen en rotllana llenya encara verda fins a una alçada de quinze colzes; i a dins, dalt de l’altar està posat el fustam més sec; cap al moment de la festa creen un accés més pla cap a l’altar tot afegint terra a les grades de l’altar. En primer lloc celebren en honor d’Àrtemis la més magníficent de les processons, i la donzella que li està consagrada és portada al darrer lloc de la processó arrossegada per cèrvols junyits al seu carro. A l’endemà consideren que aleshores han d’oficiar ja els rituals per al sacrifici, i tant la ciutat amb caràcter públic com no pas menys els particulars posen llur màxim afany. Aboquen a l’altar ocells vius comestibles i tota mena de víctimes sacrificials semblants, a més de senglars, cèrvols i gaseles, n’hi ha que hi llancen cadells de llops i d’ossos, n’hi ha que bèsties adultes. Dipositen damunt l’altar el fruit d’arbres conreats, Després calen foc a la llenya. En algun moment vaig veure com un ós i algun altre animal, els uns amb la primera envestida del foc es veien empesos cap a fora, i com d’altres en fugien a còpia de pura força; i les hi tornen tot llançant-les de bell nou dins la pira; i no es recorden de cap ni un que fos ferit per les bèsties.’ (Paus. VII 18, 8-13)

La crueldat d’aquest sacrifici sembla actuar com a pòrtic per als relats que tot seguit narrarà Pausànias. La figura de la deessa és un dels nexes, tots ells propis del rerefons religiós: la còlera de la divinitat, l’establiment d’un ritual sacrificial, la violència gratuïta del mateix.

Si fem ara un breu repàs de la presència a la novel·la d’ambdós elements, oracle i sacrifici, els hi trobarem a bastament. La consulta a l’oracle sobre el reeiximent de la cerca de la felicitat per part dels amants es troba expressada amb absoluta claredat a sengles passatges de Xenofont d’Èfes.¹⁸ No hi ha, tanmateix,

¹⁸ X.E. I 6, 2 τίπτε ποθεῖτε μαθεῖν νούσου τέλος ἠδὲ καὶ ἀρχήν; Ἀμφοτέρους μία νοῦσος ἔχει, λύσις ἔνθεν ἀνέστη. Δεινὰ δ’ ὄρω τοῖσδεσσι πάθη καὶ ἀνήνυτα ἔργα· ἀμφοτέροι φεύξονται ὑπεῖρ ἄλλα λυσοδιδιώκτοι, δεσμὰ δὲ μοχθήσουσι παρ’ ἀνδράσι μιξοθαλάσσοις καὶ τάφος ἀμφοτέροις θάλαμος καὶ πῦρ ἀῖδηλον, καὶ ποταμοῦ Νείλου παρὰ ῥεύμασιν Ἰσιδι σεμνῆ σωτείρη μετόπισθε παραστῆς ὀλβια δῶρα. Ἀλλ’ ἔτι που μετὰ πῆματ’ ἀρείονα πότμον ἔχουσι. V 4, 10-11 ἐλθοῦσα δὴ καὶ ἡ Ἄνθεια προσπίπτει τῷ Ἀπίδι. ‘Ὁ θεῶν’ ἔφη ‘φιλανθρωπότατε, ὁ πάντας οἰκτεῖρων ξένους, ἐλέησον καμὲ τὴν κακοδαίμονα καὶ μοι μαντείαν ἀληθῆ περὶ Ἀβροκόμου πρόειπε’. 11 Εἰ μὲν γὰρ αὐτὸν ἔτι ὄψομαι καὶ ἄνδρα λήψομαι, καὶ μενῶ καὶ ζήσομαι· εἰ δὲ ἐκεῖνος τέθνηκεν, ἀπαλλαγῆναι καμὲ καλῶς ἔχει τοῦ πονήρου τούτου βίου’. εἰπούσα καὶ καταδακρύσασα ἐξήει τοῦ ἱεροῦ· κὰν τούτω οἱ παῖδες οἱ πρὸ τοῦ τεμένους παίζοντες ἅμα ἐξεβόησαν Ἄνθια Ἀβροκόμην ταχὺ λήψεται ἄνδρα τὸν αὐτῆς’.

usos de l'element oracular ni a Caritó ni a Longus. Sí que se'n fa un ús important a Aquil·les Taci i a Heliodor, autors amb què el gènere ateny altes cotes d'experimentació literària; al primer sol citar-se un sol oracle (A.T. II 14, 1), determinant per a Cueva i no gens per a Bartsch (Cueva 1994: 286, Bartsch 2014: 94); hi ha, però, un segon oracle, encara que l'autor no el referís *uerbatim* (A.T. III 19, 3). A Heliodor els oracles són freqüents i rellevants (Hldr. II 23, 5; 26, 5; 35, 3; VI 15, 4) (Winkler 1982). Els sacrificis ens mostren una evolució molt semblant: a Xenofont d'Efes tenen una presència significativa, amb el sacrifici en honor a Ares de què és víctima Àntia (X.E. II 13, 1) i la crucifixió d'Habròcomes (X.E. IV 2), que representen sengles variacions del model perquè la primera no obeeix a cap mena de ritual ni la fan persones amb autoritat per a dur-la a terme, mentre que la segona escapa a un context religiós. A Caritó tenim tan sols el cas, molt semblant a l'anterior, de la crucifixió de Quèreas (Char. IV 2, 6-3, 6). En realitat cap dels tres exemples no respon a l'esquema del sacrifici, a més d'esdevenir tots tres sengles episodis fallits, que s'atansen al motiu de la *Scheintod*. A Longus no trobem casos comparables, tot i que la mort de Dorcó a mans dels pirates (Long. I 28-30) podria suggerir un cert atansament al tema. A Aquil·les Taci i a Heliodor el sacrifici respon, en canvi, a totes les exigències culturals i socials, i encara que a *Leucipe i Clitofont* mostra una presència modesta, reduïda a un sol passatge (A.T. III 15), a Heliodor esdevé un element de la més gran importància (Hldr. VIII 9, x 4-41). De fet, la novel·la acaba amb el sacrifici de Cariclea, que en realitat es transforma en la seva apoteosi.

La conclusió a què hem d'arribar fou ja formulada per al sacrifici per Hughes: som davant de temes constitutius del gènere, que evolucionen conforme aquest mateix ho fa d'acord amb una estètica consecutivament més complexa, on els jocs metaliteraris acaben per dominar la composició i la factura de l'obra.¹⁹

Manca encara un darrer passatge, el relatiu a la llegenda d'Argira i Selemnos:

λόγος δὲ τῶν ἐπιχωρίων ἐς αὐτόν ἐστι, Σέλεμνον μειράκιον ὠραῖον ποιμαίνειν ἐνταῦθα, Ἀργυρᾶν δὲ εἶναι μὲν τῶν ἐν θαλάσση νυμφῶν, ἐρασθεῖσαν δὲ αὐτὴν Σελέμνου φοιτᾶν τε ὡς αὐτόν φασιν ἐκ θαλάσσης ἀνιοῦσαν, καὶ καθεύδειν παρ' αὐτῶν μετὰ δὲ οὐ πολὺν χρόνον οὔτε ὠραῖος ἔτι ἐφαίνετο Σέλεμνος οὔτε ὡς αὐτόν φοιτήσειν ἔμελλεν ἢ νύμφη, Σέλεμνον δὲ μονωθέντα Ἀργυρᾶς καὶ τελευτήσαντα ὑπὸ τοῦ ἔρωτος ἐποίησεν Ἀφροδίτη ποταμόν. λέγω δὲ τὰ ὑπὸ Πατρῴων λεγόμενα. καὶ ἦρα γὰρ καὶ ὕδωρ γενόμενος Ἀργυρᾶς, καθότι ἔχει καὶ ἐπὶ τῷ Ἀλφειῷ λόγος Ἀρεθούσης ἔτι ἐρᾶν αὐτόν, δωρεῖται καὶ τῷδε Ἀφροδίτη Σέλεμνον· ἐς λήθην ἄγει τὸν ποταμόν Ἀργυρᾶς. ἤκουσα δὲ καὶ ἄλλον ἐπ' αὐτῷ λόγον, τὸ ὕδωρ τοῦ Σελέμνου σύμφορον καὶ ἀνδράσιν εἶναι καὶ γυναιξίν ἐς ἔρωτος ἴαμα, λουομένοις ἐν τῷ ποταμῷ λήθην ἔρωτος γίνεσθαι. εἰ δὲ μέτεστιν ἀληθείας τῷ λόγῳ, τιμιώτερον χρημάτων πολλῶν ἐστὶν ἀνθρώποις τὸ ὕδωρ τοῦ Σελέμνου.

Hi ha a propòsit d'ell una contalla de la gent del país: un noi xamós feia allà de pastor, mentre Argira era una de les nimfes marines del lloc, i en haver-se enamorat de Selemnos diuen que anava una vegada i una altra davant d'ell apareixent d'entre les aigües de la

¹⁹ Hughes (1991: 190): «Human sacrifice becomes a favourite theme of the novelists».

mar, i que dormia al seu costat; però després de no molt de temps ni Selemnos li semblava ja bell ni tampoc la nimfa no volia acostar-s'hi, sinó que de Selemnos, que era romàs sense Argira, i com que per la seva passió amorosa va morir, Afrodita en va fer un riu. Refereixo el que m'era contat per la gent de Patra. Però fins i tot transformat en aigua estava enamorat d'Argira, tal com diu la llegenda d'Alfeu que encara estimava Aretusa, i amb aquest mateix regal honora Selemnos Afrodita: mena el riu a l'oblit d'Argira. Però he sentit una altra llegenda sobre ell, que l'aigua del Selemnos és convenient per a homes i dones com a guariment del mal d'amors, que els arriba l'oblit de la passió amorosa si es renten al riu. I si aquesta llegenda toca la veritat, l'aigua del Selemnos és per a les persones més valuosa que totes les riqueses' (Paus. VII 23, 1-3)

El passatge que acabem de veure ens convida a llegir també una anticipació del tema que Pausànias ha presentat poc abans, i que diu així:

οὐ πόρρω δὲ τοῦ Πατρέων ἄστεως ποταμός τε ὁ Μείλιχος καὶ τὸ ἱερόν τῆς Τρικλαρίας ἐν ᾧ ἐστὶν ἀγαλμα οὐδὲν ἔτι ἔχον. τοῦτο μὲν δὴ ἐστὶν ἐν δεξιᾷ, προελθόντι δὲ ἀπὸ τοῦ Μειλίχου ποταμός ἐστὶν ἄλλος· ὄνομα μὲν τῷ ποταμῷ Χάραδρος, ὧρα δὲ ἦρος πίνοντα ἐξ αὐτοῦ τὰ βοσκήματα ὀφείλει τίκτειν ἄρρενα ὡς τὰ πλείω συμβαίνει etc.

'No gaire lluny de la ciutat de Patra hi ha un riu, el Milic, així com el temple de la Triclària, on hi ha una estàtua que ja no té res de particular. I doncs, tot això es troba a mà dreta, però a l'abast de qui avança des del Milic hi ha un altre riu; el nom d'aquest riu és Càradros, i a l'època de la primavera el bestiar que en beu sol parir mascles, com ocorre la major part de vegades etc.' (Paus. VII 22, 11)

El Càradros, doncs, té la propietat d'ésser un riu de característiques animades, atès que prenxa el bestiar. Pertanyeria, doncs, a la categoria dels rius que s'identifiquen amb una divinitat fluvial, evidentment masculina i de probable caire teromòrfic si atenem a les preferències en matèria d'unions sexuals. Recordem que ja el Milic experimenta un canvi de nom, fenomen que no constitueix per ell sol la prova que també es correspongués amb una divinitat fluvial. Però el cas del Càradros sí que és ben bé el del Selemnos. Pellizer ja va assenyalar com la relació entre Argira i Selemnos havia de menar forçosament a una fi tràgica.²⁰ Potser aquí hi hauria un paral·lelisme amb el gènere de la novel·la, que sol també afavorir les amors considerades socialment acceptables, alhora que condemna i castiga aquelles unions formades per persones de condició diferent, i atentes tan sols a la satisfacció del desig amorós. També són de comentar dos aspectes més de la llegenda d'Argira i Selemnos: el primer, la connexió, que el mateix Pausànias estableix, entre la llegenda d'amors i la metamorfosi, quan vincula el relat d'Argira i Selemnos al d'Aretusa i Alfeu, també tractat a la *Periègesi*;²¹ i el segon, no pas menys notable, el fet que, com al mite de Píram i Tisbe, ella és transformada en font, i ell en riu.

²⁰ Pellizer (1996: 166): «In genere [...] gli umani che sono amati da esseri divini o semidivini sono destinati a fare una misera fine, a morire o a restare paralitichi o ciechi, impotenti o effeminati, e comunque a subire le conseguenze dello squilibrio quantitativo con il loro amante».

²¹ Paus. V 7, 2: λέγεται δὲ καὶ ἄλλα τοιάδε ἐς τὸν Ἀλφειόν, ὡς ἀνὴρ εἶη θηρευτής, ἐρασθῆναι δὲ αὐτὸν Ἀρεθούσης, κυνηγετεῖν δὲ καὶ ταύτην. καὶ Ἀρέθουσαν μὲν οὐκ ἀρεσκομένην γήμασθαι περαιωθῆναι φασὶν ἐς νῆσον τὴν κατὰ Συρακούσας, καλουμένην δὲ Ὀρτυγίαν,

3. LA *PERIÈGESI* I EL GÈNERE DE LA NOVEL·LA

La coincidència temàtica i formal de Pausànias amb el gènere novel·lístic queda al nostre parer fora de tot dubte. L'historiador cercava d'apropar-se al gènere de més èxit a l'època, el que el va fer decidir-se per incloure materials narratius que tampoc no eren aliens a la prosa historiogràfica.²² En fer-ho va escollir seccions concretes de la *Periègesi*.²³ Però un cop determinat i escatit el fet, cal esbrinar-ne les funcions i la gènesi.

És coneguda la preferència de Pausànias pel Peloponnès, al qual va dedicar set dels deu llibres de la *Periègesi* (Lafond 1996: 170-171). El mateix Lafond apunta com, dins l'actitud en general d'atenció de Pausànias envers Patra, hi ha omissions clamoroses pel que fa a certes construccions públiques com ara l'estadi o el gimnàs, que evidentment hi eren (Lafond 1996: 185-187). Però res no diu del perquè d'aquesta importància de Patra i el seu *hinterland* per al nostre autor. Una explicació —d'una certa matusseria, val a dir-ho— podria ésser que les fonts emprades per Pausànias per a la composició del llibre VII haguessin prestat una gran atenció als motius propis de la novel·la. Tanmateix el presumpte autor de capçalera de Pausànias hauria estat Polibi (Errington 1989: 238-240; Musti 1994: 18, 32), el contacte del qual amb la novel·la no sembla haver estat destacat. En una altra direcció, Franz va suposar que Pausànias havia emprat per a inspirar-se un manual de mitologia que no ens ha arribat.²⁴ Nosaltres creiem que hi ha una explicació alternativa i igualment probable almenys, si més no: el nostre historiador tenia el mateix accés que els mitògrafs a les versions locals que sustentaven les variants dels relats mitològics. Pausànias no hauria treballat com l'investigador modern que consulta materials bibliogràfics, sinó com el sociòleg que recopila informació tot sentint-la de les seues fonts, i per tant de manera oral.

A la inversa d'aquesta cerca de fonts dins una estratègia imitativa, creiem més versemblant l'explicació alternativa, tendent a reconèixer una empremta personal en aquesta novel·lització de la història. Té tota la raó Aubergger quan subratlla l'originalitat de Pausànias en adaptar a la seva obra aquests continguts

καὶ ἐνταῦθα ἐξ ἀνθρώπου γενέσθαι πηγὴν· συμβῆναι δὲ ὑπὸ τοῦ ἔρωτος καὶ Ἀλφειῶ τὴν ἀλλαγὴν ἐς τὸν ποταμόν. 'Hom diu també sobre l'Alfeu altres relats del caire següent: que hi havia un caçador i que es va enamorar d'Aretusa, i que també ella sortia de cacera; i diuen que Aretusa, com que no li era grat de casar-se, va travessar cap a l'illa que hi ha vora Siracusa, la que rep el nom d'Ortígia, i que allà de persona va tornar en font; i que va passar que per l'empenta de la seva passió també Alfeu va fer la metamorfosi en riu.'

²² Wesselmann (2011: 300-307), argumenta com Heròdot va fer servir el mite per tal de subratllar els estats maníacs dels protagonistes de la història, a més de presentar dins un marc narratiu ben establert els ritus de passatge que acompanyen el canvi històric.

²³ Ja Robert (1909: 20) va remarcar com el bloc del llibre VII que hem analitzat aquí constitueix una unitat, i el mateix s'esdevé amb la secció dels paràgrafs Paus. VIII 16, 2-5, que també configuren una secció autònoma.

²⁴ Franz (1890: 286-287). La prova consistiria en sengles passatges, Paus. I 25, 1 i VIII 3, 6, on Calisto no és pas transformada en estel, com ens explica Eratóstenes —i potser també Hesíode, fr. 163—, ans en óssa.

novel·lescos com a substitutius d'uns referents històrics i artístics, monumentals doncs.²⁵ Diríem, doncs, que la inclusió d'aquests materials narratius forma part de la tècnica literària de Pausànias i no pas de la de les seves fonts. Ja el 1876 Rohde va notar l'atractiu que aquesta classe de relats tenia per al nostre autor, alhora que recordava els vincles entre les llegendes locals i la novel·la grega, amb l'esment de relats transmesos a Milet, Efes, Nicea, Creta i Rodes (Rohde 1914³ [1876]: 42-44). També Rohde fa un llistat dels passatges de la *Periègesi* en què apareixen relats eròtics, i que són els de Melet i Timàgoras, localitzat a Atenes; el d'Argira i Selemnos, localitzat a Acaia; el d'Aristomèlides, localitzat a l'Orcòmenos de l'Arcàdia; i el de Cal·lírooe i Coresos, també a Acaia;²⁶ el recolzament a la teoria que atribueix l'aparició del gènere novel·lístic a la historiografia local es deu a Lavagnini (Lavagnini 1922, Pasquali 1913 apreciava un model jònic a l'obra de Pausànias). No pot haver-hi cap dubte sobre el notable paper dins la prosa imperial d'aquestes narracions eròtiques protagonitzades per uns personatges vinculats a un territori concret, i que la literatura grega havia explotat si no abans des d'Hesíode. En posarem tan sols un breu exemple. A les *Dissorts d'amor*, Parteni ens diu que Licast i Eulímene es varen unir en secret després que ella fou atorgada en matrimoni per son pare a un altre:

Ἐν δὲ Κρήτῃ ἠράσθη Λύκαστος τῆς Κύδωνος θυγατρὸς Εὐλιμένης, ἦν ὁ πατὴρ Ἀπτέρω καθωμολόγητο πρωτεύοντι τότε Κρητῶν· ταύτη κρύφα συνῶν ἐλελήθει.

'A Creta Licast es va enamorar d'Eulímene, filla de Cidó, la qual son pare havia compromès amb Àpter, que era aleshores el capitost dels cretencs; però havia burlat tothom en unir-se amb ella en secret.' (Parth. xxxv 1)

No sembla descartable, doncs, que hi hagués una relació entre la inserció de novel·les i els respectius territoris on tenen lloc. Hutton ja ha indicat com les seccions quasi-novel·lístiques es concentren a determinades parts de l'obra, allà on dominen el relat els motius del viatge o de l'amor fallit o errat.²⁷ Ara bé, per

²⁵ Auberger (1992: 269): «L'auteur emprunte visiblement quand ça l'arrange des éléments à la littérature romanesque, ceux qui s'adaptent bien à son récit historique, mais il refuse les contraintes du roman quand ils déformeraient trop les logoi messéniens. Il va cependant plus loin que les digressions d'un Hérodote ou d'un Ctésias, s'amuse à glisser une véritable esquisse de roman au milieu d'une oeuvre historique, avec plus de constance que les historiens fantaisistes qui l'ont précédé». Una crítica a Auberger és llegeix a Hutton (2010: 430-431). Hutton barreja amb una certa maldestresa materials de novel·la i de paradoxografia.

²⁶ Rohde (1914³: 44). Els passatges són Paus. I 30, 1 (Melet i Timàgores); VII 19, 2-5 (Cometo i Melanip); VII 21, 1-3 (Cal·lírooe i Coresos); VII 23, 1-3 (Argira i Selemnos); VII 47, 6 (Aristomèlides i l'anònima noia de Tègea). A aquest llistat cal afegir, si més no, la llegenda d'Aretusa i Alfeu, Paus. v 7, 2, després emprada per Ovidi, *Met.* v 572-642, i per Virgili, *Aen.* III 694. El relat, per cert, va inspirar Aquil·les Taci, a un passatge que traspua sentit eròtic, cf. A.T. I 18, 1-2.

²⁷ Hutton (2010: 432); vegeu-ne també, sobre el paper del viatge com a motor de l'acció, Hutton (2010: 447): «Journeys [...] bring new experiences to the protagonists and rectify their relations with their fellow humans and with the gods». Interessant també l'associació del destí de Grècia amb un amor desgraciat, cf. (Hutton 2010: 438): «War with Rome is undertaken as a misguided

què aleshores apareix, també al llibre setè, el mite d'Attis, que es localitza a la llunyana Lídia? No en tractem perquè, contra el parer de Hutton, no el reconeixem com una narració comparable a les que segons la nostra anàlisi formen un bloc.²⁸ Coincidim, en canvi, pel que fa a la constatació que aquest, per així dir-ne, discurs parahistoriogràfic de Pausànias té el seu antecedent a les *Històries* d'Heròdot (Aly 1921), per bé que segons Pasquali l'interès del d'Halicarnàs per la història ara es veu desplaçat per un de diferent, on les obres d'art centren l'atenció.²⁹ Se'n diria que el sentit diacrònic de la història és reemplaçat a Pausànias per una foto fixa, on la memòria, amb els seus propis mecanismes de successió i acumulació de dades, oblitera la linealitat dels processos històrics.

Bo i reconèixer aquesta empremta d'una literatura molt lligada a la tradició oral, el problema de per què Patra va subjugar tan poderosament el nostre Pausànias sembla vinculat als interessos del nostre historiador. Potser els relats eròtics tenien com a finalitat la de mostrar la inevitabilitat del càstig a la desmesura dels mortals, en torna de l'ocupació que de la regió de Patra havia fet el poder romà.

D'altra banda, cal donar una explicació per a l'altre problema apuntat, el de la gènesi d'aquestes seccions novel·litzades. No ens acontentarem pas amb la simple explicació aportada per Regenbogen a la *Realenzyklopädie* quan atribuïa l'aparició dels elements novel·lescs a un afany de *uariatio* (Regenbogen 1956: 1011-1012). Nexes entre els gèneres historiogràfic i novel·lístic, directes o indirectes (en a quest cas, quan la fita era en realitat un altre gènere com ara l'encomi), ja els havien establert abans Reardon, Zimmermann i Fantuzzi; Reardon va fer notar les relacions entre dues obres de Xenofont, la *Ciropèdia* i l'*Anàbasi*, i la novel·la;³⁰ Zimmermann es va centrar en la *Ciropèdia*, per bé que hi va privilegiar el format retòric de l'encomi (Zimmermann 1989); Fantuzzi ha recordat recentment com l'historiador Asclepiades de Mirlea va inspirar a Parteni un personatge de novel·la eròtica a partir del malaguanyat Resos (Fantuzzi 2020: 14-15). El 1990 atacàvem el problema de la reelaboració de materials preexistents, propis o no, amb vistes a la creació d'un nou text redactat d'acord amb les regles d'un altre gènere, segons el patró metodològic clarament dibuixat per Zimmermann a propòsit de la *Ciropèdia*; en aquella ocasió comparàvem l'*Agesilau* de Xenofont entre l'encomi i la novel·la, atès que les característiques del text mostren com una

eros». Curiosament, Hutton (2010: 431) destaca el llibre quart per la profusió dels temes narratius propis dels relats eròtics, sobrenaturals i fantàstics.

²⁸ Hutton (2010: 432); la secció sobre Agdistis i Attis comprèn els paràgrafs Paus. VII 17, 10-12.

²⁹ Pasquali (1913: 188-189); vegeu també pel que fa a l'estil Pasquali (1913: 218-219), on l'estudiós italià presenta Pausànias com un seguidor d'Heròdot que, això sí, en modernitza l'estil a tenor dels gustos de la prosa imperial, encara que amb una moderació que l'oposa a la retòrica asianista. En canvi, segons Pasquali (1913: 201), Pausànias hauria rebutjat el discurs antropològic de la logografia jònia.

³⁰ Reardon (1975: 315), sobre *Ciropèdia* i novel·la, i Reardon (1975: 320, n. 28 i 341, n. 67), sobre *Anàbasi* i novel·la.

obra inicial composta segons els principis formals i de contingut de la retòrica laudatòria fou desenvolupada fins a esdevenir un assaig (Redondo 1992). La mecànica compositiva consistent en l'amplificació dels motius nuclears d'una narració i en l'addició alhora de nous elements, acreditada, doncs, a la prosa de mitjan segle IV a.e.v., coincideix plenament amb el que Gregory Nagy anomena *novelistic micro-narrative*, formada per breus unitats narratives o *micronovels* (Nagy 2018). Constatem, doncs, com a un recurs emprat amb certa assiduitat per Pausànias, la inserció dins la *Periègesi* de breus relats novel·lístics, una tècnica que la historiografia havia assajat prèviament, i que ara comptava amb el ple desenvolupament d'un gènere narratiu específic i d'un gran èxit a l'època.

BIBLIOGRAFIA

- Aly, Friedrich Eduard Wolfgang (1921 [1969]), *Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen: Eine Untersuchung über die volkstümlichen Elemente der altgriechischen Prosaerzählung*, Göttingen, Vandenhoeck & Rupprecht.
- Anderson, Graham (2000), *Fairytales in the Ancient World*, Londres/Nova York, Routledge.
- Auberger, Janick (1992), «Pausanias romancier? Le témoignage du livre IV», *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 18, 257-280.
- Bartsch, Shadi (2014), *Decoding the Ancient Novel: the Reader and the Role of Description in Heliodorus and Achilles Tatius*, Princeton, Princeton University Press.
- Brellich, Anton (1969), *Paidés e parthenoi i*, Roma, Dell' Ateneo.
- Casevitz, Michel & Lafond, Yves (2000), *Pausanias. Description de la Grèce VII*, Paris, Les Belles Lettres.
- Childs, Breward S. (1965), «The Birth of Moses», *Journal of Biblical Literature*, 84, 109-122.
- Clo, Magdeleine (2014a), *Les objets dans le roman grec*, tesi doctoral, Grenoble, Université de Grenoble.
- Clo, Magdeleine (2014b), «Les bijoux éthiopiens: une princesse blanche à la recherche de ses origines», en *Héros voyageurs et constructions identitaires*, Jay-Robert, Ghislaine & Jubier-Galinier, Cécile (eds.), Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, pp. 325-338.
- Cueva, Edmund P. (1994), «Anth. Pal. 14, 34, and A.T. 2.14», *Greek, Roman & Byzantine Studies*, 35, 281-286.
- Errington, Robert Malcolm (1969), *Philopoemen*, Oxford, Oxford University Press.
- Fantuzzi, Marco (2020), *The Rhesus attributed to Euripides*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Franz, Reinhold (1890), «De Callisto Fabula», *Leipziger Studien zur classischen Philologie*, 12, 236-365.
- Gallé Cejudo, Rafael Jesús (2021), *Elegíacos helenísticos*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Grégoire, Henri (1948), «L'étymologie d'Artémis Laphria et les origines d'Esculap, dieu taureau», *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*, 34, 603-612.
- Habicht, Christian (1985), *Pausanias' Guide to Ancient Greece*, Berkeley, University of California Press.

- Hughes, Dennis D. (1991), *Human Sacrifice in Ancient Greece*, Londres/Nova York, Routledge.
- Hutton, William (2010), «Pausanias and the Mysteries of Hellas», *Transactions of the American Philological Association*, 140, 423-459.
- Kakridis, Joannis Theodoros (1949), «Coresus and Callirhoë», *Homeric Researches*, Lund, C.W.K. Gleerup, 149-151 (= "Zu Pausanias VII, 21, 1 ff.", *Phil. Wochens.* 13, 1930, coll. 494-496).
- Kretschmer, Paul (1921), «Griechisch, das Literaturbericht für das Jahr 1917», *Glotta*, 11, 94-110.
- Krevans, Nita (2000), «On the margins of epic: the foundation-poems of Apollonius», en *Apollonius Rhodius*, Harder, Annette Marie, Regtuit, Remco & Wakker, Gerry C. (eds.), Lovaina, Peeters, pp. 69-84.
- Lafond, Yves (1996), «Pausanias et l'histoire du Peloponnèse depuis la conquête romaine», en *Pausanias historien*, Bingen, Jean (ed.), Ginebra, Fondation Hardt, pp. 167-198.
- Lavagnini, Bruno (1922), «Le origini del romanzo greco», *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, 28, 1-104 (= en *Beiträge zum griechischen Liebesroman*, Gärtner, Hans (ed.), Hildesheim, Olms, 1984, 68-101).
- Lavagnini, Bruno (1985), «Ancora sul romanzo greco», *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, 15, 69-80.
- Lepore, Ettore (1986), «Epiteti a divinità plurime: Artemide Laphria», en *Les grandes figures religieuses. Lire les polythéismes 1*, Levêque, Pierre & Mactoux, Marie-Madeleine (eds.), París, Les Belles Lettres, pp. 149-156.
- López Martínez, M. Paz (1994), *Fragments papiráceos de novela griega*, Alacant, Universitat d'Alacant.
- Musti, Domenico (1994), «La struttura del discorso storico in Pausania», en *Pausanias historien*, Bingen, Jean (ed.), Ginebra, Fondation Hardt, pp. 9-43.
- Nagy, Gregor (2018), «Pausanias as novelist: a micro-sample» [en línia]. *Classical Inquiries* [Consulta: 20/07/2018]. Disponible a: <<https://classical-inquiries.chs.harvard.edu/pausanias-as-novelist-a-micro-sample/>>.
- Pasquali, Giorgio (1913), «Die schriftstellerische Form des Pausanias», *Hermes*, 48, 161-223.
- Pellizer, Ezio (1991), *La peripezia dell' eletto. Racconti eroici della Grecia antica*, Palerm, Sellerio.
- Pellizer, Ezio (1996), «Un esperimento in Paus. 7, 23, 1-3», *Lexis*, 14, 159-182.
- Piccaluga, Giulia (1981), «L'olocausto di Patrai», en *Le sacrifice dans l'Antiquité*, Reverdin, Olivier (ed.), Vandoeuvres/Ginebra, Fondation Hardt, pp. 243-277.
- Reardon, Bryan P. (1975), *Courants littéraires grecs des II et III siècles après J.-C.*, París, Les Belles Lettres.
- Redford, Donald B. (1967), «The Literary Motif of the Exposed Child (Cf. Ex. II 1-10)», *Numen*, 14, 209-228.
- Redondo, Jordi (1992), «L'art retòrica de Xenofont i la composició de l'Agésilau», *Ítaca*. QCCC, 6-8, 83-114.
- Redondo, Jordi (2003), *Literatura grecorromana*, Madrid, Akal.
- Regenbogen, Otto (1956), «Pausanias», *RE VIII*, Stuttgart, Metzler, coll. 1008-1097.

- Renner, Timothy T. (1981), «A Composition concerning Pamphilus and Eurydice», en *Proceedings of the XVth. Papyrological Congress*, Bagnall, Roger S. et al. (eds.), Chico, Scholars Press, pp. 93-101.
- Robert, Carl (1909), *Pausanias als Schriftsteller. Studien und Beobachtungen*, Berlín, Weidmann.
- Rodríguez-Noriega Guillén, Lucía (2020), «Santuarios, imágenes, relatos. Eros en la Descripción de Grecia de Pausanias», en *Eros en la literatura griega*, López Férez, Juan Antonio (ed.), Madrid, Ediciones Clásicas, pp. 639-665.
- Rohde, Erwin (1914³ [1876]), *Der griechische Roman und seine Vorläufer*, Leipzig, Breitkopf & Härtel.
- Rudich, Vasily (1993), *Political Dissidence under Nero: The Price of Dissimulation*, Nova York, Routledge.
- Ruipérez, Martín Sánchez (1947), «El nombre de *Artemis*, dorio-ilirio: *etimología y expansión*», *Emerita*, 15, 1947, 1-60.
- Stramaglia, Antonio (2001), «Piramo e Tisbe di Ovidio?: *P.Mich. inv. 3793* e la narrativa d'intrattenimento alla fine dell'età tolemaica», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 134, 81-106.
- Thompson, Stith (1955-1958), *Motif-Index of folk-literature. A classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, medieval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends*, Bloomington, Indiana University Press.
- Vidal-Naquet, Paul (1968), «Le chasseur noir et l'origine de l'éphébie athénienne», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 23, 947-964 (=Vernant, Jean-Pierre & Vidal-Naquet, Pierre, *La Grèce ancienne III. Rites de passage et transgressions*, París, Les Éditions du Seuil, 1992, 119-147).
- Vidal-Naquet, Paul (1981), *Le chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec*, París, Maspero.
- Vidal-Naquet, Paul (1989), «Retour au chasseur noir», en *Mélanges Pierre Levêque II*, Mactoux, Marie-Madeleine & Geny, Eveline (eds.), Besançon, Université de Franche-Comté, pp. 387-411 (= *La Grèce ancienne III*, 215-251).
- Vieilleville, Claire (2014), «La vaine navigation d'Habrocomès ou la nécessité du voyage romanesque», en *Héros voyageurs et constructions identitaires*, Jay-Robert, Ghislaine & Jubier-Galinier, Cécile (eds.), Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, pp. 309-324.
- Vieilleville, Claire (2015), *Aspects de la représentation de l'autre dans les romans grecs et les Métamorphoses d'Apulée*, tesi doctoral, Lió, Université de Lyon.
- von Wilamowitz-Möllendorf, Ulrich (1877), «Die Thucydides-Legende», *Hermes*, 12, 326-336.
- Wesselmann, Katharina (2011), *Mythische Erzählstrukturen in Herodots Historien*, Berlín/Boston, De Gruyter.
- Winkler, Jack (1982), «The Mendacity of Kalasiris and the Narrative Strategy of Heliodorus' *Aithiopika*», en *Oxford Readings in the Greek Novel*, Swain, Simon (ed.), Oxford, Oxford University Press, pp. 286-350.
- Zimmermann, Bernhard (1989), «Roman und Enkomion. Xenophons 'Erziehung des Kyros'», *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*, 15, 87-105.

© Jordi Redondo Sánchez, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

LA CÒPIA ARAMEA DE LA INSCRIPCIÓ DE BISITUN REVISITADA: UNA NARRACIÓ DE L'ASCENS DE DARIUS DES D'ELEFANTINA

JORDI MARTÍN I PONS
Universitat de Barcelona
jmartinpons@ub.edu
ORCID: 0009-0000-7706-8597

RESUM

Amb aquest article fem una aproximació a la versió aramea de la Inscripció de Bisitun, tot proposant-ne una traducció en llengua catalana i analitzant la seva importància i la seva història. Aquesta versió, que es compta entre els papirs arameus d'Elefantina, datats en l'època aquemènida d'Egipte, i en el context d'aquella comunitat jueva al Nil, ens permetran accedir a un conjunt d'informacions molt valuoses sobre la narració del final de Cambises, la suposada revolta de Bardiya, i l'ascens al poder de Darius I. Amb aquest document podem examinar el relat dels autors grecs i de la propaganda imperial persa sobre aquesta successió i l'impacte i els usos que va tenir en el si de la comunitat jueva d'Elefantina.

PARAULES CLAU: Inscripció de Bisitun, Elefantina, judaisme, Cambises I, Darios I.

THE ARAMAIC COPY OF THE BISITUN INSCRIPTION REVISITED: A NARRATIVE OF THE RISE OF DARIUS FROM ELEPHANTINE

ABSTRACT

This article proposes a translation into Catalan of the Aramaic version of the Bisitun Inscription and analyzes its importance and history. This version, which is counted among the Aramaic papyri of Elephantine, dated to the Achaemenid period of Egypt, and in the context of that Jewish community on the Nile, will allow us to access a set of very valuable information about the narration of the end of Cambyses, the supposed Bardiya revolt, and the rise to power of Darius I. With this document we can examine the story of Greek authors and Persian imperial propaganda about this succession and the impact and uses it had in the heart of the Jewish community of Elephantine.

KEYWORDS: Behistun Inscription, Elephantine, Judaism, Cambyses I, Darius I.

1. INTRODUCCIÓ¹

Durant l'ocàs del s. XIX els primers anys del s. XX diverses tasques arqueològiques varen regalar-nos un conjunt d'arxius mil·lenaris en diversos contextos i amb característiques ben diverses: els arxius d'Ugarit, Mari, Qumran i, també, els papirs d'Elefantina. Totes aquestes fonts han revelat un passat riquíssim en

¹ Article escrit en el marc de l'SGR 00246, «Món Antic: Conflicte, economies, societats» (2022-2025).

aspectes tan diferents com religió, economia, societat, cultura, gènere i un llarg etcètera. Malgrat la seva importància, els papirs d'Elefantina, han rebut una atenció més aviat tímida pel públic general. Aquests escrits daten del període aquemènida d'Egipte, i es van trobar ben a prop de la frontera entre els antics dominis dels perses i el regne de Cuix. Aquest conjunt és el testimoni escrit d'un grup arameoparlant jueu amb culte prebíblic. Aquells hebreus, formaven part del regiment assentat en aquella illa del Nil, potser abans i tot de la conquesta d'Egipte per part de Cambises, el 525 aC.

Aquest article ofereix una retrospectiva de les investigacions al voltant de la versió aramea de la Inscripció de Bisitun, trobada a Elefantina, bo i presentant una primera traducció del text en català des de l'original arameu.² Altrament, indagarem en els esdeveniments que expliquen l'existència d'aquest escrit i els fets que l'envolten, com la conquesta d'Egipte per part de Cambises, les hipòtesis al voltant de la seva mort, que va precipitar l'ascens de Darios i la molt possible rebel·lió d'aquell contra Bardiya, germà i successor de Cambises. Encara hi ha molts interrogants oberts sobre aquesta qüestió, però en el mateix text de Bisitun —en persa antic **Bagastana*— i l'anàlisi de les fonts gregues sobre la mort de Cambises i l'ascens de Darios, dibuixen una clara implicació del darrer en la rebel·lió contra la casa de Cir —i potser en el regicidi de Cambises. Amb això pretenem que, qui estigui interessat en el període aquemènida d'Egipte i la realitat jueva de l'illa d'Elefantina, pugui acostar-se al context històric del text a través de la traducció del text i de l'acarament de fonts primàries. A més a més, investigacions recents han mostrat que la versió aramea trobada en aquest lloc pot ser més important, en el si de la comunitat jueva, del que anteriorment s'havia pensat. Per aquest motiu és necessari tornar a posar el focus en els papirs, en conjunt i, especialment, en la versió aramea de Bisitun, per tal d'entendre quin era el seu paper i els seus possibles usos en el si d'aquella comunitat.

2. CONTEXT: CAMBISÉS I EL DOMINI SOBRE EGIPTE

L'imperi aquemènida, va constituir l'estructura política més extensa i poderosa de les diverses dinasties iràniques. El seu fundador fou Cir II, anomenat el Gran, que des del 558 aC fou senyor de les tribus sedentàries perses de la regió de Fars.³

² Per a la present traducció s'ha utilitzat com a referència l'edició de la versió aramea de Bisitun de Porten i Yardeni, que es troba al tercer volum de l'obra *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt* (TAD C.2, 1993) i, supletòriament, l'edició Tavernier (2001) del paràgraf 13 (columna XI) del paper arameu. D'aquesta manera hom té a disposició aquesta font aramea d'una manera propera i entenedora i, a través d'aquesta, autònomament, a un moment concret de la història del judaisme i d'Egipte.

³ L'expansió aquemènida arribaria al seu zenit amb el seu fill Cambises, que es faria amb la terra del Nil, i amb Darios I, amb el qual el món aquemènida va patir un cert estancament, especialment arran dels intents infructuosos d'ocupar Grècia i Escítia. La seva inesperada entrada en la història dels grans líders militars va ser plasmada, entre altres, en les cròniques de grecs i hebreus. Per

Un cop revoltat triomfalment contra els medes (550), des de la seva plaça forta de Pasàrgada, va integrar tres de les majors potències del seu moment: l'Imperi Neobabilònic, Mèdia i Lídia en una sèrie de batalles que li valgueren una fama sense precedents, tant és així que el mateix Alexandre de Macedònia va emmirallar-se en la seva figura.⁴

El 530 Cambises II va succeir el seu pare, Cir II. Un cop els fonaments del seu poder van ser assegurats, des de l'Àsia Menor fins a la vall del riu Indus, el nou Xa va posar el focus sobre del país del Nil. En aquells moments regnava a Egipte la XXVI dinastia o «saïta», al cap de la qual es trobava el faraó Amosis II. L'egipci havia cultivat les relacions amb els grecs de manera preeminent, un fet que propicià la creació de la colònia grega de Nàucratis,⁵ punta de llança de les relacions comercials Egipte-Grècia. Unes relacions que eren tan antigues com la mateixa cultura grega i, encara, es podien retrotraure fins a temps minoics.⁶ Fins i tot una de les esposes del faraó era de cultura grega. Val a dir que l'interès d'aquesta aliança per part del faraó també tenia ben present l'origen humil de la dinastia, que la feien més inestable.⁷

En morir Amosis pujarà al tron un dels seus fills.⁸ El nou faraó Psamètic III governà uns breus i tumultuosos sis mesos. Durant tot aquell temps, el jove va intentar prevenir la invasió persa, forjant un exèrcit de milers de mercenaris.⁹ Però res va evitar el fatal desenllaç. Els exèrcits egipcis i perses es van enfrontar a les portes del país, a la ciutat de Pelusium, havent-se de retirar a Memfis arrel de la victòria persa. Val a dir que els exèrcits aquemènides comptaven amb superioritat numèrica, i amb aquest fet van jugar-hi sempre pel terror psicològic que això infligia als enemics. El setge de Pelusium ha passat a història perquè allà

exemple, a *Ciropèdia* de Xenofont, a les *Històries* d'Heròdot o a la Bíblia (Esd. 1:1-4), com a llibertador de la captivitat babilònica, que permet l'inici del període del Segon Temple (Vikander 2014: 164). Així doncs, la figura del farsi és transcendental i transversal no només pel món persa (Vid. Kuhrt 1983, Dandamaev 1989: 13).

⁴ Segons fonts antigues, una de les més interessants la d'Arri, Alexandre va voler visitar la trobar la tomba de Cir i, en trobar-la saquejada i profanada, va fer-la reconstruir i va torturar els mags que se'n encarregaven (Arr. *Anab.* 6,29); Segles més tard, el cos d'Alexandre fou visitat per Juli Cèsar i August (Svet. *Aug.* 18, 1-2), en una dena d'honors entre els grans líders de l'antiguitat.

⁵ Mieroop (2011: 297).

⁶ Unes relacions que ja fa temps va fer evidents Evans (1925), i que d'altres autors com Eyre (1987) han seguit ampliant.

⁷ La del seu origen humil fou una de les característiques més repetides sobre el faraó durant molt de temps i des d'antic per Niebuhr (1852: 119), Ollier (1882: 123), Budge (1914: 143) o Flory (1987: 141).

⁸ Després d'un regnat de més de quaranta anys, Amosis va morir el 525. Poc abans, el seu general en cap destinat a la frontera oriental, Phanès, s'havia aliat amb les tropes perses i abandonava el faraó a la seva sort, havent revelat secrets militars claus per a una invasió fugaç sobre el país (Chevereau 1985: 308). També el tirà de Samos, Policrates, en aquells moments senyor de la flota més extensa de totes les polis gregues, havia traït l'amistat entre els dos monarques i els principis d'ajuda mútua que els regien, per la por a una immediata invasió persa (Sansone 2017: 97).

⁹ Rawlings (2007: 43).

es posà en pràctica una *innovatio* persa que consistia, precisament, en girar les costums dels egipcis en contra seu.¹⁰ Segons Poliè el Macedoni, Cambises, aprofitant que els egipcis consideraven que alguns animals eren sagrats, va ordenar que els seus homes col·loquessin davant d'ells a gossos, ovelles, gats o ibis. Per aquest motiu, els egipcis no es van atrevir a contraatacar de manera oportuna pel temor a ferir-los i Pelusium va ser assaltada amb gran èxit (Polyaenus, *Strat.* 7,9). Aquesta seria una primera forma de guerra psicològica.¹¹

El nou senyor del Nil, Cambises, és recordat per les fonts com un home altiu i sacríleg amb els costums locals i que, a falta dels arxius perses, podria ser un eco del malestar dels sacerdots egipcis.¹² Per altra banda, i segons Heròdot, el rei va protagonitzar un fet que d'ara en endavant serà important: va occir un bou sagrat d'Apis, que va morir lenta i dolorosament durant una celebració egípcia. Un cop descoberta aquesta celebració per part del persa, alguns egipcis van ser condemnats a mort, segons el grec, perquè el Gran Rei va creure que la joia de de la comunitat egípcia era fruit d'una derrota militar aquemènida. Per aquest motiu feu assotar a sacerdots i, amb intenció de colpejar amb la seva daga al ventre de l'animal, va clavar'l-hi amb desencert a la cuixa. Mentrestant, el rei es burlava del poder d'un Déu aital, fet de sang i mortal (Hdt. 3, 27-29). Tot plegat sembla una *preparatio* narrativa a la versió de la mort del rei.¹³

¹⁰ De la mateixa manera que ho va fer Cir, i després Alexandre al seu pas per l'Àsia Menor, les ciutats que eren assetjades pels aquemènides tenien dues opcions: rendir-se o ser assetjades i massacrades, aquesta política donava incentius als comandants de les ciutats perquè les rendissin. Per posar un exemple d'aquestes actuacions ens fixarem en Babilònia, que es va rendir a les tropes d'un general de Cir sense oposar resistència, com recorda Razmjou (2013: 117).

¹¹ Aquest és un exemple que s'ha posat sobre la taula, en tractar la decadència militar persa, ja que sempre s'intentava evitar l'enfrontament a camp obert. Aquests sistema no sempre els va funcionar; un d'aquests casos és el dels escites europeus amb la tècnica de la retirada tàctica (Rolle 1980: 86).

¹² La relació dels temples i el Xa fou tensa, perquè l'aquemènida va fer disminuir els seus ingressos, tot retallant els drets crematístics dels sacerdots. Val a dir que aquesta decisió no era tant el fruit premeditat d'un càstig, ans una dena més del rosari incessant de tensions entre els faraons i el poder de la casta sacerdotal.

¹³ Cal dir que, contra l'afirmació sacrílega del grec, no tenim pas cap altre testimoni contemporani que el confirmi; contràriament, disposem del sarcòfag d'un Apis que contenia una llegenda i un epitafi en el qual el rei de l'Alt i Baix Egipte li manava erigir un monument digne d'un Déu, el sisè any del seu regnat, el 524 (Posener 1936: 30-25). De manera que la naturalesa del relat d'Heròdot sobre Cambises queda contradita, ans pot estar recollint un relat de part, gens estrany en Heròdot. També el grec ens explica que abans i tot, tan bon punt va arribar a Sais, el rei va fer profanar el cos d'Amosis II amb tota mena de vexacions, cremant-lo (Hdt. 3, 16). Una actitud paral·lela a la que relata sobre molts altres actes sacrilegis proferits pel rei, com les burles als costums egipcis, l'entrada al *sancta sanctorum* dels temples, la crema d'estàtues i l'obertura, com si es tractés d'un esport, de sepulcres d'antics prohoms per examinar-ne morbosament els cadàvers (Hdt. 3, 37-38).

3. LA MORT DE CAMBISES I L'ASCENS DE DARIOS I

Les tradicions de la mort de Cambises són diverses i divergents ja des de l'antiguitat: segons Ctèsies, va morir a Babilònia a causa d'un tros de fusta que ell mateix, accidentalment, va clavar-se a la cuixa mentre el tallava amb la seva daga (Ct. *Persica* = FGrH 688 F13, 14); segons Heròdot (Hdt. 3, 64), una ferida fortuïta a la cama va causar-li una necrosi fatal, produïda per la seva pròpia espasa, traspasant a l'actual ciutat de Hama (Síria), sense deixar cap descendent reconegut. Actualment, es pensa que la seva mort podria haver estat fruit d'un regicidi perpetrat bé pels partidaris del seu germà, Bardiya, que accediria al tron, o bé pel mateix Darios I.¹⁴ Fos com fos, el motiu evident d'aquest suposat regicidi és el poder i, com Darios n'és el gran beneficiat, les sospites recauen amb força sobre la seva persona.

En la versió d'Heròdot, en la qual la guaspa de la baina de la seva espasa va dependre's i aquella, nua, es clavà a la seva cama, podria ser efectivament el resultat fatídic d'un complot contra la seva vida. Segons Heròdot, el lloc exacte on es va produir el fatal accident coincideix amb el lloc en el qual va realitzar una punyalada al bou Apis i que, a causa de la ferida, va tenir una mort lenta i dolorosa com la de l'animal. Tot i que el nostre autor no ho explicita directament, no hi ha dubte que fa coincidents el destí del bou i el rei, en el darrer cas com a càstig sobrenatural de la seva *hybris*. Contràriament a Heròdot, Ctèsies va dibuixar de Cambises una imatge molt menys pèrfida, segurament per l'origen de les fonts del darrer, que eren els annals reials perses (Diod. Sic. II, 32, 4), en qualitat de metge personal d'Artaxerxes II. D'aquesta manera, amb l'accés a aquest privilegiat corpus i amb les versions de la Inscripció de Bisitun al seu abast, com farà després Manetó amb les dinasties d'Egipte, va escometre una feina de rehabilitació del món persa que Heròdot va ennuvol·lar.¹⁵

Tot i les diverses tradicions textuais de la tumultuosa successió de Cambises, la narració dels fets a la Inscripció de Bisitun (ca. 520 o 519) és la més ressenyable i a la vegada la més imparcial. Evidentment, es tracta d'un text de part que representa el relat oficial sobre els fets que Darios I vol mostrar a la història. Segons aquesta Inscripció, el persa havia fet matar el seu germà Bardiya (Esmerdis o Tanaoxares).¹⁶ Com els perses no sabien que Esmerdis havia estat liquidat i, aprofitant que Cambises havia anat cap a Egipte, un mag anomenat Gaumata va fer-se passar pel germà del rei i, amb aital estratagema, anà prenent el poder a Pèrsia i Mèdia. Però, un grup de set nobles es van rebel·lar contra l'usurpador, entre els quals hi havia el portaespases de Cambises, el futur Darios,

¹⁴ Vid. Olmstead (1948).

¹⁵ Dandamaev, Lukonin i Dadson (2004: 392).

¹⁶ Heròdot, Alceu de Mitilene i Anacreont l'anomenen Esmerdis, forma en grec de Bardiya; en canvi, Xenofont i Ctèsies l'anomenen Tanaoxares (Xen. *Cyr.* 7; Ct. *Pers.* FgrH 688, F12, 11), mentrestant, Justí i Èsquil Mergis o Mardos (Just. *Epit.* 1,9; Aesch. *Pers.* 774), per un canvi de *b* per *m* del persa al grec.

que el va perseguir fins a derrotar-lo. Val a dir que aquest relat és convergent amb el que explica Heròdot, sobre el suposat fratricidi secret, que Esmerdis aprofità per ordinar un alçament i coronar-se rei (Hdt. 3, 61-64).

Totes les versions conegudes del seu ascens són convergents en un seguit de punts: Cambises mor fora de Pèrsia i un agosarat Bardiya succeeix l'anterior, fos l'impostor o el fill legítim de Cir. També en totes elles el govern d'Esmerdis és contestat per Darios (segons es narra a Bisitun per restaurar la seva nissaga al lloc que li correspon, que és al capdavant de Pèrsia i els seus dominis). Amb tot, només a les versions de Bisitun i Heròdot hi ha un alçament de Bardiya contra Cambises, segurament perquè la segona és la més paral·lela a la versió oficial aquemènida.¹⁷ Un fet com aquest pot explicar per què Darios fa tants esforços per recordar-nos la seva legitimitat i la seva relació privilegiada amb la divinitat. A més a més, tot i que en la versió aramea aquesta part és malmesa, a la versió persa de Bisitun podem apreciar-hi una reiterada evocació dinàstica a través de la suposada ascendència de Darios i que, fora de la línia directa de Cir, es remunta al fundador de la dinastia; en la figura del seu rebesavi Teïspes d'Anshan i fill d'Aquemenes, fundador epònim del llinatge reial.¹⁸

Hi ha una darrera qüestió que ens posa en alerta; la veracitat del relat de Bisitun, específicament el càstig del mag a la fortalesa de Uvadaichaya de Mèdia (trad. cat. Paràgraf XI, Columna VIII). La versió persa de Bisitun és la menys parca pel que fa als detalls dels càstigs que va haver de patir el mag i els seus aliats, capítol de la revolta més cruenta i perillosa de tota la narració, i en l'aramea es menciona vagament que fou empalat. En la versió epigràfica persa, els cabdills rebels de diverses regions de l'imperi van ser brutalment mutilats i mostrats com a trofeus vivents a les portes del palau reial i, en canvi, sembla que el mag rebel és mort lluny de la mirada del poble i no pas escarnit, com en els altres casos.¹⁹ Segurament, aquest fet d'aparent commiseració tindria a veure amb la por de Darios que la població reconegués el veritable Bardiya, fill de Cir. Sigui com sigui,

¹⁷ Com Kuhrt observà (2007: 137), hi ha contradiccions evidents en el relat de Darios I a Bisitun. En primer lloc, hi ha una contradicció evident que es mostra al relat en apartats subsegüents, ja que al paràgraf 10 es menciona explícitament que la població no sabia que Bardiya era mort; però al paràgraf 13 la impostura era coneguda, ans no contrarestada per por a represàlies. En segon lloc, coneixem l'existència de documents comercials a Babilònia datats segons el regnat de Cambises i Bardiya en el mateix mes d'abril del 522. Per tant, podríem concloure que la successió fou legítima i no hi va haver cap alçament per part d'un usurpador, més enllà del mateix Darios. Val a dir que autors com Weisshöfer (1978), Fye (1984), Calmeyer (1988) o Zawadzki (1994) defensen la idea que l'Esmerdis del qual Bisitun i Heròdot parlen fou realment un usurpador. Zawadzki posa de manifest que hi ha una contradicció evident entre el relat de Bisitun i el baix relleu que l'acompanya a causa de la representació, com a persa, de l'usurpador. Aquest fet el convida a pensar que Darios s'enfrontà realment al germà de Cambises, tot i que altres com Calmeyer defensen la hipòtesi que aquell personatge fou realment el mag (1988: 48).

¹⁸ Brosius (2000: 62).

¹⁹ Kuhrt (2007: 137).

i sense que hi hagi pas consens del perquè d'aquesta revolta contra Esmerdis,²⁰ la possibilitat històrica d'un cop d'estat per destronar el veritable rei és ben plausible o, en altres paraules, la falsedat de la *Res Gestae* persa esdevé força clara.²¹

Un dels motius d'aquesta revolta podria ser la desafecció de la noblesa tribal persa²² en comprovar el perfil autocràtic de Cambises amb la connivència amb els mags, per la qual cosa haurien estat acusats de dèspotes. Aquest suposat autoritarisme aquemènida també el recull Heròdot, que altre cop coincideix a reafirmar aquesta altivesa i la bogeria de Cambises. Una visió aital dels reis perses calà profundament en la memòria històrica dels grecs, la meitat dels quals vivien en colònies sota control aquemènida a l'Àsia Menor i que, les guerres mèdiques, no van fer més que reforçar.²³ Dandamaev, amb tota la raó, ressalta el fet que als *Perses* d'Èsquil (*Aesch. Pers.* 774) no es fa pas menció a una suposada revolta d'Esmerdis, ans només una vaga referència al fet que el seu regnat va ser una desgràcia pel país.²⁴ Per altra banda, al Paràgraf 2; columna III de la versió aramea veiem com Darios retorna propietats als seus respectius senyors, cosa que ens permet imaginar el perquè de la revolta dels nobles que finalment encapçalà Darios: el malestar de la noblesa.

La història de l'assassinat d'Esmerdis per part de Cambises pren força com a element clau per entendre l'ascens de Darios i l'alçament contra l'usurpador, que el legitimarien. Sigui quina sigui la versió correcta, que fins avui s'escapa del nostre coneixement, aquest és un relat en clau de propaganda política que reforça la figura de Darios i el justifica tant dintre com a fora de les fronteres aquemènides. Val a dir que gràcies al relat de les nombroses revoltes a les quals es va enfrontar durant el primer any del seu regnat —i que veurem a la versió aramea— podem fer-nos una vaga idea de la seva impopularitat i, d'alguna manera, reforcen la hipòtesi que el suposat impostor era realment Bardiya, fill de

²⁰ Vid. Dandamaev (1978), Bickerman & Tadmor (1982), Briant (1996), Brosius (2000) o Kuhrt (2007).

²¹ Dandamaev (1978).

²² Prova d'aquest fet és el nomadisme de la cort persa, que solia moure's de manera regular durant tot l'any entre l'eixam de palaus de reials espargits al llarg i ample de l'imperi, com recorda Briant (1988: 253).

²³ Val a dir que és ben interessant com a la *Ciropèdia* de Xenofont cristal·litza una apologia gens dissimulada al voltant de figura de Cir. El grec el veia com un líder militar absolut, un exemple pels governants futurs, com una *Praeparatio evangelicade* l'adveniment d'Alexandre i que, a més a més, mai va atacar Grècia. Però, com no podia ser d'una altra manera, va caricaturitzar als successors del persa per les seves derrotes, les seves intrigues i la suposada feminitat performada pels següents aquemènides, esdevenir tots ells símbols de decadència aquemènida. Per bé que Darios I va millorar de manera ostensible les relacions amb Macedònia, que durant molt temps serà part substancial de la seva òrbita en terres gregues, i que Xerxes emprarà com a punta de llança en els seus infructuosos intents per tal de conquerir la grecitat. Macedònia no esdevindrà pas una satrapia, ans un vassall, per la qual cosa no sabem fins a quin punt pagava impostos als perses, i al seu territori tampoc no hi havia cap exèrcit permanent persa (Vasilev 2015: 111).

²⁴ Dandamaev (1976: 120).

Cir. Entre aquestes revoltes cal mencionar les succeïdes arreu de l'altiplà iranià, Babilònia, Armenia (Urartu), Elam i Egipte. A més a més, aquest relat és una mostra del canvi substancial que suposà l'ascens al tron per a la construcció política de la imatge del gran rei i la seva dinastia, atès que a partir d'aquell moment tot rei aquemènida basarà la seva legitimitat no ja en Cir,²⁵ fundador de l'imperi, ans en la pertinença a una línia de sang masculina a través d'Aquemenes.²⁶ Fos com fos, Darios I va ser el rei que va portar a la seva maduresa la imatge de l'imperi, del seu rei com a engranatge de l'ordre còsmic que Ahura Mazda encarnava, tot confeccionant un relat de legitimitat divina i de poder sobre el món, de l'ordre sobre el caos; del bé sobre el mal i de la dinastia i el paper del rei en aquest esquema.

3.1. Egipte: Satrapia de l'Imperi Persa

Fos com fos, Egipte es convertia en una satrapia de l'Imperi Persa i el seu domini es perllongaria, amb molts esforços, fins a l'arribada d'Alexandre el Gran (332 aC). Com hem vist, Darios va haver de fer front a un seguit de revoltes als seus dominis, en plena eferlescència. Una de les revoltes que va sufocar fou la d'Egipte. Cambises havia deixat a Egipte un sàtrapa lleial anomenat Arianides, el qual no reconeixeria pas l'autoritat de Darios. A l'anterior se sumava el sollevament d'un príncep saïta que va proclamar-se faraó a la regió del delta, prenent el nom de Petubastis III. Aquests dos moviments autònoms i antagònics posaven en dubte el poder de Darios, però va derrotar-los amb certa facilitat al voltant del 510.²⁷ Darios no va cometre l'error del seu antecessor i va cultivar l'amistat de la casta sacerdotal egípcia, especialment de la ciutat de Sais, gràcies a les seves aportacions econòmiques i l'eliminació de restriccions econòmiques, afavorint la fiscalitat dels temples. No resulta difícil apreciar diferències entre la figura de Darios i la de Cambises, segurament per la necessitat imperativa del nou monarca de guanyar-se l'amistat i la col·laboració de la influent casta sacerdotal egípcia.

Pel que fa a l'àmbit econòmic, Darios va finalitzar la construcció del canal dels faraons —entre el Mediterrani i el Mar Roig—, iniciat sota el regnat de Necó II, dos-cents anys abans.²⁸ Pel que fa a la cultura, va adoptar i projectar la tradició

²⁵ Ja a la Inscripció de Bisitun es fa palès que Darios I té una certa animadversió vers Cir, només el menciona com a pare de Bardiya, de passada i sense retre-li cap mena d'honor. Aquest fet pot ser l'exemple de l'enuig de Darios vers aquesta figura i l'intent de deslegitimar la línia familiar directa del monarca, de la qual no en formava part, com ho havia estat Cambises i el seu germà (Mallowan 1985: 396).

²⁶ Briant (1996: 110).

²⁷ Bresciani (1985: 507).

²⁸ Segons Tuplin (1987) tenia un objectiu pecuniari més que no pas militar, puix que aquella construcció facilitava el comerç i el cobrament d'impostos destinats a les arque aquemènides. Això facilitava seguir engreixant el tresor reial sumant noves rutes a les de Cir, com les que

saïta al seu zenit,²⁹ especialment pel que fa a representacions reials, les inscripcions trilingües, i la construcció de temples als oasis occidentals, com el d'Hibis (a l'oasi d'Al-Kharga). Tot i la seva tumultuosa arribada al poder, les fonts gregues i les egípcies el recorden com el darrer gran compilador i legislador del país, els vuit volums legals que va antologar encara s'utilitzaven en època ptolomaica.³⁰ Nogensmenys, tota aquella activitat administrativa estava destinada exclusivament al domini efectiu del territori i a la compra de voluntats dels seus súbdits.³¹ Però, Darios I mor el 485 sense veure acomplida la seva missió particular en terres gregues, la Primera Guerra Mèdica deixa un indeleble record en la memòria dels grecs i, a través d'ells, del món occidental modern. És a través de l'intent de no perdre el record d'aquests esdeveniments que hom pot fer retrotraure l'origen de la història, talment com ho reconeix Heròdot (*Hist.* 1, 1-5).

D'ara endavant, els monarques perses foren com més va més distants i aplicaren polítiques de pressió fiscal a Egipte que anaren *in crescendo*,³² puix el país que ja feia prop d'una generació que era en mans perses. De mica en mica, els egipcis van posicionar-se en contra d'un domini que cada cop veien més il·legítim i negatiu per als seus interessos. Aquest fet es pot veure amb claredat en la supressió dels noms perses dels objectes consagrats i presentalles dels temples. Només els documents oficials i esteles contindrien encara els cartutxos dels faraons aquemènides, per qüestions essencialment cerimonials.³³ L'alçament que va tenir lloc entre el 411 i el 408 va ser encapçalat, a més, per un vell Arianides —primer sàtrapa de l'Egipte persa— que dominà efectivament una part del Delta.³⁴ Anys després, Amirteu II, descendent de Psamètic III i únic faraó de la dinastia XXVIII, fou exitosament coronat faraó el 404, posant fi al Primer període persa i que Artaxerxes III recuperà al 340, posant fi a la XXX dinastia i a la breu independència egípcia.³⁵

menaven per la costa de l'altiplà irànic o les rutes interiors, especialment de l'Índia a Fars; Dangania, Aracòsia o Maka (Mallowan 1985: 402).

²⁹ Vernus & Yoyotte (1996: 57)

³⁰ Gmirkin (2006: 252).

³¹ Aquest, per exemple, seria el cas de Udjhorresnet. Aquest sacerdot de Sais (Delta) va ser un estret col·laborador dels aquemènides en temps de Cambises i Darios (Lloyd 1982: 166-167). Al seu naòfor, avui als Museus Vaticans, va deixar constància directa i indirectament del canvi sociològic substancial que va suposar per al país del Nil el pas d'un regne independent a una satrapia persa (*vid.* Wasmuth 2020).

³² Durant el primer any de regnat d'Artaxerxes I (465) es produí una revolta al territori. I encara fins a Darios II (404), que assumeix el tron després de dos fratricidis consecutius en pocs mesos, es van produir dos alçaments més. La resposta per part dels sàtrapes fou sempre més pressió fiscal i política, que agreujava els conflictes latents entre les dues comunitats en una espiral viciada.

³³ Vernus & Yoyotte (1996: 136).

³⁴ Durant el regnat de Darios II, el 449, es va firmar la Pau de Càl·lies entre Atenes i Lliga de Delos i els aquemènides que, entre altres qüestions, prohibia als perses immiscir-se en els problemes de les polis i als grecs en el món sota influència persa; tècnicament, suposava la prohibició de socórrer directa o indirectament als egipcis (Daryaei 2012: 130).

³⁵ Iniciant-se així el segon període persa d'Egipte o de la dinastia XXXI.

4. LA COMUNITAT D'ELEFANTINA: ARQUEOLOGIA I TEXT

Elefantina és una illa del sud d'Egipte que es troba al riu Nil a la vora de «Siene» (actual Aswan). En temps faraònics era coneguda com l'illa dels elefants a causa de la seva forma, que recorda a la d'un proboscidi,³⁶ d'aquí el nom hel·lenitzat d'Elefantina o, en arameu, īeb (יב). Encara no hi ha consens sobre el moment en el qual la comunitat jueva s'establí a Elefantina i, encara menys, quan es va iniciar el culte a YHW (Iaho) en aquell indret. Fins avui dia, s'ha especulat amb dues possibilitats diferents: en primer lloc, que aquest grup jueu fos anterior al període persa o bé que en fos un producte directe; en segon lloc, els testimonis escrits de l'època constaten que els faraons saïtes van emprar mercenaris, entre ells grecs, lidis, libis, caris, fenicis i també arameus i jueus.³⁷ Segurament, aquestes comunitats mercenàries s'establirien en diversos punts d'Egipte i hi continuaren durant força temps; així mateix, podem afirmar que grups d'asiàtics o jueus van comerciar activament en terres egípcies durant el període pre-persa,³⁸ uns negociants que haurien pogut menar sense gaires dificultats fins a enclavaments fronterers, com ho era Elefantina. Paral·lelament a aquesta hipòtesi, en la *Lletra d'Arístees* (*Ep. Arist.* l. 13) es menciona la implicació de forces mercenàries jueves en la guerra de Psamètic en contra dels cuixites.³⁹ Per tot plegat, el supòsit que la comunitat era anterior al domini aquemènida i a l'exili babilònic no és peregrí.

La seva suposada antiguitat la reforça la desesperada *petició al governador de Judà*,⁴⁰ Bagohi, que data del 14è any del regnat de Darios II, i fou escrita per Jedania. En aquesta missiva, el prohoms dels jueus d'Elefantina defensava que l'origen del seu temple, i per tant de la seva comunitat, era anterior a l'entrada de Cambises al país.⁴¹ Una altra font que ens parla de migracions d'hebreus cap a Egipte la trobem a la Bíblia. En ella hi ha referències mítiques de jueus que migren cap a Egipte en temps de necessitat, com és el cas de la història de Josep, que explica de manera literària per què de l'estada dels jueus a Egipte (Gn. 50: 22-26). Però, més enllà del fet literari, en temps històrics també trobem mencions de suposades migracions d'hebreus cap a les ribes del Nil, aquest és el cas dels hebreus que fugen per por a la reacció de l'assassinat de Guedalià; un

³⁶ Erler & Stadler (2017: 245).

³⁷ Fitzpatrick-Mckinley (2017: 397), Porten (1968: 17).

³⁸ Myśliwiec (1993: 156).

³⁹ Això no obstant, no sabem sobre quin Psamètic parla: si de Psamètic I (664-610) o bé Psamètic II (585-589), puix que ambdós van fer la guerra als cuixites. Sabem que Psamètic II va lluitar contra els cuixites el 591, amb l'ajuda de contingents mercenaris de Cària, Jònia, Rodes i Fenícia, però no hi ha esment directe d'hebreus que, per altra banda, podrien haver cabut en el paraigües cultural cananeu. *vid.* Sauneron & Yoyote (1952). Heròdot ens informa també a les *Històries* que Psamètic II va envair efectivament Etiòpia (Cuix) durant el seu breu regnat (Hdt. 2.161).

⁴⁰ *Vid.* TAD A 4.7. = Cowley, *Aramaic papyri of the fifth century B.C.*, no. 30.

⁴¹ Aquesta afirmació podria haver estat promoguda pels jueus amb la intenció de legitimar el seu grup i, tanmateix, el culte que professaven a Iaho en aquell indret. Consulti la traducció catalana de la lletra a Vernet (2017: 69-70).

esdeveniment narrat a la Bíblia coincidiria cronològicament amb l'afirmació d'antiguitat del temple de Iaho (s. VI aC).⁴² En efecte, ja des del segon mil·lenni abans de la nostra era Egipte ha esdevingut sempre un pol d'atracció pels habitants de l'Orient Pròxim i Canaan, que Elefantina no deixa de representar. Fins i tot amb un Egipte controlat per forces estrangeres, els hebreus penetren unes fronteres que culturalment no els són estranyes. Un fet que es suma a diverses onades migratòries del primer i segon mil·lenni,⁴³ moltes vegades causades per enfrontaments armats, qüestions d'àmbit cultural, climàtic, etc.⁴⁴

Altrament, hom pot defensar que l'origen del grup d'Elefantina seria contemporani a la invasió persa del país i que, de retruc, els exèrcits aquemènides portarien fins a Elefantina grups mercenaris, com era costum de fer i, entre ells, jueus arameoparlants amb culte pre-bíblic i arameus.⁴⁵ Els primers serien destinats a Elefantina i, els segons, serien destinats a la fortalesa germana de Siene, a on el cap de les dues guarnicions tenia la residència. Aquests contingents mercenaris venien de diferents racons del Llevant amb les seves famílies, tradicions i religions. No seria pas impensable que la comunitat d'Elefantina fos anterior a la dominació persa d'Egipte, oimés si tenim present que Elefantina era un punt estratègic tant d'entrada i de sortida d'Egipte, un epicentre regional que atrauria comerciants i també a mercenaris pagats pels saïtes.

Les funcions de les forteses egípcies, especialment des del període mitjà egipci, resulten força evidents: els faraons havien de defensar-se no només dels beduïns libis que amenaçaven els oasis de l'oest o de l'Àsia, des del Sinaí o Judea; Cuix, al sud del Nil, era un regne amb el qual les relacions no sempre eren fàcils. La bel·licositat amb les terres Núbies o etiòpiques i l'estreta relació amb aquells territoris va tenir un punt àlgid amb la dinastia XXV o cuixita (747-664 aC), que proporcionà expressions artístiques i culturals tan elevades com les del camp de piràmides de Meroe.⁴⁶ Un indret que Giuseppe Ferlini no va tenir miraments en excavar —més aviat, arruïnar— amb l'afany per trobar-hi tresors antics. Les

⁴² *Vid.* 2Re. 25:22-26 o Jer. 41; que expliquen sengles històries de la mort cruenta de Gudalià, governador de Judà nomenat pel rei de Babilònia, i l'exili cap a Egipte de molts jueus per por a represàlies a causa d'aquest aixecament contra l'autoritat neobabilònica.

⁴³ Bona part dels jueus de l'illa haurien arriat al lloc en successives onades migratòries, des del Regne de Judà, a partir del segle VII aC, sota el regnat de Josies, afirmà Kahn (2022).

⁴⁴ Per un costat, els exèrcits aquemènides, parcialment professionals i parcialment mercenaris, estaven formats per contingents de tots els pobles sota el control del gran rei. Eren companyies diferents entre elles i suposaven un rosari ben divers d'efectius amb un sistema de comandament complex i de vegades disfuncional (*vid.* Gabriel 1990); per l'altre, sabem que durant l'Imperi Assiri, Neobabilònic i Aquemènida hi hagué reiterades recol·locacions de persones a tot el Pròxim Orient, unes vegades forçades, com la d'Eretria (Dandamaev 1989: 171-172) i altres voluntàries, entre les darreres podem comptar el final de l'exili babilònic hebreu, tot i que una comunitat important d'exiliats va quedar-se entre les aigües de Babilònia.

⁴⁵ La comunitat semita més nombrosa a la fortalesa d'Elefantina era la jueva, mentrestant, la comunitat aramea era més important a Siene i Memfis (Porten 1968: 34).

⁴⁶ Bianchi (2004: 230).

fortaleses germanes d'Elefantina i Siene⁴⁷ i la constel·lació d'altres emplaçaments militars del nadir d'Egipte (Buhen, Aniba, Faras, Serra, etc.) eren punts estratègics de control efectiu sobre del territori, normalment en illes o bé en emplaçaments destacats a la vora oest del riu.⁴⁸ A més a més, es constituïen com a punts de control comercial i de recaptació d'impostos de regions allunyades de centres com Memfis, Tebes, Tanis o Sais (però no aïllades). Tots aquests factors feien d'aquests enclavaments espais importants i grans, amb estructures i muralles imponents, i amb fins a diversos milers de residents, entre personal administratiu, militar i de serveis.⁴⁹ És en aquest esquema que reconeixem a Elefantina com una de les guarnicions més notables del país, habitada ininterrompudament per destacaments militars des del període dinàstic.⁵⁰

Tot amb tot, podem dir que la comunitat va viure el seu moment àlgid durant el primer període persa i que, com a mínim des del punt de vista de l'evidència textual, la seva cronologia transcorre entre l'any 495⁵¹ fins al 399. Aquest fet és rellevant perquè aquests papirs ens donen compte del grup des de dins mateix d'aquell. En cas de no haver trobat els papirs, la història dels jueus del lloc hagués caigut en l'oblit per la dificultat de relacionar les restes arqueològiques amb els hebreus. L'any 399 Neferites I pren efectivament el control d'Egipte,⁵² en havr-se revelat contra el faraó Amirteu II (únic representant de la dinastia XXVIII, que s'havia fet amb el delta), esdevenint el primer representant de la XXIX dinastia (399-378 aC). Tals esdeveniments són importants perquè coincideixen cronològicament amb el darrer registre arameu d'Elefantina, parlem de la lletra del *recanvi de Dinasties* que narra l'ascens del nou faraó egipci.⁵³ El seu testimoni ens fa pensar en un punt i a part polític que afectaria l'existència mateixa de la comunitat (potser per la desaparició de la guarnició de Siene). Aquí, l'origen i el destí de la comunitat cau de nou en l'especulació.⁵⁴

Els papirs trobats al jaciment d'Elefantina ens ha llegat un conjunt ben divers de lletres, textos de caràcter legal, administratiu, comercial i del seu

⁴⁷ Pierce (1968: 36).

⁴⁸ Spalinger (2005: 46).

⁴⁹ Manzo (2017: 220).

⁵⁰ Seidlmayer (1996: 112-113).

⁵¹ El document en arameu més antic mai trobat a Elefantina és del 495, datat al 27è any del regnat de Darios I, es tracta d'un contracte de partició de béns entre dues dones. *Vid.* TAD B 5.1 = Cowley, *Aramaic papyri of the fifth century B.C.*, no. 1.

⁵² Porten (1968: 196).

⁵³ *Vid.* TAD A 3.9 = Kraeling, *Brooklyn Museum Aramaic Papyri*, no. 13.

⁵⁴ Els jueus i arameus d'Elefantina podrien haver estat associats al domini estranger del país i, per aquest motiu, no seria pas estrany pensar en la seva dissolució, com ja abans havien estat atacats per la comunitat egípcia local. Aquesta possibilitat la reforça el fet que aquest sigui el darrer testimoni escrit conegut i, encara més, ens fa permet pensar en un final més o menys abrupte de la comunitat, perquè foren expulsats; perquè van marxar cap a territoris perses o bé per la seva inclusió progressiva en el si del poble egipci. Sigui com sigui, part de la comunitat aramea va quedar-se al lloc i això ens ajuda a descartar, per ara, la hipòtesi de l'expulsió (Ayad, 1975: 109).

univers religiós.⁵⁵ Ara per ara, ens interessa aquest darrer tòpic. Sabem que la comunitat jueva d'Elefantina tenia com a divinitat principal a YHW, o Iaho, del qual en podem testimoniar un temple —potser anterior a la dominació persa— que fou destruït cap al 410 aC per una torba egípcia instigada pels sacerdots de Cnum, amb el beneplàcit de Vidranga, que era el governador de la fortalesa de Siene. Tot i la desgràcia que suposà aquesta destrucció per a la comunitat jueva, la *petició* a Bagoth i altres escrits, ens ha permès testimoniar de manera clara l'existència d'un temple dedicat a Iaho en el qual eren oferts menjar, encens i holocaustos. La comunitat, així mateix, celebrava la pasqua i el xabat.

Estem parlant, en aquest cas, d'un esquema cultural sincrètic-jueu típic del període del Primer Temple i en el qual, a més a més, no s'han trobat referències escrites de cap text bíblic. Aquesta falta de documentació sagrada pot respondre a diferents causes, segurament complementàries. La comunitat d'Elefantina no és una comunitat monoteista tal com entenem el culte jueu modern, amb un cànon tancat i un culte restringit. Aquest fet converteix aquesta comunitat en prebíblica i, ensems, preexílica.⁵⁶ No cal dir que seria lògic pensar en un possible ús de textos en la litúrgia jueva a Elefantina, tot i que tampoc es pot descartar la hipòtesi que part de la transmissió de la tradició fos de naturalesa essencialment oral.

Sigui com sigui, i fos quina fos la naturalesa dels textos sagrats que acompanyaven a aquells jueus,⁵⁷ si van existir, podrien haver estat víctimes del foc durant l'amotinament contra la comunitat. En efecte, la custòdia de còpies tan preuades devia estar zelosament custodiada pels sacerdots i, concretament, al redós del Temple. Sabem que en dates tan arcaïques com aquestes la possessió privada de textos religiosos destinats al culte, amb una naturalesa marcadament comunal i ritual són estranys. Segurament per aquest motiu no s'ha trobat en cap context residencial de la colònia uns escrits com els que mencionem. Altrament, papirs amb textos no religiosos, però sí pedagògics, legals i lletres han estat recuperats d'aquests ambients.

Que la comunitat d'Elefantina tingui característiques pre-bíbliques és interessant per diversos motius, el primer és que Jedania requereix a les autoritats de Jerusalem reconstruir el Temple, i fins a dos cops, havent estat destruït el recinte sagrat dels jueus. Això ens fa suposar un reconeixement explícit de l'autoritat religiosa dels sacerdots del temple jerosolimità, del governador de Judà i la necessitat simbòlica del seu suport i, per tant, un lligam cultural i religiós de la guarnició cap a Judà i Samaria. En segon lloc, que la lletra fos enviada en còpia al governador de Samaria és prou remarcable. En aquell lloc hi havia el temple de Guerizim, que ja en aquells dies era centre neuràlgic de la comunitat

⁵⁵ *Vid.* Albert (1937).

⁵⁶ Aquest fet el destaca i l'aprofundeix Vernet (2017).

⁵⁷ Per exemple, Meyer (1912: 102) especulà amb l'existència al lloc de Llibres d'història sagrada; proverbis; salms o profetes.

samaritana i, per mor de pressionar els sacerdots de Jerusalem, se'ls inclouria com a alternativa en cas que la decisió, en primera instància, fos desestimada.⁵⁸

Però, l'interès de la *petició* a Bagohi no s'atura aquí perquè, per l'atzar de la història, conservem la resposta de Bagohi, governador de Judà i de Delaia, governador de Samaria. El text recull el *memoràndum* conjunt que el missatger va donar a la comunitat de forma oral, i que permet continuar amb el culte a Elefantina. Convé destacar que els silencis de la lletra són més eloqüents que les paraules que conté: el vistiplau dels dos prohoms permet només els sacrificis incruents de menjar i encensos, per la qual cosa suposem que el temple fou reconstruït amb funcions culturals limitades. Aquest fet ens permet fer una doble interpretació d'aquell fet: la primera és una lectura restrictiva del culte i el reconeixement, secundàriament, de l'imperi del Temple de Jerusalem sobre els sacrificis cruentos i la seva autoritat sobre els afers del culte. En segon lloc, des del punt de vista polític, detectem una clara sintonia política entre els sàtrapes perses de Judea o יהוד מדינתא (Yehud Medinata) i Samerina/Xomron (שומרון),⁵⁹ però tal distensió no la podem afirmar en el marc teològic entre el Temple de Jerusalem (Judea) i el de Guerizim (Samaria), que tenia els mateixos drets fiscals que l'anterior.⁶⁰ En tot cas, la resposta del sàtrapa de Judà, exhortant a les autoritats egípcies a fer justícia l'afer contra els jueus, i el silenci dels sacerdots del Temple, ens mostra l'especial cura que Bagohi tenia d'aquells.

Cal afegir que les característiques del culte jueu a Elefantina són de naturalesa sincrètica i politeïsta, amb especial rellevància de divinitats com Betel (*Beytel* o, literalment, «casa de Déu/El»), Anat o l'egipci Cnum que, quan és esmentat, apareix al mateix nivell que Iaho.⁶¹ Aquesta relació es produí a Elefantina i també arreu del món jueu, amb anterioritat a l'expansió del deuteronomisme, que és relativament tardà i afectà fortament els costums culturals de les comunitats hebrees. Elefantina és un exemple de com el poder dels sacerdots i les autoritats de Jerusalem tardaren temps a emmotllar el culte monoteïsta a les seves necessitats, especialment durant el període del Segon

⁵⁸ Entre altres qüestions, els samaritans només accepten la Torà o els Cinc Primers Llibres de la Bíblia com a canònics (Pentateuc) i, a més a més, aquests textos són escrits en alfabet samarità, la forma arcaica d'escriptura pròpia dels hebreus i que bona part de jueus van abandonar a favor de l'escriptura quadrada aramea durant l'exili babilònic. En efecte, àmplies capes de la societat hebrea van adoptar durant aquell temps la llengua aramea i el seu model d'escriptura. Aquest fet explica el perquè la llengua de la comunitat jueva d'Elefantina era l'arameu, tant de manera parlada com escrita. Però aquesta realitat que va prendre força al s. VIII aC, era més aviat característica del Nord d'Israel, mentrestant, a Jerusalem, l'ús de l'hebreu encara fou fort fins a les deportacions babilòniques (Porten 1968: 16, 33; Macuch 1989: 531-584).

⁵⁹ La regió de Xomron o Shomron/Shamrin, és una denominació ètnica (practiquen un culte jahvista que durant el període persa es diferencia del judaisme), geogràfica i administrativa (província dels Imperis Neoassiri, Accadi i persa) al nord de la regió i Regne de Judà. Durant el període persa el seu nom canvia de Samerina a Xomron, adoptant la versió aramea (*Vid.* Hjelm 2024).

⁶⁰ Knoppers (2013: 170).

⁶¹ Vernet (2017: 67-68).

Temple, en el qual el poder monàrquic hebreu va donar pas al poder teocràtic. En aquest sentit, els jueus tornaven a un moment històric en els quals l'autoritat i l'argamassa de la comunitat era substituïda per Déu, en forma de monarca absolut i, administrant aquest poder sobre els jueus, hi havia els sacerdots del Temple de Jerusalem.⁶²

Tot bplegat eleva a Elefantina com a cas d'estudi paradigmàtic, ans esdevé una *baula perduda* en l'evolució cultural jueva. En un moment de canvis substancials en el món hebreu, amb Esdres al capdavant, i amb l'establiment d'un primer corpus textual canònic o *Torà*, la comunitat jueva del lloc té unes especificitats culturals i numèriques divergents amb les de Judà i Samaria.⁶³

5. ELS PAPIRS D'ELEFANTINA: CONTEXT DELS PAPIRS

La febre egíptitzant dels segles XVIII i XIX va portar a molts aventurers i col·leccionistes a visitar Egipte a la recerca de materials per engreixar les col·leccions de museus i privats. El 1819, en una d'aquestes expedicions, Giovanni Belzoni es refereix per primera vegada a un papir manuscrit en arameu provinent de l'illa Elefantina. L'italià el va adquirir a Luxor i va romandre anònim al Museu de Pàdua fins a la seva edició, el 1960, per part de l'egiptòloga Eda Bresciani.⁶⁴ Aquella no seria la primera troballa en arameu d'Egipte, la primera de les quals fou la Inscripció de Carpentràs, a la Provença, la novella inscripció publicada en escriptura fenícia i llengua aramea a Euorpa.⁶⁵ A partir d'aquell moment, el degoteig de papirs en diverses llengües i cronologies venudes des de Luxor fou constant, fent cap a França, Alemanya, Suècia, Països Baixos, sumades a les que es van produir després gràcies a les intervencions arqueològiques. Aquesta dispersió explica que en l'actualitat hi hagi sengles col·leccions amb textos arameus dels jueus d'Elefantina.

No seria fins més de setanta anys després, el 1893, que naixeria un tímid l'interès científic per les troballes textuales d'Elefantina. Aquell any, l'anomenat arxiu d'Ananaies fou adquirit per Charles E. Wilbour, tot i que la seva edició fou

⁶² Per a dur a terme aquest canvi de paradigma religiós va ser necessària la implantació del concepte de monoteisme mosaic que trobem al Deuteronomi i, a més, la restricció del culte cruent a Jerusalem. Per a més informació sobre aquest tòpic consulti Weinfeld (1964), Halpern (1981), Cruseman (1996), Wright (1996) o Hjelm (1999).

⁶³ En el moment més àlgid de la guarnició d'Elefantina, la comunitat comptava amb entre 2.500 i 3.000 jueus i arameus, entre els quals hi hauria uns 600 homes, bona part dels quals treballant com a mercenaris, però no tots. En aquell moment els jueus d'Elefantina podrien haver superat el nombre dels que es trobaven a Jerusalem (Knauf 2006: 300). Tanmateix, l'emigració, la hibridació o la immigració de noves famílies seria responsable de les oscil·lacions d'una desconeguda xifra total (Myśliwiec 1993: 156).

⁶⁴ Lipschitz & Blenkinsop (2003: 452).

⁶⁵ Vid. TAD C 20.5 = Donner, Rölling, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften* (KAI) 269 = Clermont-Ganneau, *Corpus Inscriptionum Semiticarum II* (CIS) 141.

molt posterior,⁶⁶ va cristal·litzar un cert interès en l'illa i les seves possibilitats arqueològiques. Aquest interès va augmentar quan, el 1899, els investigadors alemanys Reitzenstein i Spiegelberg donen testimoni de l'autoritat de les troballes gràcies al descobriment *in situ* d'alguns escrits en arameu. Després de milers d'anys en l'oblit, el 1903, la publicació de Charles Clermont-Ganneau va ser la primera a identificar el nom arameu d'Elefantina (𐤀𐤋𐤍), obrint un nou univers de possibilitats científiques.⁶⁷ També el 1904, Lady William Cecil i Robert Mond van adquirir l'arxiu de Mibtahiya que, juntament amb alguns fragments d'òstracon, foren editats poc després per Henry Sayce i Arthur E. Cowley (1906). D'antic, s'ha identificat aquesta data com el punt de partença dels estudis dels anomenats com a papirs arameus d'Elefantina.

Les intervencions arqueològiques dels arqueòlegs francesos Clermont-Ganneau i Joseph-Étienne Gautier es van perllongar gairebé ininterrompudament entre 1902 i 1911, però sense gaires èxits. En canvi, les intervencions dels alemanys associats al Museu de Berlín, liderats per Otto Rubensohn i, posteriorment, Walther Honroth i Friederich Zucker (1906-1908), realitzarien un conjunt de descobriments fantàstics cap a l'est de l'illa. Només sota el lideratge de Rubensohn (1906-1907) van sortir a la llum un copios conjunt de textos arameus, entre els quals cal destacar-ne l'arxiu de Jedania, una ignota versió aramea la Inscripció de Bistiun, i les *Paraules d'Ahiqar*,⁶⁸ llistes i altres documents administratius.⁶⁹ Tot i que aquelles missions francoalemanyes van ser les primeres científicament solvents a la zona, el registre arqueològic fou encara molt deficient, i és per aquest motiu que la relació estratigràfica i la cronologia relativa dels documents és desconeguda.

Després d'aquestes tasques arqueològiques va ser el torn de la filologia: les edicions més importants, entre moltes altres, van ser les de E. Sachau, seguides per les d'A. E. Cowley, E. G. Kraeling i E. Bresciani, el 1911, 1923, 1953 i 1960, respectivament. Encara que l'edició canònica dels textos arameus d'Elefantina va veure la llum entre el 1986 i 1999, colofó d'un projecte de més de trenta anys de Bezalel Porten i Ada Yardeni, anomenat *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt* (TAD o TADAE); quatre extensos volums amb l'edició aramea, traducció anglesa i hebrea i reproducció gràfica dels textos arameus.

6. LA INSCRIPCIÓ DE BISITUN: TEXT I CONTEXT

La Inscripció de Bisitun és d'especial importància, no només perquè fou la clau per desxifrar l'escriptura cuneïforme, ans perquè és l'única inscripció epigràfica

⁶⁶ Kraeling (1953).

⁶⁷ Vid. TAD A 4.5:3 = Kraeling, *Brooklyn Museum Aramaic Papyri*, no. 11.

⁶⁸ Vid. TAD C 1.1 = Sachau pl. 40-50.

⁶⁹ Aquests documents van ser publicats i editats exquisidament per Sachau (1911), amb especial atenció als elements filològics, com les descripcions gramaticals i dialectològiques.

trilingüe del període aquemènida que encara es conserva: persa antic (141 línies), elamita (593 lín.) i babilònic (112 lín.),⁷⁰ a més a més d'un seguit de fragments de papir en arameu trobats a Elefantina. Des del punt de vista històric, podem considerar una data simbòlica la relativa a la comprensió de l'escriptura cuneïforme amb la publicació de l'obra *Persian Cuneiform Inscription at Behistun*, en tres volums, els anys el 1846, 1846 i 1849. Una magna obra realitzada per Henry C. Rawlinson, pare de l'assiriologia moderna amb Edward Hincks,⁷¹ Julius Oppert i William Fox Talbot.⁷² Gràcies a la Inscripció trilingüe de Bisitun i a un conjunt copiós d'investigacions (especialment les de Georg Friedrich Grotefend i Eugène Burnouf)⁷³ va acomplir-se aquesta fita, primer amb el persa antic i, a partir de l'anterior, el cuneïforme elamita i babilònic (accadi).

La Inscripció de Bisitun és un exemple paradigmàtic de la narrativa de poder dels imperis orientals, en els quals un monarca —en aquest cas Darios I— legitima narrativament el seu ascens al tron i les gestes més importants del seu regnat. El dret d'aquest rei de reis està relacionat directament amb la divinitat, específicament amb Ahura Mazda, que acompanya Darios I a la Inscripció de Bisitun i plana sobre els enemics derrotats del gran rei, en forma antropomorfa i sobre el seu disc alat característic. El culte monoteïsta que va adquirint aquesta divinitat,⁷⁴ i la narrativa que es desprèn de la inscripció monumental i les figures que l'acompanyen, fa que tingui un eco d'universalitat que té molt a veure amb els conceptes de bell, bo i veritable. Aquests tres conceptes, cristal·litzats directament o indirectament en la ideologia imperial persa donen com a resultat el disseny diví del domini sobre el món conegut i la tutela d'aquell, paterno-filial, a favor del rei.⁷⁵

Si el text trilingüe de la Inscripció no es pot llegir des del camí, a qui va dirigir? la resposta a aquesta pregunta torna a ser doble: és un testimoni pensat per a perdurar en el temps, de generació en generació i no deixa de ser el reconeixement i la dedicació de Darios a Ahura Mazda. Sabem que existien moltes còpies d'aquesta Inscripció repartides arreu de l'imperi i eren aquelles les que tenien un objectiu didàctic; ans el significat profund del text tallat a Bisitun

⁷⁰ Una edició del text de Bisitun en persa antic fou editat per Kent (1953), inclou l'edició, la traducció anglesa, un glossari, aparell crític i gramàtica del persa, encara avui en dia és l'obra de referència per a l'estudi del text en aquesta llengua; per la versió babilònica consulti Voigtlander (1978) i per la versió elamita l'obra de Weissbach (1911). Val a dir que tot i les diverses edicions i traduccions dels textos, encara trobem a faltar una edició general sistemàtica d'un dels documents epigràfics més importants del món antic.

⁷¹ Hinks (1846).

⁷² Vid. André-Salvini (2005, 2014).

⁷³ Schmitt (1982: 459).

⁷⁴ Vid. Strohm (2015).

⁷⁵ Aital esquema és semblant al concepte d'universalitat monoteïsta jueva en la figura de Jahvè, típica del període del Segon Temple iniciat en temps de Cir el Gran. Un esquema paral·lel al dels grans monarques de l'antiguitat, que es consideraven Déus o descendents d'aquells, des dels faraons, passant pels reis de Persia, i fins a August i més enllà.

funciona com un mecanisme concret destinat essencialment a la divinitat, perquè és l'única que pot llegir el conjunt epigràfic amb solvència. D'aquesta manera, més que un relat, esdevé un diàleg entre Ahura Mazda i Darios.⁷⁶ En aquest cas, Déu presideix la Inscripció tant en l'escrit com en la representació escultòrica, i és a la divinitat a qui va dirigit el text tallat a la roca. Aquesta idea es reforça gràcies a la toponímia del lloc, puix que Bisitun, significa «el lloc de Déu(s)».⁷⁷ Així, el mecanisme dual del conjunt es desplega recordant als homes el poder de Déu i, en nom seu, el poder del rei. Que dos mil cinc-cents anys després en continuem parlant és la mostra perfecta que aquest objectiu ha reeixit.

La Inscripció de Bisitun és un far de pedra al camí entre Babilònia i Ecbatana, com un fita, que es fa visible per a tots els qui passen per aquell lloc. La Inscripció fa la funció d'un castell, recorda a l'espectador qui exerceix el poder, és una evocació constant d'una realitat política. Per aquest motiu, és un mecanisme propagandístic excepcional. Ara bé, el text de la Inscripció trilingüe de Bisitun, situada al bell mig dels dominis aquemènides, és pràcticament il·legible des del camí. Aquest fet respon a la funció o, altrament dit, el destinatari del text que l'acompanya no és l'ull humà. Però, el text trilingüe de la Inscripció no es pot llegir des del camí, a qui va dirigit? la resposta a aquesta pregunta torna a ser doble: és un testimoni pensat per a perdurar en el temps, de generació en generació, i també és un reconeixement particular de Darios vers Ahura Mazda.

Sabem que existien moltes còpies d'aquesta Inscripció repartides arreu de l'imperi i eren aquelles les que tenien un objectiu didàctic; ans el significat profund del text tallat a Bisitun funciona com un mecanisme concret destinat essencialment a la divinitat, perquè és l'única que pot llegir el conjunt epigràfic amb solvència.⁷⁸ D'aquesta manera, més que un relat, esdevé un diàleg entre Ahura Mazda i Darios.⁷⁹ En aquest cas, Déu presideix la Inscripció tant en l'escrit com en la representació escultòrica, i és a la divinitat a qui va dirigit el text tallat a la roca. Aquesta idea es reforça gràcies a la toponímia del lloc, puix que Bisitun, en persa antic **Bagastana*, significa «el lloc de Déu(s)».⁸⁰ Així, el mecanisme dual del conjunt es desplega recordant als homes el poder de Déu i, en nom seu, el

⁷⁶ Finn (2011: 227).

⁷⁷ Radner, Moeller & Potts (eds.) (2023: 441-444).

⁷⁸ El text contextualitza el baix relleu al·legòric que l'acompanya, *id est*: Darios I en presència dels seus enemics derrotats i, sobre d'aquells, Ahura Mazda, Déu, que ha permès la seva victòria i el seu imperi sobre mig món. La representació escultòrica de la victòria de Darios I no necessita explicacions més enllà del símbol esculpit, el recordatori constant del seu poder i la seva connexió amb la divinitat persa. Tothom pot apel·lar a aquesta realitat sense necessitat del text, perquè tothom la reconeix. Per tant, la Inscripció funciona de dues maneres complementàries: la primera és a escala de l'espectador antic: aquell és capaç d'identificar l'escena i el seu significat sense el text, funciona com un signe gràfic arcaic d'una idea de l'exercici del poder a l'engròs; la segona és de caràcter immanent, atès que l'escrit té una funció político-religiosa i va més enllà del fet històric pròpiament dit (és fora del temps perquè no és a escala humana).

⁷⁹ Finn (2011: 227).

⁸⁰ Radner, Moeller & Potts (eds.) (2023: 441-444).

poder del rei. Que dos mil cinc-cents anys després en continuem parlant és la mostra perfecta que aquest objectiu ha reeixit.

7. APROXIMACIÓ A L'ARAMEU EGIPCI I LA VERSIÓ ARAMEA DE LA INSCRIPCIÓ DE BISITUN

Devers l'any 500 Darios I incorporà l'arameu com una de les llengües de la cancelleria Imperial aquemènida,⁸¹ tot i que amb anterioritat ja fou emprada per a tasques similars a l'Imperi Neoassiri i Neobabilònic. D'aquesta manera, passà a ser també d'ús administratiu juntament amb el babiloni (un dialecte de la llengua accàdia), el persa (indoeuropeu) i l'elamita (llengua isolada parlada a Elam). El persa antic era la llengua natural de la dinastia i de les classes dirigents; l'elamita era utilitzat especialment pels afers econòmics; l'arameu s'emprava com a mitjà de comunicació entre els habitants de l'imperi, especialment de l'oest i, finalment, el babilònic era la llengua d'un dels pobles amb els quals els perses tenien relació des de la seva arribada a la regió.⁸² Per les seves característiques, l'arameu va esdevenir ràpidament una sort de koiné. D'aquesta manera, bona part de la documentació administrativa era dictada en persa i, posteriorment, traduïda en llengua aramea.

Tot i que disposem d'un corpus gens menyspreable de documentació administrativa i legal en arameu imperial,⁸³ al llarg i ample de les fronteres aquemènides, els textos literaris escrits en aquesta varietat són molt escassos fora d'Elefantina i Egipte. Tot plegat ha propiciat que també se l'hagi anomenat arameu egipci. La conservació de la versió aramea de Bisitun i *Paraules d'Ahiqar* no es baladí per entendre els usos literaris d'aquest model i també la seva extensió i usos orals, més enllà dels usos administratius i dels passatges bíblics en els quals s'utilitzà.⁸⁴ Amb més motiu si tenim present que el text d'*Ahiqar* és l'únic exemple que ha sobreviscut des de temps antics fins als nostres dies, no només en siríac i en sengles històries de Llibres apòcrifs, ans en diferents llengües i tradicions.⁸⁵ Addicionalment, l'arameu imperial va tenir un impacte important durant tot el període del Segon Temple, evolucionant en allò que Greenfield⁸⁶ va anomenar arameu literari o estàndard.⁸⁷

⁸¹ Beyer (1986: 14).

⁸² Daryaee (2023: 121).

⁸³ Segons les hipòtesis de Naveh i Greenfield (1984: 115), ara ja antigues, aquest model d'escriptura era molt més dinàmic i senzill que no pas el cuneïforme, fet que podria haver agilitzat la transmissió d'informació, i ja des dels temps assiris (s. VIII aC) va esdevenir *lingua franca*.

⁸⁴ Folmer (2022: 128).

⁸⁵ S'han conservat diverses versions d'aquesta història en siríac, armeni, eslau, àrab, turc, etiop i grec i al *Llibre de Tobit* (Meyer 1912: 102-103).

⁸⁶ Greenfield (1974).

⁸⁷ El dialecte literari aviat va substituir l'arameu imperial, versió amb la qual trobem escrits els textos arameus trobats a Qumran, influint a la vegada en l'estructura morfosintàctica de l'hebreu mixnaic, posterior a aquell.

Per l'estil del text i la llengua d'ambdós escrits podem asseverar que formen part d'una constel·lació cultural i textual convergent entre la comunitat jueva d'Elefantina i l'aramea de Siene. Ambdues comunitats (jueva i aramea), les quals compartien idioma i fins a cert punt cultura o religió, segons el context eren anomenats arameus o jueus.⁸⁸ Evidentment, els dos grups provenien d'un paraigua cultural tan proper i amb una interacció història tan elevada que les identitats dels dos grups era, o com a mínim ho sembla, un palimpsest cultural si es veu des d'un punt de vista geogràfic. De fet, bona part dels documents legals que trobem a Elefantina van ser redactats a la fortalesa de Siene per part d'escribes oficials, que estaven a la vora de la seu del comandament militar de la regió. Finalment, si bé Bisitun i *Ahiqar* són dos relats de caràcter literari, un és de naturalesa popular i l'altre un al·legat polític, en un sentit nuclear ambdós actuen conjuntament com un al·legat en pro dels deures morals. El tema dels dos relats és similar al que podem trobar en altres escrits del període i, fins i tot, una mica més tardans, com és el cas de diàleg platònic del *Critó*. Allà també hi ha una apel·lació a la grega a la quinta essència dels deures civils, per boca de Sòcrates.

Per la proximitat entre les versions babilònica⁸⁹ i aramea de la Inscripció hom creu que la d'Elefantina és una còpia lliure de la primera. Entre les diverses qüestions que s'han adduït, cal destacar que aquestes versions indiquen el nombre de presoners i morts en les batalles, tot i que són unes xifres exorbitades, una característica que no trobem ni a la versió persa ni a l'elamita. De fet, cadascuna de les adaptacions és lleugerament diferent de l'altra en certs aspectes, potser segons la seva finalitat (els grups a qui apel·la en cada llengua) o a causa d'errors dels lapicides o escribes. Ja hem vist que la narració és de naturalesa propagandística i, en aquest sentit, per a les diverses comunitats nacionals receptores de l'escrit arameu tindria un objectiu pedagògic i, ensems, una advertència, que apel·lava a la fidelitat del grup.⁹⁰

Meyer afirmà que tot i la naturalesa no religiosa i extra-jueva d'ambdós escrits, i per això trobats en ambient privat, Bisitun i *Ahiqar* haurien estat llegits periòdicament en presència de la comunitat, precisament perquè es fa evident el seu missatge moralitzant.⁹¹ Aquesta proposta es reforça gràcies a la inclusió del Paràgraf 13 (columna XI) del paper, en el qual el monarca fa una admonició contra els homes falsos i traïdors, de temàtica paral·lela amb la d'*Ahiqar*. Especialment notable és el fet que aquesta part del text sigui una traducció del penúltim paràgraf de la Inscripció que acompanya la tomba de Darios I, a Naqsh-e

⁸⁸ Vid. Porten 2003 i Kratz 2020.

⁸⁹ Com en el cas arameu, la versió babilònica es va estendre per Mesopotàmia i, a Babilònia, se'n va trobar una versió tallada en pedra que és la més propera al text arameu, més i tot que l'original de Bisitun (Tavernier 2001: 162).

⁹⁰ A la seva introducció de la història del text arameu de Bisitun trobat a Elefantina (TAD C.2, vol. 3, p. 59), Porten i Yardeni insisteixen en la naturalesa pedagògica del document.

⁹¹ Meyer (1912: 98-128).

Rostam,⁹² ans no una part del text de Bisitun. Per tant, el seu ús seria sociopolític i serviria per engreixar el sentiment de pertinença en el conjunt polític aquemènida i la fidelitat a aquell. Pel que fa a la cronologia del document, Porten i Yardeni defensen que fou copiat durant el regnat de Darios II, besnet de Darios I i monarca entre el 423 i el 404 aC, el qual va afavorir la comunitat a Elefantina.⁹³ Circumstancialment, Darios II va pujar al tron en un moment d'una màxima tensió política comparable a la de Darios I i, tot plegat, eleva paral·lelismes i és un exemple de la *performativitat* de la fidelitat al persa.

El text de la traducció aramea de Bisitun es troba en un rotlle de papir amb nou columnes al *recto* i dues columnes més al *verso*. Cap d'aquestes onze columnes ens ha arribat de manera íntegra, però gràcies a la similitud amb altres versions —especialment la babilònica— s'ha pogut reconstruir d'una manera més o menys solvent.⁹⁴ Gairebé tots els paràgrafs comencen amb un eco «Darios, el rei, així va dir» i finalitzen amb una línia en blanc. Bona part dels paràgrafs expliquen el conjunt de gestes militars que Darios I va dur a terme contra el fals Bardiya i altres rebels. L'ordre concret d'aquestes intervencions és geogràfic i, secundàriament, cronològic, ja que hi ha salts enrere entre que ajuden a donar un sentit únic i tancat a cadascun d'aquests alçaments, que comparteixen un esquema narratiu estandarditzat (hem respectat aquesta estandardització en la traducció catalana): revolta > batalla > victòria gràcies a Ahura Mazda > recompte de presoners i morts/càstig > restabliment de l'ordre establert.

En un moment determinat, el *verso* del rotlle va ser utilitzat pels jueus per a registres o, més concretament, memoràndums o *zokran* (זכרן).⁹⁵ Aquests escrupolosos registres de béns i transaccions de productes tan bàsics com gra o altres com l'encens són interessants perquè esdevenen una finestra a la quotidianitat de la comunitat. Però, més enllà d'aquest fet, alguns investigadors han afirmat que no és pas producte d'un menysteniment interessat del contingut de la traducció de Bisitun, ans un exemple de com l'element pràctic estava íntimament relacionat amb el pedagògic. D'aquesta manera, els escribes i sacerdots novells podien haver practicat i consultat aquest document per aprendre a administrar i registrar qüestions bàsiques de la comunitat. Cada cop que un escriba iniciava un nou memoràndum amb la paraula זכרן hauria d'observar per força l'admonició de Darios I contra els falsaris i mentiders,⁹⁶ una hipòtesi que en un context administratiu aital pren sentit.⁹⁷ Per torna i

⁹² Sims-Williams (1981: 1).

⁹³ Porten i Yardeni (1993: 59).

⁹⁴ En la present traducció al català, el paràgraf 13; columna XI es basa en l'edició de la versió babilònica de Tavernier (2001), la resta del text es basa en l'edició de Porten i Yardeni (TAD C.2).

⁹⁵ *Vid.* TAD C 3.13 = Sachau, 53; 55; 56,1-3, 7, 10, 12-14, 17, 19-20 *verso*.

⁹⁶ En el relat d'Heròdot trobem que tot i les afirmacions sobre la bogeria de Cambises, fou un home recte amb les lleis. Segons explica el grec, va condemnar a una mort terrible a un jutge corrupte i, en el seu lloc, va nomenar el seu fill perquè mai oblidés el camí dels justos (Hdt. 5, 25).

⁹⁷ Mitchell (2017: 147).

contravenint la lògica moderna, veiem que la tasca administrativa i la traducció aramea de Bisitun comparteixen espai sense entrar pas en tensió amb el text que l'acompanya. En aquest punt podem entendre, com va demostrar Du Toit,⁹⁸ que la distinció antiga entre llibreria/biblioteca i arxiu és diferent de la nostra, perquè la seva existència respon també a un esquema pràctic.

Traducció catalana de la versió aramea de la Inscripció de Bisitun⁹⁹

Paràgraf 1; columna I¹⁰⁰

Darios, el rei, així va dir: Això és relat de què vaig fer amb la protecció d'Ahura Mazda, abans de ser/ rei. Un home, de nom Cambises, fill de Cir, de semença nostra, va ser rei [...]

Ens manca la columna II

Paràgraf 2; columna III¹⁰¹

Darios, el rei, així va dir: de la nostra semença la reialesa ens van privar. I jo així vaig restaurar-la tal com era. En el seu lloc l'he restablert. Els temples/ que el tal Gaumata va anorrear els he reconstruït. Les terres i els esclaus, béns i cases de la gent que va prendre'ls aquell mag, el tal Gaumata, els els he restablert./ Als seus llocs he restablert els Pobles. Amb la protecció d'Ahura Mazda vaig fer tot això. Vaig treballar enèrgicament fins a restablir al seu lloc la nostra nissaga, tal com havia estat./ Vaig treballar enèrgicament amb la protecció d'Ahura Mazda, d'aquesta manera, Gaumata, el mag, l'heretat que és nostra no ens la va prendre./

Paràgraf 3; columna IV¹⁰²

Llavors, va esdevenir rei de Mèdia./ L'exèrcit persa i mede que era amb mi era petit en nombre. Aleshores, vaig enviar a l'exèrcit al país de Mèdia. El meu servent, un persa/ de nom Vidranga, era capitost entre ells. Vaig dir-li: «posa't en marxa, mata a qualsevol exèrcit mede que no facin cabal de les meves ordres». Llavors, Vidranga va marxar fins a Mèdia. Un cop arribat a Maru/ a Mèdia, presentà batalla amb les tropes medianites. El capdavanter dels medes no era en aquell indret. Ahura Mazda va afavorir-me. Amb la protecció/ d'Ahura Mazda el meu exèrcit va anihilar aquells rebels. En el 27è dia del mes de tevet van presentar-los batalla. Van matar-ne/ d'entre ells a 5.827 i van prendre'n a 4.329 de vius (presoners). Després, Vidranga, que era a Mèdia, no feu res més en aquell lloc./ A Khanban, que es troba a Mèdia, em van esperar fins que arribés al país. Aleshores van venir a on jo era, a Ecbatana./

Paràgraf 4; columna IV¹⁰³

Darios, el rei, així va dir: A Dadraix, un arutita servent meu, he enviat perquè anés fins a la terra d'Urartu. Un cop arribat a la terra d'Urartu els rebels es replegaren,/ aquells anaren on era Dadraix per presentar-li batalla. D'aquesta manera, Dadraix va lluitar a la plaça forta que era anomenada Zuzahya, a la terra d'Urartu./ Ahura Mazda va afavorir-me. Amb la protecció d'Ahura Mazda les meves tropes van anihilar les tropes rebels de Gaumata. En el 8è dia del mes de iar, van presentar/

Paràgraf 4; Columna V¹⁰⁴

batalla. Van matar-ne a 827 i van prendre'n a 106 de vius. [...] per segona vegada, els rebels es

⁹⁸ Vid. Du Toit (2011).

⁹⁹ Segons l'edició de TAD C.2 i Tavernier (2001).

¹⁰⁰ Darios esdevé rei després de Cambises.

¹⁰¹ Restauració del poder en Darios després de l'alçament de Gaumata.

¹⁰² Victòria del general de Darios, Vidranga, contra Fraortes a Maru de Mèdia, 12 de gener del 521 (segons la datació de Porten i Yardeni, TAD).

¹⁰³ Victòria del general de Darios, Dadraix, en contra d'uns rebels a Urartu (Armènia) a Zuzahya d'Urartu, 20 de maig del 521.

¹⁰⁴ Victòria de Dadraix a Tagra d'Urartu, 30 de maig del 521.

replegaren i anaren/ a on era Dadraix per tal de presentar-li batalla. La contesa es va disputar a la fortalesa del lloc que anomenen Tagra, a la terra d'Urartu. Ahura Mazda va afavorir-me. Amb la protecció/ d'Ahura Mazda les meves tropes varen anihilar els rebels. En el 18è dia del mes de iar varen entrar en combat. Van matar-ne d'entre ells a 5.046/ i van prendre'n a 520 de vius./

Paràgraf 5; columna V¹⁰⁵

Per tercera vegada, els rebels varen replegar-se i es van dirigir on era Dadraix per tal de presentar-li batalla. La contesa es va disputar a Huyawa, nom/ de la fortalesa que es troba a la terra d'Urartu. Ahura Mazda va afavorir-me. Amb la protecció d'Ahura Mazda les meves tropes varen occir als rebels. En el 9è dia del mes de sivan/ varen entrar en combat. Van matar-ne a 472 d'entre ells/ i van prendre'n a [2 o 3]x100+2 (= 202 o 302) de vius. Llavors, Dadraix no feu res més al lloc. Així, va mantenir-se amatent a mi/ fins que jo arribés a Mèdia./

Paràgraf 6; columna V¹⁰⁶

El rei Darios digué, aleshores: A Vaumisa, servent persa meu, vaig enviar perquè anés fins a la terra d'Urartu. Vaig dir-li: «posa't en marxa, i a qualsevol exèrcit que no/ faci cabal de les meves ordres hauràs d'anihilar-lo». Llavors, Vaumisa va marxar fins a Urartu. Quan va ser allà, els rebels van replegar-se i anaren a trobar Vaumisa per tal de presentar-li/ batalla. Llavors, es va produir l'ofensiva. D'entre ells en feu mort a 2.034./

Paràgraf 7; columna V (línies acc. 55-57)¹⁰⁷

Per segona vegada, els rebels varen replegar-se i es van dirigir a on era Vaumisa, per tal de presentar-li batalla. En el dia 30 del mes de iar varen entrar en combat./ Van matar-ne a 2.046 d'entre ells, prenent-ne a 1578 de vius. Llavors, Vaumisa no feu res més al lloc. Així, va mantenir-se amatent a mi/ fins que jo arribés a Mèdia./

Paràgraf 8; columna V¹⁰⁸

El rei Darios digué, aleshores: Després vaig deixar Babilònia tot fent camí de Mèdia. Un cop vaig arribar al lloc que anomenen Kundur de Mèdia; un tal Fraortes, va presentar batalla contra mi amb el seu exèrcit./ Vam entrar en batalla i Ahura Mazda va afavorir-me. Amb la protecció d'Ahura Mazda vaig anihilar la tropa de Fraortes en el 25è dia/ del mes de nissan. Vaig matar-ne a 34.425 d'entre ells, prenent-ne a 1.800 + 10 [...] de vius./

Ens manca la columna VI

Paràgraf 9; columna VII¹⁰⁹

D'aquesta manera, aquesta terra fou meva. Això és relat de què vaig fer a Pàrtia./

Paràgraf 10; columna VII¹¹⁰

El rei Darios digué, aleshores: La regió de Pàrtia s'ha rebel·lat contra mi. Un margià de nom Frada s'ha fet rei entre ells./ Llavors, vaig enviar a Dadarxu el persa, el meu servent, sàtrapa de Bactria. Vaig dir-li: «posa't en marxa i anihila/ qualsevol exèrcit que no faci cabal de les meves ordres». Llavors, Dadarxu es va posar en marxa i va presentar batalla contra els margians. Ahura Mazda va afavorir-me./ Amb la protecció d'Ahura Mazda les meves tropes van anihilar aquells rebels. En el 23è dia del mes de quisleu vam entrar en combat./ Vam matar-ne a 55.243 d'entre ells, prenent-ne a 6.972 de vius./ D'aquesta manera, aquesta terra fou meva. Això és el relat de què vaig fer contra els margians./

Paràgraf 11; columna VII¹¹¹

El rei Darios digué, aleshores: un persa anomenat Vahyazdata, en el lloc de Iauti, des de Pàrtia

¹⁰⁵ Victòria de Dadraix a la fortalesa de Huyawa d'Urartu, 20 de juny del 521.

¹⁰⁶ Victòria del general de Darios, Vaumisa, a [Izalla] d'Urartu, 31 de desembre del 522.

¹⁰⁷ Victòria de Vaumisa a [Utiyari] d'Urartu, 11 de juny del 521.

¹⁰⁸ Victòria de Darios contra Fraortes a Kundur de Mèdia, 8 de maig del 521.

¹⁰⁹ Victòria de Histaspes a Patigrabana de Pàrtia, 11 de juliol del 521.

¹¹⁰ Victòria del general de Darios, Dadarxu, contra Frada, a Margiana, 10 de desembre del 522.

¹¹¹ Victòria del general de Darios, Artavardiya, contra Vahyazdata, a Rayy de Pèrsia, 24 de maig del 521.

estant, va aixecar-se contra meu i digué/ al poble: «Soc Bardiya, fill de Cir». Llavors, les moltes tropes perses que eren a [...], als palaus que es troben a Anaza,/ es van rebel·lar contra mi. Es van aliar amb ell i així va esdevenir rei de Pèrsia. Llavors, jo, vaig enviar-hi la petita tropa que era a Pèrsia/ i que contra mi no s'havia rebel·lat i, amb aquella, vaig enviar la tropa meda que es trobava amb mi. Al meu servent, el persa Artavardiya,/ vaig consignar-lo com a capdavanter entre ells. La resta de les meves forces de Pèrsia i Mèdia van anar-hi amb mi.

Llavors,¹¹² Artavardiya/ va fer cap a Pèrsia. Tan bon punt arribaren al lloc de nom Rayy, a Pèrsia, Vahyazdata, el que va dir: «Jo soc Bardiya» es va presentar on era Artavardiya amb les seves tropes,/ per tal de presentar-li batalla, i així ho feren. Ahura Mazda em va afavorir. Amb el suport d'Ahura Mazda/ la meva tropa va occir a la tropa de Vahyazdata. En el dia 12 del mes de iar varen entrar en combat. Van matar-ne un total de 3[5 o 6]30/4 (= 35.304 o 36.304) i prengueren amb vida [...] Llavors, el tal Vahyazdata, va enfugir-se amb una petita guarnició de cavalleria/ i va anar fins a Pixikhumada. Des d'allà va aconseguir reunir un exèrcit. De nou, va anar a trobar Artavardiya per presentar-li batalla,/ que es va produir a Parga, una muntanya de Pèrsia. Les meves tropes van anihilar les tropes de Vahyazdata en el mes de tammuz,/

Paràgraf 11; columna VIII¹¹³

quan van enfrontar-se. Van matar entre ells [...] i van prendre vius [...] / capturant a Vahyazdata i els prohoms que eren aliats seus [...] Llavors, en el lloc d'Uvadaichaya de Pèrsia,¹¹⁴ a Vahyazdata i els prohoms que eren aliats seus, a tots ells, els vaig fer empalar./ El total dels morts i els vius que les meves tropes van matar o bé van fer captives s'eleva a [...] /52. Això vaig fer a Pèrsia./

Paràgraf 12, columna VIII¹¹⁵

El rei Darios digué, aleshores: Aquest Vahyazdata que va dir: «soc Bardiya, fill de Cir», a Aracòsia/ havia enviat un exèrcit. El capdavanter entre ells tenia les ordres d'anar contra un persa servent meu, de nom Vivana, sàtrapa/ d'Aracòsia, al qual se li havia dit: «posa't en marxa, mata a Vivana i a qualsevol exèrcit que faci cabal de les ordres de Darios/ l'has d'anihilar». La tropa que Vahyazdata va fer anar contra Vivana [...] / Ahura Mazda em va afavorir. Amb el suport d'Ahura Mazda el meu exèrcit va anihilar l'exèrcit rebel. Van matar-ne un total/ de 4.579 i prengueren amb vida a 376(+) ostatges. En el dia 13è del mes de tevet/ varen entrar en combat. Ahura Mazda em va afavorir. Amb el suport d'Ahura Mazda el meu exèrcit va anihilar/ l'exèrcit rebel. Van matar-ne un total de 4.579 i prengueren amb vida a més de 376(+) ostatges.

Llavors,¹¹⁶ l'home que era capdavanter de l'exèrcit que Vahyazdata va enviar, amb un petit esquadró de cavalleria/ va donar-se a la fuga. Aquell, va anar per la fortalesa de nom Arxada, a la terra d'Aracòsia. Aleshores, Vivana va anar fins a on era aquell amb l'exèrcit./ Dellà el va prendre. Va matar-lo a ell i als nobles que eren aliats seus. El total de morts i presoners de/ Vahyazdata, als quals el meu exèrcit va occir i va prendre, va ser de [...] /5. D'aquesta manera, aquesta terra fou meva. Això és/ relat de què vaig fer a Aracòsia./

Ens manquen les columnes IX i X

Paràgraf 13; columna XI¹¹⁷

El rei Darios digué, aleshores: Siguis qui siguis, tu, oh rei després de mi, del/ falsari i transgressor t'has d'apartar. Guarda't de les falsedats. Al servidor que diu/ falsedats no has d'escoltar-lo pas. Fes saber com ets i com és la teva conducta i/ no et conformis amb allò que un podria dir-te a cau d'orella.

¹¹² Victòria d'Artavardiya contra Vahyazdata a Parga de Pèrsia, 15 de juliol del 521.

¹¹³ Càstig a Vahyazdata i als seus col·laboradors.

¹¹⁴ Un lloc vora la futura capital aquemènida, Persèpolis, fundada per Darios I el 521.

¹¹⁵ Victòria del general de Darios, Vivana, contra el comandant fidel a Vahyazdata a [Kapixahana] d'Aracòsia, 29 de desembre del 522.

¹¹⁶ Victòria de Vivana contra el comandant de Vahyazdata a Arxada d'Aracòsia, en data indeterminada.

¹¹⁷ Consells per al seu successor i exhortació al civisme, d'uns fragments de la tomba de Darios a Naqsh-e Rostam.

Para l'orella a aquell que parla sense embuts./ *No creguis que sigui bo per tu allò que un home lliure (prohom) fa. Observa! Altrament, allò que fa un home humil. Cuida't/ i no siguis pas negligent amb el teu benestar. Que un fadrí amb males intencions no/ prosperi(?) i no visqui al país. Siguis qui siguis, tu, oh rei després de mi, aquestes paraules (?) del tot [...]. Creu-te allò que he/ fet, digues la veritat al poble i no els amaguis res. Si no els amagues res i dius paraules veritables al poble/ Ahura Mazda et beneirà, t'estimarà i la teva grana serà abundosa i nombrosos seran els teus dies. Però, si els amagues res,/ Ahura Mazda et maleirà i no tindràs pas cap llinatge./*

Paràgraf 14; columna XI¹¹⁸

El rei Darios digué, aleshores: aquests són els homes que eren amb mi quan vaig occir a Gàumata,/ el mag, el qual va mentir tot dient: «soc Bardiya», els quals van ser molt tenaços amb la meua causa:/ el fill de Vaiaspara, persa, anomenat Vindafarna; el fill de Sukhra, persa, anomenat Vitana; el fill de Marduniya,/ persa, anomenat Gubaru; el fill de Bagabigna, persa, anomenat Vidranga. Siguis qui siguis, oh!, tu, rei després de mi, has de procurar bona fortuna al llinatge d'aquests homes.

8. CONCLUSIONS

La versió aramea de Bisitun ens endinsa en un episodi cabdal de la història dels aquemènides i ens ajuda a reavaluar la seva importància en el si de la comunitat jueva de l'illa, que evidencia una relació simbiòtica amb el poder polític persa. Tot i la seva naturalesa propagandística, la versió aramea de Bisitun és important pels usos que tenia en el context de la comunitat d'Elefantina, que no eren pas secundaris. Sumat als altres papirs del lloc, s'han convertit en una documentació extremadament valuosa per analitzar el judaisme pre-bíblic a Egipte i la relació de la comunitat amb el món egipci i persa. Aquest judaisme, a més a més, manifesta un clar sincretisme religiós i una estructura cultural semi-autònoma, que la *petició* a Bagohi i el *memoràndum* ens demostren.

El text arameu de la inscripció de Bisitun enriqueix i amplia el coneixement sobre la mort de Cambises i l'ascens de Darius, i ens permet establir un diàleg amb les versions gregues. Si bé el text de Darius defensa la seva actuació contra un suposat usurpador del tron, la manera de descriure els esdeveniments i les contradiccions amb les versions de la mort de Cambises, per part d'alguns autors grecs, i les similituds del text persa amb la narració d'Heròdot, ens permeten defensar la idea que Bardiya era el germà de Cambises i el legítim successor d'aquell. Seria contra el darrer contra el qual Darius va rebel·lar-se a la mort de Cambises i que, fins i tot, podria haver preparat. Cal recalcar l'existència de documents comercials a Babilònia datats el mateix mes d'abril del 522, que ens fan pensar en una successió legítima entre Cambises i Bardiya, en la qual no hi va haver cap alçament per part d'un usurpador, més enllà del mateix Darios. Altrament, hom pot concloure que, si el regicidi fou tal, i Cambises no va morir per un accident fortuït, podria haver-lo preparat Darius i els nobles perses per a contrarestar una creixent acumulació de poder en mans de la casa aquemènida o bé era el resultat d'intrigues familiars entre els dos germans de sang reial. Val a

¹¹⁸ Admonició al successor perquè tingui cura dels seus aliats.

dir que aquesta segona interpretació es mostra encara molt dubtosa. Per tot això, és molt plausible que part de la noblesa es rebel·lés contra la casa regnant i fes rei a Darius, després de perseguir a Bardiya i alguns mags, grans valedors seus.

Altrament, la traducció aramea ens permet conjecturar sobre la importància del lligam de la comunitat jueva amb el món persa, tot evidenciant la necessitat mútua dels perses i la dels jueus en aquell confí de l'Imperi. Si bé la inscripció és un document de caràcter polític-propagandístic persa, el seu estudi en el si de la comunitat és cabdal per entendre aquesta mútua necessitat i la fidelitat que els jueus d'Elefantina professarien a la figura de Darius I i Darius II. En relació amb el text d'*Ahiqar*, ambdós es manifesten com un al·legat en defensa dels deures morals i legals que, en aquesta circumstància, emanen de la figura del Xa i que tenen a veure directament amb l'univers administratiu dels documents d'Elefantina. Un dels factors que pot exemplificar aquest aital relació és la desaparició de la comunitat al final del primer període persa d'Egipte. Aquest final pot estar parlant-nos d'una imperativa fidelitat envers els aquemènides, per tal d'assegurar la seva continuïtat. Amb la desaparició temporal del poder persa, i si tenim en consideració la seva possible naturalesa mercenària, bona part dels jueus podrien haver marxat del lloc (de manera pacífica) o s'haurien integrat, perquè la seva font d'ingressos principal i la seva raó de ser hauria arribat a la fi.

BIBLIOGRAFIA

Fonts documentals

- Arri, *Anabasis Alexandri*, ed. de Roos, Adolf Georg, Leipzig, Teubner, 1907.
- Bíblia catalana, traducció interconfessional, Barcelona, Abadia de Montserrat, 1993.
- Ctèsias, *Fragmente der griechischen Historiker*, ed. de Jacoby, Felix, Leiden, Brill, 1923-1958.
- Èsquil, *Persians. Seven against Thebes. Suppliants. Prometheus Bound*, ed. de Sommerstein, Alan H., Cambridge, LOEB, 2009.
- Heròdot. *The Persian Wars I*, 1-2, ed. de Godley, Aubrey de, Cambridge, LOEB, 1920.
- The Persian Wars II*, 3-4, ed. de Godley, Aubrey de, Cambridge, LOEB, 1921.
- The Persian Wars III*, 5-6, ed. de Godley, Aubrey de, Cambridge, LOEB, 1922.
- Suetoni. *De vita Caesarum lib. II: divus Augustus*, ed. de Ihm, Max, Leipzig, Teubner, 1907.
- Marc Junià Justí, *Abrégé des Histoires Philippiques de Trogue Pompée I*, ed. de Arnaud-Lindet, Michel Paul, París, Les Belles Lettres, 2016.
- Poliè, *Strategmata*, ed. de Shepherd, Richard, Londres, George Nicol, 1793.
- Xenofont, *Opera omnia IV, Institutio Cyri*, ed. de Marchant, Edward Clarke, Oxford, Oxford, 1970.
- Diodor de Sicília, *Library of History I*, Llibres 1-2,32, ed. de Oldfather, Charles Henry, Cambridge, LOEB, 1933.

Fonts secundàries

- Albert, Vincent (1937), *La religion des Judéo-Araméens d'Éléphantine*, Leipzig, P. Geuthner.

- André-Salvini, Benoît (2005), «Oppert», dins *Reallexikon Der Assyriologie Und Vorderasiatischen Archaologie XIII*, Edzard, Dietz. O. & Streck, Michael P. (eds.), Múnic, Gruyter, pp. 117-118.
- André-Salvini, Benoît (2014), «Talbot», dins *Reallexikon Der Assyriologie Und Vorderasiatischen Archaologie XIII*, Streck, Michael P. (ed.), Múnic, Gruyter, pp. 419-420.
- Ayad, Boulos (1975), *The Jewish-Aramaean Communities in Ancient Egypt*, Caire, Institute of Coptic Studies.
- Bickerman, Elias & Tadmor, H. (1976), «Darios I, Pseudo Smerdis, and the Magi», *Athenaeum*, 56, 239-261.
- Bresciani, Enrico (1969), «Papiri aramaici egiziani di epoca persiana presso el Museo Civico di Padova», *Rivista di Studi Orientali*, 35, 11-24.
- Bresciani, Enrico (1985), «The Persian occupation of Egypt», dins *The Cambridge History of Iran II*, Gershevitch, Ilya (ed.), Cambridge, Cambridge, pp. 502-528.
- Briant, Pierre (1988), «Le nomadisme du Grand Roi», *Iranica Antiqua*, 23, 253-273.
- Briant, Pierre (1996), *Histoire de l'Empire perse*, París, Fayard.
- Brosius, Marlene (2000), *The Persian Empire from Cyrus II to Artaxerxes I*, Cambridge, Cambridge.
- Budge, Ernest Alfred Wallis (1914), *A History of Egypt from the End of the Neolithic Period to the Death of Cleopatra VII B.C. 30 VII*, Londres, J. M. Dent.
- Calmeyer, Peter (1988), «Zur Genese altiranischer Motive. X. Die elamisch-persische Tracht», *AMI*, 21, 27-51, Pls. 11-29.
- Chevereau, Pierre-Marie (1985), *Prosopographie des cadres militaires égyptiens de la Basse Epoque*, París, Cybele.
- Cowley, Arthur (1923), *Aramaic papyri of the fifth century B.C.*, Oxford, Oxford.
- Crusemann, Frank (1996), *The Torah: Theology and Social History of Old Testament Law*, Sacramento, Fortress Press.
- Dandamaev, Mikhail (1976), *Persien unter den ersten Achämeniden*, Berlín, Reichert.
- Dandamaev, Mikhail (1989), *A Political History of the Persian Empire*, Leiden, Brill.
- Dandamaev, Mikhail & Lukonin, Vladimir G. (2004), *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Daryae, Touraj (2012), *The Oxford Handbook of Iranian History*, Oxford, Oxford University Press.
- Daryae, Touraj (2023), *Sasanian Persia*, Londres, Bloomsbury.
- Donner, Herbert & Röllig, Wolfgang (2002), *Kanaanäische und aramäische Inschriften I*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Du Toit, Johannes (2011), *Textual Memory: Ancient Archives, Libraries and the Hebrew Bible*, Sheffield, Sheffield Phoenix Press.
- Eyre, Christopher (1987), *Work and the organisation of work in the New Kingdom*, New Heaven, American Oriental Society.
- Erler, Matthias & Stadler, Martin Andreas (2017), *Platonismus und spätägyptische Religion: Plutarch und die Ägyptenrezeption in der römischen Kaiserzeit*, Berlín, Gruyter.
- Evans, Arthur (1925), *The Early Nilotic, Libyan and Egyptian Relations with Minoan Crete*, Londres, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.
- Finn, James (2011), «Gods, Kings, Men: Trilingual Inscriptions and Symbolic Visualizations in the Achaemenid Empire», *Ars Orientalis*, 41, 219-275.

- Fitzpatrick-McKinley, Angela (2017), «Preserving the Cult of Yhwh in Judean Garrisons: Continuity from Pharaonic to Ptolemaic Times», dins *Sibyls, Scriptures, and Scrolls: John Collins at Seventy*, Baden, Joel, Najman, Hindy & Tigchelaar, Eibert (eds.), Leiden, Brill, pp. 375-408.
- Flory, Sallie (1987), *The archaic smile of Herodotus*, Detroit, Wayne University.
- Folmer, Maurits (2022), «The Contribution of Elephantine Aaramaic to Aramaic Studies», dins *Elephantine Revisited*, Folmer, Margaretha (ed.), University Park, Pennsylvania State University, pp. 124-141.
- Frye, Richard (1984), *The History of Ancient Iran*, Múnic, C.H. Beck.
- Gabriel, Robert A. (1990), *The Culture of War*, Wesport, Greenwood.
- Gmirkin, Russell (2006), *Berosus and Genesis, Manetho and Exodus*, Londres, Bloomsbury.
- Greenfield, Jonathan (1974), «Standard Literary Aramaic», dins *Actes du Premier Congrès International de Linguistique Sémitique et Chamito-Sémitique*, Caquot, André & Cohen, David (eds.), Berlín, Gruyter, pp. 280-289.
- Halpern, Barry (1981), «The centralization formula in Deuteronomy», *Vetus Testamentum*, 31, 20-38.
- Hinks, Edward (1846), *On The First And Second Kinds Of Persepolitan Writing*, Dublin, H. Gill.
- Hjelm, Inger (1999), «Cult centralization as a device for cult control?», *Scandinavian Journal of the Old Testament*, 13(2), 298-309.
- Hjelm, Inger (2024), *Samaritans and Jews in History and Tradition*, Londres, Routledge.
- Kahn, David (2022), «The Date of the Arrival of the Judeans at Elephantine and the Foundation of Their Colony», *Journal of Near Eastern Studies*, 81(1), 139-164.
- Kent, Raymond (1953), *Old Persian*, New Heaven, American Oriental Society.
- Knoppers, Gary N. (2013), *Jews and Samaritans*, Oxford, Oxford University Press.
- Kraeling, Edward Gray (1953), *The Brooklin Museum Aramaic Papyri*, Yale, New Heaven.
- Kratz, Rainer (2020), «Arameans and Judeans: Ethnography and Identity at Elephantine», dins *Israel in Egypt: The Land of Egypt as Concept and Reality for Jews in Antiquity and the Early Medieval Period*, Salvesen, Alison et al. (eds.), Leiden, Brill, pp. 56-85.
- Kuhrt, Amélie (1983), «The Cyrus Cylinder and Achaemenid Imperial Policy», *Journal for the Study of the Old Testament*, 25, 83-97.
- Kuhrt, Amélie (2007), *The Persian Empire*, Londres, Routledge.
- Lloyd, Alan (1982), «The Inscription of Udjahorresnet a Collaborator's Testament», *The Journal of Egyptian Archaeology*, 68, 166-180.
- Macuch, Rainer (1989), «Samaritan Languages», dins *The Samaritans*, Crown, Alan David (ed.), Tubingia, J. C. B. Mohr, pp. 531-584.
- Mallowan, Max (1985), «Cyrus the Great (558-529 BCE)», dins *Cam. Hist. Iran II*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 392-419.
- Meyer, Ernst (1912), *Der Papyrusfund von Elephantine*, Leipzig, Hinrichs.
- Mieroop, Marc van de (2011), *A History of Ancient Egypt*, Oxford, Wiley-Blackwell.
- Mitchell, Christopher (2017), «Berlin Papyrus P. 13447 and the Library of the Yehudite Colony at Elephantine», *Journal of Near Eastern Studies*, 76(1), 139-147.
- Myśliwiec, Krzysztof (1993), *The Twilight of Ancient Egypt: First Millennium B.C.E.*, Ithaca, Cornell.

- Naveh, Joseph & Greenfield, Jonas (1984), «Hebrew and Aramaic in the Persian Period», dins *The Cambridge History of Judaism I*, Davies, William Horbury & Finkelstein, Louis (eds.), Cambridge, Cambridge University Press, pp. 115-129.
- Niebuhr, Barthold Georg (1852), *Lectures on Ancient History, from the Earliest Times to the Taking of Alexandria by Octavianus*, París, Blanchard.
- Ollier, Émile (1882), *Cassell's illustrated universal history*, Oxford, Oxford University Press.
- Olmstead, Albert T. (1948), *The History of the Persian Empire*, Chicago, Chicago University Press.
- Porten, Bezalel (1968), *Archives from Elephantine*, Berkeley, University of California Press.
- Porten, Bezalel (2003), «Settlement of the Jews at Elephantine and the Arameans in Syene», dins *Judah and the Judaeans in Neo-Babylonian Period*, Lipchits, O. & Blenkinsopp, Joseph (eds.), University Park, Eisenbrauns, pp. 451-470.
- Porten, Bezalel & Yardeni, Ada (1986), *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt I* [TAD], University Park, Eisenbrauns.
- Porten, Bezalel & Yardeni, Ada (1993), *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt III* [TAD], University Park, Eisenbrauns.
- Posener, Gaston (1936), *La première domination Perse En Égypte*, París, Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Radner, K., Moeller, N. & Potts, D. T. (eds.) (2023), *The Oxford History of the Ancient Near East V*, Oxford, Oxford University Press.
- Razmjou, Shahrzad (2013), «The Cyrus Cylinder: A Persian Perspective», Finhel, Irving (ed.), Londres/Nova York, Bloomsbury, pp. 104-126.
- Rolle, Ruth (1980), *The World of the Scythians*, Berkeley, University of California Press.
- Sachau, Erich (1911), *Aramäische papyrus und ostraka aus einer jüdischen militär-kolonie zu Elephantine*, Leipzig, Hinrichs.
- Sansone, Donald (2017), *Ancient Greek Civilization*, Hoboken, Wiley-Blackwell.
- Sauneron, Sami & Yoyotte, Jean (1952), «La campagne nubienne de Psammétique II et sa signification historique», *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, 50, 157-207.
- Schmitt, Rüdiger (1982), «Cuneiform Script», dins *Encyclopaedia Iranica IV*, Yarshater, Eshhan (ed.), Londres, Routledge, pp. 456-462.
- Strohm, Horst (2015), *Die Geburt des Monotheismus im alten Iran*, Múnic, Fink.
- Seidlmayer, Stephan J. (1996), «Town and state in the early Old Kingdom: a view from Elephantine aspects of early egypt», dins *Aspects of Early Egypt*, Spencer, Jeffrey (ed.), Londres, British Museum, pp. 108-127.
- Sims-Williams, Nicholas (1981), «The Final Paragraph of the Tomb-Inscription of Darios I (DNb, 50-60): The Old Persian Text in the Light of an Aramaic Version», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 44(1), 1-7.
- Tavernier, Jean (2001), «An Achaemenid Royal Inscription: The Text of Paragraph 13 of the Aramaic Version of the Bisitun Inscription», *Journal of Near Eastern Studies*, 60(3), 161-176.
- Tuplin, Christopher (1987), «The administration of the Achaemenid Empire», dins *Coinage and Administration in the Athenian and Persian Empires*, Carradice, Ian (ed.), Oxford, Oxford University Press, pp. 109-166.
- Vasilev, Mikhail Ivanovich (2015), *The Policy of Darios and Xerxes towards Thrace and Macedonia*, Leiden, Brill.

- Vernet, Eulàlia (2017), «Els papirs arameus d'Elefantina: religió i culte d'una comunitat jueva preexílica i prebíblica», *ScrBib*, 16(1), 53-77.
- Vernus, Pierre & Yoyotte, Jean (1996), *The Book of the Pharaohs*, Ithaca, Cornell.
- Vikander, David (2014), *The Origins of the Second Temple*, Londres, Routledge.
- Vogue, Marie-Eugène-Melchior de (ed.) (1889), *Corpus Inscriptionum Semiticarum. Pars II inscriptiones Aramaicas continens*, París, Académie des Inscriptions et belles lettres.
- Voigtlander, Ernst Nikolaus von (1978), *The Bisitun Inscription of Darius the Great: Babylonian Version II*, Londres, *Corpus Inscriptionum Iranicarum*, pt. I, I.
- Wasmuth, Michaela (2020), «The statues of Udjhorresnet as archaeological artifacts», *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*, 26, 195-217.
- Weinfeld, Michael (1964), «Cult Centralization in Israel in the light of a Neo Babylonian analogy», *Journal Near Eastern Studies*, 23(3), 202-212.
- Weissbach, Franz Heinrich (1911), *Die Keilinschriften der Achämeniden*, Leipzig, Leipzig, Hinrichs, pp. xi-xiv.
- Weisshöfer, Jürgen (1978), *Der Aufstand Gaumātas und die Anfänge Dareios' I*, Am Buchenhang, Habelt.
- Wright, Christopher (1996), *New International Biblical Commentary: Deuteronomy IV*, Peabody, Hendrickson.
- Zawadski, Sebastian (1994), «Darius and Babylonian Usurpers in the Light of the Bisitun Inscription and Babylonian Sources», *AMI*, 27, 127-145.

© Jordi Martín i Pons, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

UNA RELEGADA CORRECCIÓ AL TEXT DE MARCIAL (11, 18, 11)

JAUME JUAN CASTELLÓ
Universitat de Barcelona
juancastello@ub.edu
ORCID: 0000 0002 5635 3628

RESUMEN

Marcial (11, 18, 11) utiliza una palabra, *tota*, que comporta una interpretació problemàtica. Durante el siglo XVIII se había propuesto la enmienda *torta*, aunque este cambio finalmente no prosperó. Proponemos recuperar la antigua conjetura.

PALABRAS CLAVE: Marcial, crítica textual.

UNA RELEGADA CORRECCIÓ AL TEXT DE MARCIAL (11, 18, 11)

RESUM

Marcial (11, 18, 11) utilitza un mot, *tota*, que comporta una interpretació problemàtica. Al segle XVIII s'havia proposat l'esmena *torta*, tot i que aquest canvi finalment no prosperà. Proposem recuperar l'antiga conjetura.

PARAULES CLAU: Marcial, crítica textual.

A NEGLECTED CORRECTION TO THE TEXT OF MARTIAL (11, 18, 11)

ABSTRACT

One word in the text of Martial 11, 18, 11, *tota*, poses some interpretative challenges. An emendation, *torta*, proposed in the 18th century, was ultimately discarded for minor reasons. We advocate for revisiting and reinstating this earlier conjecture.

KEYWORDS: Martial, textual criticism.

En el epigrama 18 del libro 11, Marcial agradece irónicamente a Lupo la donación de un pequeño terreno en las afueras de Roma. Sin embargo, el terreno era tan pequeño que Marcial, al estilo de sus modelos griegos y romanos, ridiculiza la insignificancia del regalo con la técnica de la *cumulatio*. Efectivamente, con una inacabable sarta de hipérbolos (el epigrama es el más largo del libro 11, con un total de 27 versos) que acentúan cada vez más las reducidas dimensiones del obsequio, el poeta pone en evidencia la tacañería del donante. Su argumento tiene muy presente sin duda un ejemplo que se lee en los epigramas de Cicerón,¹

¹ Frag. 4 Courtney:

Fundum Vetto uocat quem possit mittere funda,

que Quintiliano² recuerda a propósito de cómo conviene que el orador trate la hipérbole. La atribución del fragmento a Cicerón es, por motivos diversos, dudosa. El epigrama del orador, en cualquier caso, nos presenta a un tal Vetón, envanecido por la posesión de una finca de extensión diminuta, tan diminuta que, según el parecer de Cicerón (en la interpretación más comúnmente aceptada), no es más grande que la piedra que se lanza con una honda. Cicerón se explaya también (como hará Marcial con *praedium/prandium*) jugando con la paronomasia *fundus/funda*.

Me has regalado, Lupo, un terrenito en las afueras,
pero más grande es el que yo tengo en la ventana.
¿Terreno, eso? ¿Alguien puede llamarle terreno a eso?
Una mata de ruda hace las veces de un bosquecillo
de Diana, le sirve de enramada el ala de una locuaz
cigarra, una hormiga se lo traga en un solo día,
y un simple pétalo de rosa lo engalana de flores.
Allí no encontrarás no digo ya la hoja de Cosmos
o el pimentero verde sino ninguna clase de hierba.
En él un enhiesto pepino no podría tumbarse,
y una serpiente no se metería toda entera.
El jardín apenas da de comer a una oruga, un mosquito
muere de hambre, incluso tras devorar la salceda,
y un topo es quien se ocupa de cavarlo y ararlo.
Allí una seta no puede respirar, no puede ni abrirse
la breva, no pueden las violetas medrar. Una rata
solitaria tiene devastado el territorio, y el campesino
la teme como si del jabalí calidonio se tratara.
Izada por las garras de Procne,
tengo toda mi cosecha en el nido de la golondrina.
Aunque no vaya armado de su hoz ni de su falo,
no cabría allí ni la mitad de mi Priapo.
La cosecha toda entera no llena la concha de un caracol,
y el mosto he de guardarlo en una nuez untada de pez.
Has errado, Lupo, en unas solas letras: en vez
de regalarme esta parcela más me hubiera valido
que me obsequiases con una buena francachela. (Marcial 11, 18)

En los versos 10-11 el texto transmitido de Marcial dice en latín lo siguiente:

*In quo nec cucumis iacere rectus
nec serpens habitare tota possit*

Lo cierto es que parece que en los versos 10-11 el autor no sigue el ritmo que se había propuesto, porque resulta evidente que, si se da verosimilitud a lo que se afirma en el verso 10, la constatación del verso 11 es totalmente innecesaria: está claro que si en el terreno no cabe un pepino tieso tampoco cabrá una

ni tamen exciderit qua caua funda patet.

² Quint. 8, 6, 73.

serpiente, y menos aún entera, por pequeña que ésta sea. Como parece lógico, el clímax obliga a que cada verso o cada miembro supere al anterior, o, al menos, a que no dé la impresión de que la serie de hipérbolos decae.

Ésta es sin duda la causa de la aparición de algunas variantes de lectura que afectan a estos dos versos. Ya Adriaen de Jonghe, en el siglo XVI,³ da la variante *tuta* a la lectura *tota*. Y, como sustituto de *iacere* del verso 10, Beverlandus⁴ ofrece la variante *latere*, que, de hecho, no resolvería el problema.

Hay, de todos modos, una tercera conjetura que parece bastante razonable y hasta plausible. En el idilio 15 de Teócrito, la protagonista Praxínoa (Theoc. 15, 8-10) se queja de que su marido ha comprado en un lugar apartado no una casa sino un auténtico tugurio, de tan diminuto como es el habitáculo. El argumento nos recuerda el tema de la hiperbólica pequeñez de los lugares, que ya hemos visto tratada por Cicerón y por Marcial. L.C. Valckenaer,⁵ comentando la palabra ἰλεόν, comienza sugiriendo que, con esta voz, Teócrito designa el nido que sirve de escondrijo a una serpiente,⁶ equivalente al latín *volutabrum*, y ello le da ocasión para iniciar un largo excursus, al final del cual recuerda que también Marcial,⁷ con idéntico tono jocosos que Teócrito, en sus versos hablaba de un lugar tan estrecho que la serpiente no lograba acomodarse en él, reproduciendo la lectura ya corregida que ha encontrado en las *Miscellaneae Observationes*⁸ (que se habían publicado en Ámsterdam en el año 1732). En la p. 44 figura el verso de Marcial, que:

*forsan sic legi posset:
nec serpens habitare torta possit,
id est, serpens licet se in minimum circulum volveret, locum suo corpori non inveniret.*

Otro crítico, sin embargo, unas páginas más adelante y a propósito de un verso de Manilio,⁹ aprovechando que en Manilio aparece la palabra *habitare*, como en Marcial, comenta muy de corrido el verso del epigramático y, después de extenderse en citas eruditas, recoge también sus versos y la propuesta de

³ Tanto en la edición plantiniana de Amberes (1568) o de Leyden (1595), como en la grifiana de Lyon (1584).

⁴ J. Chr. Wernsdorf edita las variantes a partir de una edición de Marcial anotada en los márgenes por el mismo Beverlandus (las anotaciones están datadas a mano en 1648) adquirida por Wernsdorf en una subasta (*Museum Criticum I*, de F. Stosch, pp. 48 ss., y, concretamente, pp. 387 ss.). La lectura *latere* (v. también Schneidewin LVIII) seguramente la encontró Beverlandus en uno de los manuscritos que utilizó, concretamente un vaticano.

⁵ L. C. Valckenaer, *Adnotationes in Adoniasus Theocriti sive in Eidyllum XV* (p. 188-416), impreso a continuación de *Theocriti decem Eidyllia*, Leyden, Le Mair, 1773.

⁶ El comentario de esta palabra del verso 9 del idilio comienza a partir de la p. 247.

⁷ Especialmente pp. 255-256.

⁸ *Miscellaneae Observationes in auctores veteres et recentiores*, vol. I, Ámsterdam, Janssonius-Waesberg, 1732. Las diversas propuestas no van firmadas por el autor.

⁹ Manil. 1,75, comentado en *Miscellaneae Observationes*, p. 85 ss. El autor propone cambiar la palabra *habitabat* por *latitabat*.

enmienda *torta*. A él, no obstante, esta corrección no le parece bien ya que considera que, como en Manilio, también en el texto de Marcial hay que enmendar la lectura *habitare* y convertirla en *latitare*. Todo ello lleva al autor a una doble corrección del verso de Marcial: la incorporación de su propuesta (*latitare*) donde se leía *habitare*, y la recuperación de una antigua lectura ya conocida (*tuta*)¹⁰ en el lugar donde se leía *torta*, resultando así el verso:

*nec serpens latitare tuta posset*¹¹

Esta exhibición de erudición e ingenio provoca que la conjetura *torta*, que era del todo razonable y aceptable, haya quedado desdibujada entre tanta acumulación de ideas creativas y de propuestas insólitas. Parece que, cuando el ojo del crítico se fija en un detalle, la competición para imaginar enmiendas ya no tiene freno, y que, si un verso puede soportar un cambio, también podrá soportar dos. Y así ha sucedido que una propuesta de enmienda que habría podido parecer sensata, a fuerza de sumar cambios a los cambios, se ha olvidado por completo y ha desaparecido prácticamente de los aparatos críticos. Solamente Schneidewin la mantiene como curiosidad, arrinconada al fondo del aparato, y la atribuye a Valckenaer, aunque, como se ha visto, había sido ya sugerida mucho antes de manera anónima en las páginas de las *Miscellaneae Observationes*, a la vez que criticada y descartada en el mismo volumen solo unas páginas más adelante.

Con todo, a pesar de tantos vaivenes, parece evidente que la recuperación de esta enmienda nos da una lectura mucho más lógica del argumento de Marcial, además de acentuar el elegante contraste que balancea las adjetivaciones del pepino y la serpiente, *rectus* y *torta*:

En él un enhiesto pepino no podría tumbarse,
y una serpiente no se metería ni enroscada.

© Jaume Juan Castelló, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](#)

¹⁰ De las ediciones de Jonghe, aunque Gruter menciona esta lectura con desaprobación.

¹¹ *Miscellaneae Observationes*, p. 88. *Posset* por *possit* puede tratarse probablemente de una simple inadvertencia.

EL DOSSIER DEL FERMANO *LUCIUS EQUITIUS*: LA HISTORIA DE UN PROTAGONISMO EFÍMERO CON UN FINAL TRÁGICO. UN ANÁLISIS DE LOS RECURSOS EXPOSITIVOS

MARC MAYER I OLIVÉ
Institut d'Estudis Catalans
mayerolive@yahoo.es
ORCID: 0000-0003-1293-7928

RESUMEN

El artículo examina la breve y controvertida figura de Lucius Equitius, quien reclamó ser descendiente de Tiberio Graco en la Roma republicana. Esta afirmación y su asociación con el tribuno Saturnino y el pretor Glaucia lo involucraron en un intento de reforma política, que terminó en tragedia. Equitius, respaldado por Saturnino, buscó aprovechar el prestigio de los Graco para obtener apoyo popular en sus aspiraciones políticas. El conflicto alcanzó su punto álgido cuando las autoridades romanas, encabezadas por Mario, reprimieron brutalmente la revuelta. Los historiadores antiguos documentaron el destino de Equitius de manera variada, y el artículo sugiere que esta ambigüedad refleja la tensión entre los ideales populares y la oposición de las élites conservadoras.

PALABRAS CLAVE: Lucius Equitius, Tiberio Graco, Roma republicana, historiografía latina.

EL DOSSIER DEL FERMANÀ *LUCIUS EQUITIUS*. HISTÒRIA D'UN PROTAGONISME EFÍMER AMB UN FINAL TRÀGIC. UNA ANÀLISI DELS RECURSOS EXPOSITIUS

RESUM

L'article analitza la figura efímera i polèmica de Lucius Equitius, qui va reivindicar ser descendent de Tiberi Grac en la Roma republicana. Aquesta afirmació i la seva associació amb el tribú Saturní i el pretor Glàucia el van implicar en un intent de reforma política que va acabar tràgicament. Equitius, recolzat per Saturní, va intentar aprofitar el prestigi dels Grac per obtenir suport popular en les seves aspiracions polítiques. El conflicte va arribar al seu punt màxim quan les autoritats romanes, liderades per Mari, van reprimir durament la revolta. Els historiadors antics documenten el destí d'Equitius de manera variada, i l'article suggereix que aquesta ambigüitat reflecteix la tensió entre els ideals populars i l'oposició de les elits conservadores.

PARAULES CLAU: Lucius Equitius, Tiberi Grac, Roma republicana, historiografia llatina.

LUCIUS EQUITIUS DOSSIER. THE STORY OF A FLEETING PROTAGONISM WITH A TRAGIC END: AN ANALYSIS OF EXPOSITORY RESOURCES.

ABSTRACT

The article explores the short-lived yet controversial figure of Lucius Equitius, who claimed to be a descendant of Tiberius Gracchus in Republican Rome. His association with the tribune Saturninus and the praetor Glaucia involved him in a political reform attempt that ended in

Data de recepció: 10/ix/2024

Data d'acceptació: 21/xi/2024

Data de publicació: desembre 2024

tragedy. Supported by Saturninus, Equitius aimed to leverage the Gracchan legacy to gain popular backing for his political ambitions. The conflict reached its peak when Roman authorities, led by Marius, harshly suppressed the revolt. Ancient historians documented Equitius's fate in varied ways, suggesting that this ambiguity reflects the tension between popular ideals and the resistance of conservative elites.

KEYWORDS: Lucius Equitius, Tiberius Gracchus, Roman Republic, Roman historiography.

1. INTRODUCCIÓN

Puede resultar inusitado presentar lo que parece a primera vista ser solo un elenco de fuentes para ilustrar a un personaje poco menos que desconocido, pero al que por lo menos algunas de las fuentes que aquí recogemos dan un relieve excepcional, por más que este hecho pueda parecer sospechoso y seguramente interesado. Cabe decir además que la acción de este personaje, *Lucius Equitius* se desarrolla en uno de los momentos más confusos, turbulentos y críticos del final de la República romana. Procederemos por ello a analizar su trayectoria siguiendo el orden que nos proporcionan las fuentes que comentaremos brevemente dejando que sean ellas mismas y el tenor de la información que proporcionan las que informen de los hechos al lector sea este filólogo o historiador.

La secuencia de acontecimientos que vamos a analizar tiene lugar entre los años 101 y 100 aC, en un contexto en el que, tras la derrota de Jugurta (111-105 aC) y la restauración del orden después de la guerra contra cimbrios y teutones (113-101 aC), Cayo Mario es elegido cónsul por sexta vez, en medio de grandes expectativas populares de renovación y de establecer límites al poder de la oligarquía senatorial dominante.

Dos personajes juegan en este momento un papel determinante para preconizar esta casi-revolución: el tribuno Apuleyo Saturnino y el pretor Servilio Glaucia, en medio de un ambiente popular que deseaba la continuación de las reformas gracas, ideal que Mario muy difícilmente puede encarnar a pesar de su acentuada tendencia popular, especialmente teniendo en cuenta las reformas que propone Saturnino que van más allá de las propuestas de C. Sempronio Graco y que encienden por una parte unas grandes esperanzas en el pueblo y por otra escandalizan a la clase senatorial, incluso a la que se podría llamar con un evidente anacronismo «más progresista». En este momento surgirá la figura que pretendemos documentar en este breve trabajo: *Lucius Equitius*, que es presentado como presunto hijo de uno de los Gracos, una hechura según algunos de Apuleyo Saturnino, que ve la posibilidad de poner a su servicio la inmensa popularidad de los Gracos. La tríada Saturnino, Glaucia y el pretendido Graco situarán a la República romana en un estado de división y enfrentamiento que fue duramente reprimido por Mario, como veremos a continuación centrándonos en la figura de *Equitius*. Cabe recordar que el desencadenante último fue la candidatura de Glaucia al consulado y el asesinato de su contrincante y la

pretensión de Saturnino de repetir el tribunado, así como el rechazo de Quinto Cecilio Metelo como censor de inscribir en el censo a *Equitius*, impidiéndole la progresión política deseada por sus fautores.¹ El pueblo desbordará todas las previsiones y obligará a Mario a tomar decisiones drásticas contra sus propios aliados, que perdieron la vida, para intentar frenar el desbordamiento del frágil marco «constitucional» romano,² una actitud que no ha dejado de plantear interrogantes incluso de cronología. No cabe duda de la trascendencia de los hechos, pero una parte de la historiografía moderna ignora, seguramente como hecho anecdótico o accesorio la figura de *Equitius*, que como veremos a continuación tuvo una indudable trascendencia reconocida en la propia historiografía romana.³

Iniciaremos nuestra secuencia de fuentes casi in medias res acercándonos primero a la dramática conclusión antes que a los hechos precedentes que conducen irremediabilmente a ella.

F. Pina Polo ha trazado brevemente y con gran habilidad en un trabajo reciente la trayectoria de impostor de *Equitius*⁴ y las posibles causas de su impostura, si lo fue, así como sus inspiradores han sido también objeto de interés;⁵ un completo examen de las fuentes por parte de P. Floris, convierten su trabajo desde muchos puntos de vista en una publicación de referencia.⁶ Más

¹ Gruen (1968: 168, nota 58) aborda el tema de la negativa de Metelo Numídico a inscribir a *Equitius* en el censo ecuestre. Además, en la página 182, analiza el encarcelamiento de *Equitius* por parte de Mario, considerando que este había sido esclavo, y sitúa este hecho en el año 100 aC, en contraste con Valerio Máximo, quien lo fecha en el 101 aC. Finalmente, en la página 187, se ocupa de los acontecimientos del año 100 y destaca la escasez de nombres conservados en las fuentes.

² Cf. de forma general Perelli (1993); Lintott (1999²: 175-203), para la violencia en los últimos tiempos de la República romana, y Lintott (1999²: 159-160 y 168-169), para el episodio de Saturnino y Glaucia. Es útil el apéndice a la obra de Scullard (2011⁶: 210-211), que refleja sintéticamente el «crescendo» de los acontecimientos.

³ Por limitarnos a algunos pocos ejemplos: Brunt (1971: 98-99) no se ocupa de *Equitius*, aunque trata la sedición; lo mismo sucede en Brunt (1988: 76, 131-132, 142, 153, 164, 452), por ejemplo, a pesar de las numerosas alusiones que hace a la actividad de *Saturninus*; David (2000) no se refiere tampoco al personaje en su excelente mención sumaria de los problemas del momento. Una reflexión importante en Gabrielli (2018: 825-876), con un interesante tratamiento del reflejo ideológico de esta situación en la historiografía y especialmente en la *Rhetorica ad Herennium*, con mención también de las circunstancias que conducen a los episodios de los que nos hemos ocupado (esp. p. 837). Para este período en general, cf. Lintott (1994²: 40-103, esp. 95-103). Puede ser útil también recurrir al panorama planteado por Last y Gardner (1962: 158-210, esp. 164-172).

⁴ Pina Polo (2014: 123-138, esp. 126-128) para *Equitius*. Nos hemos ocupado también recientemente de *Equitius* en Mayer i Olivé (2021: 75-93), planteándolo como un caso de «sebastianismo» en la antigua Roma. Sobre este último concepto, cf. Quadros (2001²), y, para los hechos, Queiroz Velloso (1935²).

⁵ Cf. Balbo (2012: 13-32, esp. 16), donde sugiere que fue Saturnino quien indujo a *Equitius* a la impostura. El estudio ya clásico de Münzer (1963²: 289, 293-308) se hace tan solo eco de las circunstancias, que nos parece que indican en la práctica un evidente desclasamiento social de Apuleyo Saturnino. Cf. para Apuleyo Saturnino *MRR* (I: 576).

⁶ Floris (2008: 5-17).

recientemente N. Spadavecchia ha aportado nuevas observaciones sobre el final de este proceso.⁷ La relevancia política de *Lucius Equitius* ha sido vista como una emanación de la conducta de *Lucius Appuleius Saturninus* y las fuentes no parecen desmentirlo completamente.

2. LA NARRACIÓN DE APIANO

No cabe duda y así ha sido casi universalmente reconocido de que la narración de Apiano en el libro primero de su *Bellum civile*, en especial los párrafos 32-33, es fundamental, aunque evidentemente, como veremos, otros textos son mucho más cercanos cronológicamente a los hechos:⁸

[32] οὕτω μὲν δὴ καὶ Μέτελλος, ἀνὴρ εὐδοκιμώτατος, ἔφρευγε, καὶ ὁ Ἀπουλήιος ἐπ' αὐτῷ τρίτον ἐδημάρχει. καὶ τις αὐτῷ συνήρχε δραπέτης εἶναι νομιζόμενος, Γράκχον ἑαυτῷ τὸν πρεσβύτερον πατέρα ἐπιγράφων. καὶ τὸ πλήθος αὐτῷ συνεπεπράχει περὶ τὴν χειροτονίαν πόθῳ Γράκχου. προτεθείσης δὲ ὑπάτων χειροτονίας, Μάρκος μὲν Ἀντώνιος ἐπὶ τὴν ἑτέραν ἀναμφιλόγως ἤρέθη, τὴν δὲ ὑπόλοιπον Γλαυκίας ὄδε καὶ Μέμμιος μετήεσαν. Μεμμίου δ' ὄντος ἐπιδοξοτέρου παρὰ πολὺ, δείσας ὁ Γλαυκίας καὶ ὁ Ἀπουλήιος ἐπιπέμπουσί τινας αὐτῷ σὺν ξύλοις ἐν αὐτῇ τῇ χειροτονίᾳ, οἱ τὸν Μέμμιον παίοντες ἐν μέσῳ πάντων ὁρώντων συνέκοψαν. καὶ ἡ μὲν ἐκκλησία θορυβηθεῖσα διελύετο οὔτε νόμων οὔτε δικαστηρίων οὔτετινὸς αἰδοῦς ἔτι ὑπόουσης: ὁ δὲ δῆμος ἀγανακτῶν ἐς τὴν ἐπιούσαν ἡμέραν μετ' ὀργῆς συνέτρεχεν ὡς κτενοῦντες τὸν Ἀπουλήιον. ὁ δ' ἄλλο πλήθος ἀλίσσας ἀπὸ τῶν ἀγρῶν μετὰ Γλαυκίου καὶ Γαῖου Σαυφήϊου ταμίου τὸ Καπιτώλιον κατέλαβε. καὶ αὐτοὺς τῆς βουλῆς ἀναιρεθῆναι ψηφισαμένης ὁ Μάριος ἀχθόμενος ὅμως ὥπλιζε τινας σὺν ὄκνῳ: καὶ βραδύνοντας ἕτεροι τοῦδ' ὄρω τὸ ἐπιτρέπον ἐς τὸ ἱερὸν διέτεμον. καὶ Σαυφήϊος μὲν ἐμπρῆσαι τὸν νεῶν, ὑπὸ δίψης ἀπολλύμενος, ἤξιον, Γλαυκίας δὲ καὶ Ἀπουλήιος ἐλπίσαντες αὐτοῖς ἐπικουρήσειν Μάριον παρέδωκαν ἑαυτούς, οἶδε πρῶτοι, καὶ ἐπ' ἐκείνοις ὁ Σαυφήϊος. Μάριος δ', αὐτίκα πάντων αὐτοὺς ἀναιρεῖν κελευόντων, ἐς τὸ βουλευτήριον συνέκλεισεν ὡς ἐννομώτερον ἐργασόμενος. οἱ δὲ πρόφασιν τοῦτ' εἶναι νομίσαντες τὸν κέραμον ἐξέλυον τοῦ βουλευτηρίου καὶ τοὺς ἀμφὶ τὸν Ἀπουλήιον ἔβαλλον, ἕως ἀπέκτειναν, ταμίαν τε καὶ δήμαρχον καὶ στρατηγόν, ἔτι περικειμένους τὰ σύμβολα τῆς ἀρχῆς.

[33] πολὺς δὲ καὶ ἄλλος ὄμιλος ἐν τῇ στάσει διέφθαρτο καὶ δήμαρχος ἕτερος, ὁ τοῦ Γράκχου παῖς εἶναι νομιζόμενος, πρῶτην δημαρχῶν ἐκείνην ἡμέραν, οὐδένα ἔτι ὠφελούσης οὔτε ἐλευθερίας οὔτε δημοκρατίας οὔτε νόμων οὔτε ἀξιώσεως οὔτε ἀρχῆς, ὅπου καὶ ἡ τῶν δημάρχων ἐς τε κώλυσιν ἀμαρτημάτων καὶ ἐς ἐπικουρήσιν τῶν δημοτῶν γενομένη, ἰερὰ καὶ ἄσυλος οὔσα, τοιάδε ὕβριζε καὶ τοιάδε ἔπασχεν. ἀναιρεθέντων δὲ τῶν ἀμφὶ τὸν Ἀπουλήιον ἡ μὲν βουλή καὶ ὁ δῆμος ἐκεκράγεσαν κατακαλεῖν Μέτελλον, Πούπλιος δὲ Φούριος δήμαρχος, οὐδ' ἐλευθέρου πατρός, ἀλλ' ἐξελευθέρου, θρασέως ἐνίστατο αὐτοῖς καὶ οὐδὲ Μετέλλου τοῦ Μετέλλου παιδὸς ἰκετεύοντος αὐτὸν ἐν ὄψει τοῦ δήμου καὶ δακρύνοντος καὶ τοῖς ποσὶ προσπίπτοντος ἐνεκλάο θῆ. ἀλλ' ὁ μὲν παῖς ἐκ τῆσδε τῆς ὄψεως Εὐσεβῆς ἐστὸ ἔπειτα ἐκλήθη, τοῦ δ'

⁷ Spadavecchia (2009-2010: 95-113), que insiste en el interés de la clase aristocrática senatorial en atribuir la decisión a Mario, reconstruye además en las páginas 101-105 el frag. 35 del *Pro Rabirio* de Cicerón y cree más autorizada la cronología ciceroniana que la de Valerio Máximo, por lo cual el pueblo liberaría a un tribuno de la plebe designado.

⁸ Citamos siguiendo la edición de la Loeb Classical Library de White (1982, vol. III).

ἐπιόντος ἔτους Φούριον μὲν ἐπὶ τῷδε ἐς δίκην Γάιος Κανουλήιος δήμαρχος ὑπήγγε, καὶ ὁ δῆμος οὐδὲ τοὺς λόγους ὑπομείνας διέσπασε τὸν Φούριον: οὕτως αἰεὶ τι μῦσος ἐκάστου ἔτους ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ἐγίγνετο: Μετέλλω δ' ἡ κάθοδος ἐδόθη, καὶ φασιν αὐτῷ τὴν ἡμέραν οὐκ ἀρκέσαι περὶ τὰς πύλας δεξιουμένω τοὺς ἀπαντῶντας.

Vemos como el historiador da una visión sintética de los hechos, que no ha dejado de despertar sospechas.⁹ Resulta clara la situación de división cuyas causas recoge Apiano en los párrafos precedentes, especialmente el reparto de las tierras que habían ocupado anteriormente los Cimbrios a los campesinos y en cierta manera, como también refleja el texto que recogemos una cierta división en la plebe urbana al respecto. La oposición de Cecilio Metelo resulta fundamental, una actitud que tiene también su razón en la enemistad velada con el cónsul del momento Mario. La posición de Metelo comporta su condena al destierro, que como vemos se verá prontamente revocada al conseguir Mario, después de algunas vacilaciones, sofocar la sedición de sus antiguos aliados en la política popular Glaucia, Apuleyo Saturnino y *Equitius* que comporta un trágico final para ellos. Los resultados de las elecciones de aquel año marcan la secuencia de acontecimiento y especialmente el asesinato de Memio a manos de los sicarios de Glaucia, su contrincante en la elección consular y Apuleyo elegido tribuno por tercera vez y con él se presenta como complementaria la figura de *Equitius* como tribuno electo: καὶ τις αὐτῷ συνῆρχε δραπέτης εἶναι νομιζόμενος, Γράκχον ἑαυτῷ τὸν πρεσβύτερον πατέρα ἐπιγράφων. La no admisión en el año 103 aC como hijo de Tiberio Graco, como nos contará Valerio Máximo, no parece haber contado en aquel momento a los ojos del pueblo partidario de Apuleyo Saturnino.

Notemos, sin embargo, que *Equitius* no es mencionado en Apiano, *bell. civ.* 1, 33 por su nombre sino como ὁ τοῦ Γράκχου παῖς εἶναι νομιζόμενος, seguramente lo hace así para dar énfasis y subrayar lo que representa su figura en el agitado panorama político del momento, visto naturalmente ya a una distancia de los hechos que no permitiría que el solo *nomen Equitius* los evocara. Fijémonos también que Metelo aparece casi como una contrafigura del personaje, su exacto opuesto y de aquí la reclamación inmediata de su vuelta del destierro que sigue a la represión de los sublevados, que viene a representar casi el contrapunto del entusiasmo de una parte del pueblo por *Equitius* como Graco, hecho sobre el que volveremos. Nos hallamos probablemente ante la insinuación al lector para que vea en ello una *syncrisis*.

Historiadores como Beness e Hillard han precisado las circunstancias narradas por el texto de Apiano, especialmente la secuencia cronológica que

⁹ Continúa manteniendo su valor Badian (1984: 101-147, esp. 105, 115-116), que sospecha que se trate de una compilación abreviada de los hechos por parte de Apiano. Twyman (1989: 493-509) había insistido en la fiabilidad de Apiano a pesar de las sospechas de Badian. Gabba (1967²: 110-113), comentando *APP. bell. civ.* 1, 32-33, pp. 141-146, denota los posibles errores y concluye que la cronología puede ser errónea.

conduce a la cadena dramática de muertes,¹⁰ aunque no han incidido particularmente sobre la significación de la presencia de *Equitius*. Una aguda observación de sir R. Syme, que destaca la rápida supresión del pretendido Graco como un elemento a tener muy en cuenta¹¹ y que como ya hemos propuesto puede contraponerse a la rápida llamada de Metelo del exilio.

3. LAS PRECISIONES DE CICERÓN

El *Pro Rabirio*, 20-21, de Cicerón resulta decisivo para la comprensión de las circunstancias de aquel momento, ya que describe con sintética celeridad la sucesión de hechos que conduce al definitivo término de la cuestión, en la defensa que hace de C. Rabirio acusado por el tribuno T. Attio Labieno por haber matado a Apuleyo Saturnino más de treinta y cinco años después de los hechos:

Fit senatus consultum ut C. Marius L. Valerius consules adhiberent tribunos pl. et praetores, quos eis videretur, operamque darent ut imperium populi Romani maiestasque conservaretur. Adhibent omnis tribunos pl. praeter Saturninum, <praetores> praeter Glauciam; qui rem publicam salvam esse vellent, arma capere et se sequi iubent. Parent omnes; ex aede Sancus armamentariisque publicis arma populo Romano C. Mario consule distribuite dantur. Hic iam, ut omittam cetera, de te ipso, Labiene, quaero. Cum Saturninus Capitolium teneret armatus, esset una C. Glaucia, C. Saufei, etiam ille ex compedibus atque ergastulo Gracchus; addam, quoniam ita vis, eodem Q. Labienum, patrum tuum; in foro autem C. Marius et L. Valerius Flaccus consules, post cunctus senatus, atque ille senatus quem etiam vos ipsi, qui hos patres conscriptos qui nunc sunt in invidiam vocatis, quo facilius de hoc senatu detrahere possitis, <laudare consuevistis,> cum equester ordo--at quorum equitum, di immortales! patrum nostrorum atque eius aetatis, qui tum magnam partem rei publicae atque omnem dignitatem iudiciorum tenebant,--cum omnes omnium ordinum homines qui in salute rei publicae salutem suam repositam esse arbitrabantur arma cepissent: quid tandem C. Rabirio faciendum fuit? De te ipso, inquam, Labiene, quaero. Cum ad arma consules ex senatus consulto vocavissent, cum armatus M. Aemilius, princeps senatus, in comitio constitisset, qui cum ingredi vix posset, non ad insequendum sibi tarditatem pedum sed ad fugiendum impedimento fore putabat, cum denique Q. Scaevola confectus senectute, perditus morbo, mancus et

¹⁰ Beness y Hillard (1990: 269-272) señalan el papel preponderante en los sucesos de Lucio Apuleyo Saturnino y el valor indudable de Apiano, *bell. civ.* 1, 32-33. Cavaggioni (1998: 166-169) se fija en la datación de la muerte de *Equitius* y de los demás el 10 diciembre del 100 según Apiano; Cavaggioni, sin embargo, piensa en una muerte de los demás anterior en octubre del mismo año. Seager (1967: 9-10) discute la fecha y nota la discordancia entre el 10 de diciembre y el *maximo aestu* del *De viris illustribus*, 73, 10, y se inclina por la datación de Apiano. Gabba (1972: 764-805, esp. 783) supone que Saturnino y *Equitius* mueren al mismo tiempo. Continúa manteniendo su valor Badian (1984: 101-147, esp. 105, 115-116), para la sospecha de que se trate de una compilación abreviada de los hechos por parte de Apiano y, en las páginas 101-106, se ocupa de la fecha de la muerte de Saturnino antes del 10 de diciembre, quizás en octubre, y en las páginas 104-105, se refiere concretamente a *Equitius*. Hay que considerar muy especialmente la argumentación de las páginas 114 y 116 donde se refiere, a propósito de VAL. MAX. 3, 2, 18, al hecho de que la elección como tribuno de *Equitius* era inaceptable para Mario como sucedía en el caso de Saturnino.

¹¹ Syme (1979: 510-517, esp. 511-512).

membris omnibus captus ac debilis, hastili nixus et animi vim et infirmitatem corporis ostenderet, cum L. Metellus, Ser. Galba, C. Serranus, P. Rutilius, C. Fimbria, Q. Catulus omnesque qui tum erant consulares pro salute communi arma cepissent, cum omnes praetores, cuncta nobilitas ac iuventus accurreret, Cn. et L. Domitii, L. Crassus, Q. Mucius, C. Claudius, M. Drusus, cum omnes Octavii, Metelli, Iulii, Cassii, Catones, Pompeii, cum L. Philippus, L. Scipio, cum M. Lepidus, cum D. Brutus, cum hic ipse P. Servilius, quo tu imperatore, Labiene, meruisti, cum hic Q. Catulus, admodum tum adulescens, cum hic C. Curio, cum denique omnes clarissimi viri cum consulibus essent: quid tandem C. Rabirium facere convenit? utrum inclusum atque abditum latere in occulto atque ignaviam suam tenebrarum ac parietum custodiis tegere, an in Capitolium pergere atque ibi se cum tuo patruo et ceteris ad mortem propter vitae turpitudinem confugientibus congregare, an cum Mario, Scauro, Catulo, Metello, Scaevola, cum bonis denique omnibus coire non modo salutis verum etiam periculi societatem?¹²

La actitud de Cicerón resulta clara, alinea a Rabirio con los *boni* y pone a su acusador, Labieno, entre los que hubieran podido seguir el camino contrario. La unidad de los principales personajes del senado ante la rebelión es clara, de aquí el largo elenco de nombres, prácticamente *exempla* que alude el Arpinate, que se oponen a tres nombres de raigambre notoria como Apuleyo Saturnino, Gayo Saufeio o Glaucia, al cual añade el nombre del tío del acusador Tito Labieno, cabecillas de la sedición, a los que se une la mención de *ille ex compedibus atque ergastulo Gracchus*, es decir *Equitius* de quien evita dar su nombre. Las dos facciones de la ciudadanía quedan pues, claras y bien definidas en la voluntaria cascada de nombres que vierte Cicerón en su argumentación sirviéndose de un claro recurso retórico. El evitar en la secuencia mencionar a *Equitius* por su nombre parece una forma evidente de desprecio.

La descripción que dará del fin de esta trágica aventura política es sintética y eficaz en un testimonio tardío, derivado evidentemente de la historiografía anterior como es el de Orosio 5, 17, 7-10:¹³

Marius manipulatim plebe descripta alterum consulem cum praesidiis in colle disposuit, ipse portas communiuit. in foro proelium commissum est; Saturninus a Marianis foro pulsus in Capitolium confugit; Marius fistulas, quibus eo aqua deducebatur, incidit. Bellum deinde in aditu Capitolii horridum satis actum est, multi circa Saufeium et Saturninum caesi. Saturninus palam clamitans, Marium auctorem esse omnium molitionum suarum, contestatus est; cum autem ipse Saturninus et Saufeius et Labienus cogente Mario in curiam confugissent, per equites Romanos efractis foribus occisi sunt. C. Glaucia extractus e domo Claudii trucidatus est. Furius, tribunus plebi, bona omnium

¹² El texto de Cicerón es el correspondiente a la edición de Guardì (1979). Cf. Beness y Hillard (1990: 270), que señalan al respecto que *Equitius* en aquel momento era un privado y no tribuno de la plebe. CASS. DIO, 37, 26-28, recuerda a raíz del proceso que Tito Labieno en el año 63 aC insta contra Rabirio por la muerte de Saturnino como parte de una manobra política destinada a debilitar al Senado que en el 99 aC había absuelto a Rabirio, el cual fue finalmente condenado, teniendo a Julio César entre los jueces, aunque la intervención del augur y pretor *Metellus Celer* impidió que Rabirio fuera finalmente condenado por *perduellio*, ya que retiró en el Janículo el *vexillum* e hizo así disolver el comicio.

¹³ Nos servimos para el texto de Orosio de la edición de la Fondazione Lorenzo Valla a cargo de Lippold (1976).

publicanda decreuit. Cn. Dolabella, Saturnini frater, per forum holitorium fugiens, cum L. Giganio interfectus est. itaque auctoribus tantae seditionis occisis quies populo fuit.

Podemos ver como los hechos son los mismos en esta rápida descripción, pero también como ha desaparecido cualquier alusión a *Equitius*, que debe ya ser considerado en la distancia un elemento accesorio y no significativo para el desarrollo de lo sucedido.

La popularidad del personaje que representa *Equitius* entre la plebe romana va sin duda más allá de la importancia de sus mentores políticos y Cicerón no puede disimularlo en el discurso *Pro Sestio*, 101:

propugnatores autem rei publicae qui esse voluerunt, si leviores sunt, desciscunt, si timidiores, desunt: permanent illi soli atque omnia rei publicae causa perferunt qui sunt tales qualis pater tuus, M. Scaure, fuit, qui a C. Graccho usque ad Q. Varium seditiosis omnibus restitit, quem numquam ulla vis, ullae minae, ulla invidia labefecit; aut qualis Q. Metellus, patruus matris tuae, qui cum florentem hominem in populari ratione, L. Saturninum, censor notasset, cumque insitivum Gracchum contra vim multitudinis incitatae censu prohibuisset, cumque in eam legem quam non iure rogatam iudicaret iurare unus nolisset, de civitate maluit quam de sententia demoveri; aut, ut vetera exempla, quorum est copia digna huius imperi gloria, relinquam, neve eorum aliquem qui vivunt nominem, qualis nuper Q. Catulus fuit, quem neque periculi tempestas neque honoris aura potuit umquam de suo cursu aut spe aut metu demovere.¹⁴

De nuevo está ante nuestros ojos el personaje de Cecilio Metelo y su negativa de inscribir en el censo a *Equitius*, de nuevo citado en el texto ciceroniano sin dar su nombre sino tan solo como *insitivus Gracchus*. La acción de Metelo como censor tiene aún más mérito en opinión de Cicerón en cuanto lo hace contra la *vis multitudinis* y además loa el orador su entereza ante los hechos en casi los mismos términos que podemos ver en Apiano, quizás de nuevo una incitación retórica a la *syncrisis*.¹⁵ Una cierta contraposición entre *Equitius* y Metelo parece transparentarse, aunque en este caso la desproporción es manifiesta y puesta en evidencia por Cicerón. No se le oculta, sin embargo, al Arpinate que entran también en juego un elemento mucho más importante como es el prestigio de los Escipiones vinculado indeleblemente también a la memoria de los Gracos, del que él mismo se hará eco del hecho, por limitarnos a un único ejemplo, en su *De re publica*,¹⁶ como un factor cierto de división para el pueblo romano en caso de

¹⁴ Citamos de acuerdo con el texto de la edición teubneriana de Maslowski (1986).

¹⁵ Para el *cursus* resumido del personaje cf. *MRR* (II: 539). Véase también, para este momento de desórdenes a raíz de la decisión de Metelo, Rossi (1980: 227-228), para los intentos en el año 102 aC de excluir del Senado a Apuleyo Saturnino y a Glaucia, y la eliminación de *L. Equitius*, como hijo de Tiberio Graco por el episodio del rechazo de Sempronio, que también veremos a continuación, y la represión consiguiente por parte de Mario cónsul por quinta vez. Lintott (1999: 210) no duda en considerar un acto de violencia el ataque en el año 102 de Saturnino a Metelo el Censor por la oposición de este último a censurar a *Equitius*.

¹⁶ Cic. rep. 1, 31: Tum Tubero: 'non dissentio a te, Laeli, sed quaero quae tu esse maiora intellegas. (Laelius) dicam mehercule et contemnar a te fortasse, cum tu ista caelestia de Scipione quaesieris, ego autem haec quae videntur ante oculos esse magis putem quaerenda. quid enim

enfrentamiento como se produjo con los Gracos y más tarde con la sedición reprimida por Mario.

3.1. El *Equitius* de Valerio Máximo

Nos remontaremos algo en el tiempo al recordar los precedentes que pueden hacernos comprender la importancia de *Equitus* y su pretendida impostura,¹⁷ que lleva a la clase dirigente asustada a tomar algunas medidas inusuales como será llamar a una mujer para dar su testimonio o, mejor, su opinión en una *contio* como deja muy claro un testimonio de Valerio Máximo, 3, 8, 6:¹⁸

Quid feminae cum contione? Si patrius mos servetur, nihil. Sed ubi domestica quies seditio agitata fluctibus est, priscae consuetudinis auctoritas covellitur plusque valet quod violentia cogit quam quod suadet et praecipit verecundia. Itaque te, Sempronia, Ti. et C. Gracchorum soror, uxor Scipionis Aemiliani, non et absurde gravissimis virorum operibus inserens maligna relatione comprehendam, sed quia a tribuno plebi producta ad populum in maxima confusione nihil a tuorum amplitudine degenerasti, honorata memoria prosequar. Coacta es eo loci consistere ubi principum civitatis perturbari frons solebat; instabat tibi torvo vultu minas profundens amplissima potestas; clamore imperitiae multitudinis obstrepens, totum forum acerrimo studio nitebatur ut Equitio, cui Semproniae genti falsum ius quaerebatur, tamquam filio fratris tui osculum dares. Tu tamen illum, nescio quibus tenebris protractum portentum, execrabili audacia ad usurpandam alienam propinquitatem tendentem repulisti.

Se trata del testimonio de Sempronia, la hija de la famosa Cornelia hija a su vez del Africano, y no de esta última, que de haber vivido sería la llamada en causa, como ya Jérôme Carcopino destacó y no dejó de recordar las funestas consecuencias que podrían haberse derivado de la admisión del parentesco por parte de Sempronia,¹⁹ lo que matiza de manera importante el valor de *repulisti*.

mihi L. Pauli nepos, hoc avunculo, nobilissima in familia atque in hac tam clara re publica natus, quaerit quo modo duo soles visi sint, non quaerit cur in una re publica duo senatus et duo paene iam populi sint? nam ut videtis mors Tiberii Gracchi et iam ante tota illius ratio tribunatus divisit populum unum in duas partis; obtrectatores autem et invidi Scipionis, initiis factis a P. Crasso et Appio Claudio, tenent nihilo minus illis mortuis senatus alteram partem, dissidentem a vobis auctore Metello et P. Mucio, neque hunc qui unus potest, concitatis sociis et nomine Latino, foederibus violatis, triumviris seditiosissimis aliquid cotidie novi molientibus, bonis viris locupletibus perturbatis, his tam periculosus rebus subvenire patiuntur.' Citamos siguiendo el texto de la edición teubneriana de Ziegler (1964).

¹⁷ Cf. los análisis de Livadiotti (2017: 95-99). Anteriormente, Pina Polo (2014: 126).

¹⁸ Seguimos para Valerio Máximo la edición de la Collection des Universités de France a cargo de Combès (1995). Sobre los aspectos literarios y técnico-narrativos y el uso y orden de las anécdotas de Valerio Máximo, cf. ahora Tschögele (2022).

¹⁹ Carcopino (1928: 76): «Valère-Maxime, qui nous a transmis ces détails, ne mentionne pas ici Cornélie —la grand'mère—, preuve qu'elle était déjà morte, mais seulement Sempronia —la tante—, qui fut confrontée, sur le Forum, avec l'imposteur et en repoussa les avances avec horreur» para añadir más adelante, «en effet, jusqu'à la fin de leurs jours, elles [Cornelia y Sempronia] ont été environnées du respect de leurs compatriotes. En 101, un geste de Sempronia silencieusement accompli sur le Forum suffit à ruiner la fortune politique d'un tribun du peuple,

Una situación que de haberse producido tendría una importancia que ha sido analizada con sagacidad por J. Briscoe.²⁰

Para Valerio Máximo resulta indudable el prestigio de una matrona ilustre como Sempronia, y está lejos de tener en cuenta la fama equívoca de esta dama sospechosa de haber asesinado a su marido Escipión Emiliano, como recuerda una tradición, posiblemente difamatoria, que parte de las sospechas encubiertas de Cicerón y las más explícitas de Tito Livio y Apiano,²¹ aunque el testimonio de este último autor puede parecer demoledor.²² Nos hallamos sin duda ante un personaje femenino de relieve para el cual no puede faltar en la tradición antigua una fama negativa, más aún cuando como razón de la muerte de su marido por sus manos se ha aducido la defensa de los ideales de los Gracos y una connivencia o incluso la complicidad con Cornelia, madre de Sempronia y también de los Gracos, que arrastra a su vez junto a la alabanza de sus muchas virtudes una

Equitius, qui était en train de se faire passer pour le fils survivant de Tibérius Gracchus : on acceptait ses mensonges, on applaudissait à ses discours ; il devenait l'idole de la foule. Tout d'un coup Sempronia parut devant lui, dans l'admiration de tous : il n'en fallut plus pour qu'il s'effondrât sous les huées populaires, dès qu'elle se fut publiquement refusée à laisser approcher d'elle l'imposteur qui avait usurpé son nom» (Carcopino 1928: 101-102).

²⁰ Briscoe (1974: 125-135, esp. 126), para los hijos de ambos hermanos, partiendo del principio de que Tiberio tuvo tres hijos, dos de los cuales le sobrevivieron y uno de ellos estaba todavía vivo en el momento en que Gayo Graco afirmará que de Escipión Africano y de Tiberio Graco, el cónsul del 177 y 163 aC, solo quedan él mismo y un *puer* como descendientes directos, aunque el *puer* aludido pueda ser tanto hijo suyo como de Tiberio. Earl (1963: 68-69) señala que no hay sucesión masculina de Escipión Africano ni de Tiberio Graco, pero especula que el *puer* citado por Gayo Graco podía ser un hijo de su hermano Tiberio que en 122 aC tendría 16 años. Sería en este caso hijo de Tiberio y Claudia de la familia de los *Appii*. Para Astin (1967: 319-321), la descendencia Tiberio Graco estaría ya muerta en el año 121 aC y quizás el *puer* fuera el soldado, hijo de Tiberio, muerto en *Sardinia*.

²¹ De nuevo conviene ver Carcopino (1928: 99-101, esp. 101) para esta controvertida fama. Además, Petrocelli (1994: 21-70, esp. 58-60), en la línea de los razonamientos de Carcopino, siguiendo a las fuentes, ya que insiste en que Apiano, *bell. civ.* 1, 20, hace sospechosas a Cornelia y a Sempronia de la muerte Escipión Emiliano, su marido, por querer derogar una ley de Tiberio Graco. La *Perioca* 59 de Livio atribuye dicha muerte exclusivamente a Sempronia, mientras que Orosio (5, 10, 10) señala como motivo del supuesto crimen el apoyo a la legislación de Gayo Graco. Sobre Sempronia y las posibles causas de tipo jurídico de sus actos: Astin (1967: 190-210), donde se refiere al valor en aquel momento de la *lex Sempronia*. Para la actitud de Cicerón, cf. Béranger (1972: 732-763, esp. 762) con una observación sobre el equilibrio de Cicerón al respecto de los mismo, aun teniendo en cuenta los propios intereses del Arpinate.

²² Apiano, *bell. civ.* 1, 20: ὦν ὁ δῆμος ἀκροώμενος ἐδεδῖει, μέχρις ὁ Σκιπίων, ἐσπέρας παραθέμενος ἑαυτῶ δέλτον, εἰς ἣν νυκτὸς ἔμελλε γράψειν τὰ λεχθησόμενα ἐν τῷ δήμῳ, νεκρὸς ἄνευ τραύματος εὐρέθη, εἴτε Κορνηλίας αὐτῶ, τῆς Γράκχου μητρὸς, ἐπιθεμένης, ἵνα μὴ ὁ νόμος ὁ Γράκχου λυθείη, καὶ συλλαβούσης ἐς τοῦτο Σεμπρωνίας τῆς θυγατρὸς, ἣ τῷ Σκιπίωνι γαμουμένη διὰ δυσμορφίαν καὶ ἀπαιδίαν οὐτ' ἐστέρηγετο οὐτ' ἔστεργεν, εἴθ' ὡς ἔνιοι δοκοῦσιν, ἐκὼν ἀπέθανε συνιδῶν, ὅτι οὐκ ἔσοιτο δυνατὸς κατασχεῖν ὦν ὑπόσχοιτο. εἰσὶ δ' οἴβασανιζόμενοι φασὶ θεράποντας εἰπεῖν, ὅτι αὐτὸν ξένοι δι' ὀπισθοδόμου νυκτὸς ἐπεισαχθέντες ἀποπνίξαιεν καὶ οἱ πυθόμενοι ὀκνήσαιεν ἐξενεγκεῖν διὰ τὸν δῆμον ὀργιζόμενον ἔτι καὶ τῷ θανάτῳ συνηδόμενον.

fama paralela negativa.²³ Valerio Máximo nos quiere mostrar una clara contraposición entre dos figuras de diversa credibilidad. Se trata de un recurso retórico frecuente, y, evidentemente, cualquier alusión a dicha fama es convenientemente callada en función de la importancia de su testimonio contrapuesto. R. A. Bauman ha abierto un nuevo explícito interrogante: la pretensión de *Equitius* podría haber sido verdadera y Sempronia podría haberlo negado porque no creía en los postulados populistas vigentes en aquel momento y rechazaría así por ello entregar a *Equitius* y, por consiguiente, también a *Saturninus* la herencia política de los Gracos,²⁴ aunque no cabe descartar que actuara por otros motivos, como no se ha dejado de proponer, especialmente por un comportamiento atávico senatorial.²⁵ Unas posibilidades que, aunque puedan considerarse remotas, pueden justificar no solo la pervivencia notable en la memoria histórica de aquellas circunstancias, sino también la fama póstuma de *Equitius*, ya que la cuestión, como queda claro a partir de las fuentes, gira en torno a la continuidad y la prosecución de la política agraria de los Gracos.

Resulta claro que a diferencia de otros testimonios *Equitius* es explícitamente denominado por su nombre y no a través de un circunloquio, aunque se precise el carácter de su impostura. El interés de Valerio Máximo no se detiene aquí, sino que vuelve sobre el personaje en otras ocasiones como en 9, 15, 1, para refutar su legitimidad:

Nam ut Equitium Firmo Piceno monstrum veniens, relatum iam in huius libri superiore parte, praeteream, cuius in amplectendo Ti. Graccho patre evidens mendacium turbulento vulgi errore, amplissima tribunatus potestate vallatum est.

La mención del personaje de nuevo por su nombre va acompañada por la mención de su origen en *Firmum Picenum*, un dato no insignificante que parece haber tenido su trascendencia política para reforzar la posición de Apuleyo Saturnino. La denominación de *monstrum* no deja de ser llamativa en cuanto puede ser considerada siempre dentro de un ámbito peyorativo desde dos puntos de vista: monstruo de hombre para sus denigradores y, quizás, prodigio inesperado para sus partidarios. Todo ello queda desmentido como *mendacium turbulento vulgi errore*, una cuestión que no menciona, pero sí podríamos

²³ Para la figura de Cornelia y accesoriamente la de Sempronia puede verse Dixon (2007), López (1998: 97-121, esp. 113-114) y Mayer (2014: 657-674). Además, Mayer i Olivé (2014: 27-37), con bibliografía, Beness y Hillard (2013: 61-79), Mayer i Olivé (2018: 283-312) y, más recientemente, Soraci (2020: 19-33). De forma más general, Hemelrijk (1999: 66-67; 267, nota 48), Jallet-Huant (2011: 100-105).

²⁴ Bauman (1992: 48-49).

²⁵ Petrocelli (1994: 60), que cree que, en su comparecencia para opinar sobre la legitimidad de *Equitius*, Sempronia no quiso en cualquier caso traicionar la nobleza de sus antepasados. Además, Corradi (1946: 34).

considerar que implica que el *vulgus* intenta dar un cargo público a alguien no digno de ejercerlo por su origen social.²⁶

La mención de *Equitius* como *Firmanus* es decir con una *origo* en *Firmum Picenum* que hace Valerio Máximo es un *semel dictum* en cuanto no es reflejada por ninguna otra fuente,²⁷ si se tratara en realidad de un hijo de Tiberio Graco evidentemente pudo no haber sido concebido allí dado que ignoramos si Graco estuvo en el *Picenum*, no lo dicen las fuentes, aunque se contó entre los *IIIviri agris iudicandis assignandis* después de que la *lex Sempronia* fuera aprobada.²⁸

Si *Equitius* fuera hijo de Tiberio Graco, habría nacido en el 133 o en el 132 y tendría la edad de alcanzar el tribunado en el año 100 aC, un hecho que jugaría a su favor fuera o no un impostor. Apuleyo Saturnino podría incluso haber pensado en explotar este origen piceno al asociar a su partido y promocionar al pretendido hijo de Graco.²⁹

Las circunstancias que opondrán finalmente a los sediciosos al cónsul C. Mario serán evocadas también por el historiador, VAL. MAX. 3, 2, 18:

Item cum tr. pl. Saturninus et praetor Glaucia et Equitius designatus tr.pl. maximos in civitate nostra seditio num motus excitavissent nec quisquam se populo concitato opponeret, primum M. Aemilius Scaurus C. Marium consulatum sextum gerentem hortatus est ut libertatem legesque manu defenderet protinusque arma sibi adferri iussit...

Podemos notar que en este caso Valerio Máximo, aunque lo mencione en tercer lugar da un relieve a *Equitius* situándolo a un nivel de igualdad respecto a sus aliados y le reconoce la condición de *tribunus plebis designatus*.

²⁶ Pina Polo (2014: 138) plantea esta cuestión y se remite a Grünwald (2004: 159-160), que hizo ya notar que 9 de los 13 ejemplos de identidades ilustres falsas, entre los que cita evidentemente a *Equitius*, eran de origen servil: esclavos o libertos.

²⁷ Polverini, Parise, Agostini y Pasquinuci (1987: 31, 59) (L. Polverini), con meras referencias; Gasperini y Paci (1982: 201-244, esp. 229) (G. Paci). También Floris (2008: 7) constata la poca significación de los *Equitii* en el Piceno. En una zona próxima del Piceno conocemos una inscripción que menciona a un [- - -] *Equitius C* [- - -] de Falerone. Brizio (1903: 107, núm 4). Sobre *Equitius* como *homo novus*, cf. Wiseman (1971: 229, núm. 163 y también p. 98), Nicolet (1974, vol., 869-870, núm. 136); y, además, *MRR* (II: 1) y *MRR* (III: 85).

²⁸ Una aproximación clara y concisa a esta ley en Nicolet (2014: 158-175).

²⁹ Badian (1958: 201-210) ha notado que *ager Picenus* se oponía a Saturnino y sus medidas según Apiano *bell. civ.* 1, 32 y señala también los intentos por parte de Saturnino y Glaucia de ganarse el favor de los *equites*, entre ellos los procedentes del Piceno, para su causa. En la misma línea Bandelli (1998: 51-70, esp. p. 56) cita a *Equitius* de Fermo, como ligado a los proyectos de Lucio Apuleyo Saturnino en la Cisalpina y añade que seguramente las consecuencias de la *lex Sempronia* del 133 aC, que afectó a zonas del *Picenum*, debieron traer consenso a Graco y por consiguiente a los que se consideraban sus herederos políticos, y destaca también que los *Labieni* de *Cingulum* estaban ligados a Saturnino. Lintott (1999: 210) no duda en considerar un acto de violencia el ataque en el año 102 de Saturnino a Metelo el Censor por la oposición de este último a censar a *Equitius*.

Hallamos también en esta misma obra, VAL. MAX. 9, 7, 1-2, la vívida descripción del encarcelamiento y liberación de *Equitius* por parte del pueblo sublevado:

Sed ut violentia et seditionis tam togatae quam etiam armatae facta referantur, L. Equitium, qui se Ti. Gracchi filium simulabat tribunatumque adversus leges cum L. Saturnino petebat, a C. Mario quintum consulatum gerente in publicam custodiam ductum populus claustris carceris convulsis raptum humeris sis per summam animorum alacritatem portavit.

Idemque Q. Metellum censorem, quod ab eo tamquam Gracchi filio censum recipere nolebat, lapidibus prosternere conatus est, adfirmantem tres tantum modo filios Ti. Graccho fuisse, e quibus unum in Sardinia stipendia merentem, alterum infantem Praeneste, tertium post patris mortem natum Romae decessisse, neque oportere clarissimae familiae ignotas sordes inseri, cum interim improvida concitatae multitudinis temeritas pro impudentia et audacia! – adversus consulatum et censuram tetendit principesque suos omni petulantiae genere vexavit Vesana haec tantum modo, illa etiam cruenta seditio...

Podemos ver de nuevo que el historiador precisa el *nomen* y en este caso el *praenomen* de *Equitius*, aunque anote a continuación: *qui se Ti. Gracchi filium simulabat*. La pretensión explícitamente mencionada de acceder al tribunado es matizada inmediatamente con *adversus leges* y la mención de su fautor Lucio Apuleyo Saturnino, que en cierta manera en su conjunto intenta contrastar la demostración de afecto y adhesión del pueblo que lo libera de la prisión donde lo ha encerrado Mario para pasearlo triunfalmente a hombros por la ciudad, como descendiente de los Gracos de quienes venera la memoria.³⁰ Otro elemento de compensación parece ser la encendida admiración por Metelo que *tamquam Gracchi filio censum recipere nolebat* y que consecuentemente es perseguido por el pueblo irritado a pedradas cuando por razones, que podríamos llamar de familia, niega que *Equitius* pudiera ser un hijo de Tiberio Graco y que no era conveniente *clarissimae familiae ignotas sordes inseri*. No podemos hacer otra cosa que convenir en que nos hallamos ante un razonamiento de carácter senatorial y aristocrático por parte de Metelo, semejante al que puede atribuirse también a Sempronio.

En conjunto la información que Valerio Máximo proporciona permite acercar más a un aspecto humano el razonamiento fundamentalmente más frío y político de Apiano y el muy escorado e interesado de Cicerón.

³⁰ Véase por ejemplo PLVT. C. Grach. 18, 3, para este prestigio y también Sherwin-Withe (1982: 18-31, esp. 29-31), donde se destacan los derechos que representa la *lex Sempronia* para los itálicos, entre ellos los de servir en las legiones y no en las cohortes. Cf. también Schneider (1982-1983: 193-222, esp. 212-213), para el posible papel de *Equitius*, y Gruen (1968: 194-196), para un análisis en el marco de la violencia en la tardía república.

4. UNOS ECOS MAS TARDÍOS

En un período más avanzado Floro, 2, 4, 1 (3, 16, 1) recoge una opinión que nos atreveríamos a calificar de escolar respecto a lo que constituye en aquel momento la memoria de la *seditione Apuleiana*:

Nihilo minus Apuleius Saturninus Gracchanas adserere leges non destitit. Tantum animorum viro Marius dabat, qui nobilitate semper inimicus, consulatu suo praeterea confisus. Occiso palam comitiis A. Ninnio competitore tribunatus, subrogare conatus est in eius locum C. Gracchum, hominem sine tribu, sine nitore, sine nomine; sed subdito titulo in familiam ipse se adoptabat.³¹

No falta como vemos en la expresión *subrogare conatus est in eius locum C. Gracchum, hominem sine tribu, sine nitore, sine nomine*, el peso de la tradición anterior de denostar al personaje de *Equitius* sin mencionar su nombre y sí insistiendo en su falta de orígenes sociales dignos: *sine tribu, sine nitore, sine nomine* y remachándolo con *sed subdito titulo in familiam ipse se adoptabat*. Con lo cual parece que el círculo se cierra en lo que podríamos llamar historiografía romana convencional o, si lo preferimos, patriótica y conservadora valiéndonos de anacronismos. Cabe añadir también que el *sine tribu* tiene una indudable trascendencia técnica, de aquí el énfasis puesto en este período trimembre de denuestos.³²

De nuevo una noticia negativa puede ser útil para evaluar la resonancia de nuestro personaje: Ampelio en su breve tratado de cosas indispensables que recordar, un verdadero ayudamemoria esencial da los siguientes datos en 26, 1-3:

Seditiones in urbe quattuor: prima seditione Tiberi Gracchi quem de iudiciariis et agrariis legibus statum civitatis moventem Scipio Nasica facta manu in Capitolio oppressit; secunda seditione <C.> Gracchi fratris eius quem ob similes largitiones novos motus exactantem Opimius consul cum Decimo Bruto Callaecio socero eius convocatis ad pilleum servis in Aventino monte oppressit; tertia seditione Apulei Saturnini tribuni plebis et Glauciae consulis, quos comitia in campo caedibus perturbantes Marius in Capitolio percutus obsedit, et conficiendos fustibus saxisque curavit.³³

La importancia de esta tercera *seditione* es patente, pero podemos darnos cuenta de que *Equitius* ha desaparecido del relato, aunque la dos anteriores fueran las de los Gracos, una demostración clara del carácter anecdótico que posiblemente revistió su acción para una buena parte de la historiografía romana.

³¹ Citamos según la edición en la Loeb Classical Library de Foster (1984).

³² La legislación producida en aquellos momentos nos muestra también a la luz del *Commentariolum petitionis* ciceroniano la utilidad de los *tribules* en el proceso electoral, por lo que tiene, sin lugar a duda, especial importancia el hecho de que *Equitius* no estuviera inscrito en tribu alguna según nos informa FLOR. 2, 4, 1, lo cual pondría también en entredicho su capacidad para obtener la elección. Cf. Mouritsen (2001: 109-115) para la utilidad de los *contribules*.

³³ Seguimos el texto de la edición Teubneriana de Assmann (1976).

4.1. Una consideración final

Para cerrar este «dossier» o expediente relativo a *Equitius*, analizaremos el contenido del tardío *De viris illustribus Urbis Romae*, que ha sido falsamente atribuido a Aurelio Víctor, texto en el cual encontramos de nuevo una mención de nuestro personaje definido en la misma forma que aparece en Apiano con su pretendida filiación, pero con un nombre que parece no corresponderse con la realidad, 62, 1:³⁴ *Quintus Caecilius Metellus Numidicus, qui de Iugurtha rege triumphavit, censor Quintium, qui se Tiberii Gracchi filium mentiebatur, in censum non recepit*. El texto se corresponde casi exactamente a una mención en este caso pública y epigráfica de *Equitius*: el *elogium* de Quinto Cecilio Metelo,³⁵ situado en el foro de Augusto entre las estatuas y los elogios de los *clarissimi viri* de Roma:³⁶

Q(uintus) Caec[ilius L(uci) f(ilius) Metellus] / [Numidicus] / [- -] // complures civitates in] / [pote]state[m accepit de rege Iugurtha triumphavit] / [ce]nsor L(ucium) Eq[uitium qui se Ti(beri) Gracchi filium mentiebatur] / [in cen]s[um non recepit - -] / [- -]S[- -].

Evidentemente no podemos estar seguros de que el *De viris illustribus* derive del *elogium* epigráfico o que ambos documentos deriven de una fuente para nosotros desconocida que podría contener una serie de *elogia* que pudo inspirar ambas versiones,³⁷ pero de una cosa sí que podemos estar seguros que el nombre de *Equitius* y el peligro real que representó es el motivo indudable de que constará el rechazo de sus pretensiones como un hecho que podríamos calificar como heroico de un personaje ilustre, entrando así en la historia oficial como uno de los grandes peligros superados por Roma, prácticamente del mismo nivel, si nos atenemos al texto del *elogium*, del representado por el rey nómida Jugurta. Poco más puede añadirse al respecto que permite ver como en la tradición historiográfica se teje y desteje según la fuente o la ideología del historiador la presencia de *Equitius* en la trama en la que parece haber tenido un papel principal o por lo menos muy importante.

³⁴ El texto corresponde a la edición teubneriana de Pichlmayr (1911).

³⁵ *CIL* VI 40942 = *CIL* VI 31604.

³⁶ Es fundamental el trabajo de Chaplin (2000: 181-183) sobre el *elogium* de *Metellus Numidicus* y la represión de Mario, que también es mencionada en el *elogium* de Mario, *CIL* VI 1315 = *ILS* 59; nota también Chaplin (p. 182) que *Equitius* es el único de los sediciosos en ser nombrado explícitamente, e interpreta la ausencia de Saturnino (pp. 182-183), como una *damnatio memoriae*; menciona también el hecho de la ubicación en el entorno del templo dedicado en el 2 aC, pero señala que el foro donde se ubicaba podía ser frecuentado en un momento anterior a la dedicación (p. 172, nota 19).

³⁷ Cf. Braccesi (1973: 7, 9, 17) para la relación del *elogium* con el *De viris* 67, 1-3; y la corrección del texto de este último mediante el *elogium*; en p.14 donde se refiere a las *seditiones* presentes en el *elogium* de Mario que el *De viris* (67, 73) identifica con las de Saturnino y Glaucia. Para el *elogium* de Mario, *CIL* VI 1315 = *CIL* XI 1851 = *ILS* 59.

En nuestra opinión y a la vista de los documentos que hemos recogido en este dossier todo depende del valor que quiera darse a la importancia que se atribuya a la continuidad del prestigio de los Gracos ante una parte muy importante del pueblo romano. No cabe duda de que para quienes sentían esta necesidad *Equitius*, fuera o no un impostor, representaba la encarnación de una esperanza más allá de su significación en el cuadro político del momento. No puede haber duda tampoco de que la clase política dirigente más conservadora, y no solo, debió de tener una clara conciencia de ello por lo que la urgencia de eliminar el problema era urgente, como por lo demás demuestran los hechos.

El documento que hemos añadido al final de nuestra exposición es una prueba fehaciente y justifica por sí misma los olvidos o circunloquios de otras fuentes respecto a un personaje que aún en su oscuridad tuvo una gran relevancia y que pasa disimulado por la historiografía incluso en publicaciones recientes que tienen solo presentes la secuencia de los hechos sin detenerse en los sucesivos estados de ánimo, que pueden reconstruirse a través de estas mismas fuentes, que pudo tener el pueblo romano que protagonizó los hechos, para una parte del cual, seguramente en ambos bandos, *Equitius* representó un papel significativo. Un protagonismo discutible y tenuemente reconocido o silenciado en las fuentes, pero sin duda lo suficientemente indeleble para dejar su huella en los documentos que hemos examinado. La necesidad de minimizar hasta cierto punto la cuestión que se revela por medio de recursos retóricos y estilísticos relativamente simples, que, en último término, por qué no decirlo con claridad, están condicionados políticamente por lo menos en los documentos más cercanos cronológicamente, aunque, como es más que evidente, no haya podido silenciar la voz misma directa de la Antigüedad representada por el *elogium* de Metelo con el que hemos puesto punto final a nuestro análisis y razonamiento.

BIBLIOGRAFÍA

- Assmann, Erwin (1976 [1935]), *Lucii Ampelii liber memorialis*, Stuttgart, B.G. Teubner.
- Astin, Alan Edgar (1967), *Scipio Aemilianus*, Oxford, Clarendon Press.
- Badian, Ernst (1958), *Foreign clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford, Clarendon Press.
- Badian, Ernst (1972), *Tiberius Gracchus and the Beginning of the Roman Revolution*, en *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* I, 1, Temporini, Hildegard y Haase, Wofgang (eds.), Berlín/Nueva York, De Gruyter, pp. 668-731.
- Badian, Ernst (1984), «The death of Saturninus. Studies in Chronology and Prosopography», *Chiron*, 14, 101-147.
- Balbo, Mattia (2012), «Sulle orme dei Gracchi: L. Apuleio Saturnino e la Traspadana», *Historiká*, II, 13-32.
- Bandelli, Gino (1998), «La formazione delle clientele dal Piceno alla Cisalpina», en *Italia e Hispania en la crisis de la República romana. Actas del III Congreso Hispano-Italiano, Toledo, 20-24 de septiembre de 1993*, Mangas Manjarrés, Julio (ed.), Madrid, Editorial Complutense, pp. 51-70.

- Bauman, Richard A. (1992), *Women and Politics in Ancient Rome*, Londres/Nueva York, Routledge.
- Beness, J. Lea y Hillard, Tom W. (1990), «The death of Lucius Equitius on 10 december 100 B.C.», *The Classical Quarterly*, n.s. 40, 269-272.
- Beness, J. Lea y Hillard, Tom W. (2013), «Insulting Cornelia, mother of the Gracchi», *Antichthon*, 47, 61-79
- Béranger, Jean (1972), *Les jugements de Cicéron sur les Gracques*, en *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* I, 1, Temporini, Hildegard y Haase, Wolfgang (eds.), Berlín/Nueva York, De Gruyter, pp. 732-763.
- Braccesi, Lorenzo (1973), *Introduzione al De viris illustribus*, Bologna, Patron (Il mondo antico, 1).
- Briscoe, John (1974), «Supporters and Opponents of Tiberius Gracchus», *Journal of Roman Studies*, LXIV, 125-135.
- Brizio, Edoardo (1903), «Falerone», *Notizie degli Scavi di Antichità*, 106-116.
- Brunt, Peter Astbury (1971), *Social Conflicts in The Roman Republic*, Londres, Chatto & Windus.
- Brunt, Peter Astbury (1988), *The Fall of the Roman Republic and Related Essays*, Oxford, Clarendon Press.
- Carcopino, Jérôme (1928), *Autour des Gracques. Études critiques*, París, Les Belles Lettres, Collection d'Études anciennes.
- Cavaggioni, Francesca (1998), *L. Apuleio Saturnino, tribunus plebis seditiosus*, Venecia, Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti.
- Combès, Robert (1995), *Valère Maxime, Faits et dits memorables*, tomo I, libros I-III, París, Les Belles Lettres.
- Chaplin, Jane D. (2000), *Livy's Exemplary History*, Oxford, Oxford University Press.
- Corradi, Giuseppe (1946), *Cornelia e Sempronia*, Roma, Istituto di Studi Romani, Quaderni di Studi Romani, Donne di Roma antica VIII.
- David, Jean-Michel (2000), *La république romaine de la deuxième guerre punique à la bataille d'Actium*, 218-31. *Crise d'une aristocratie*, París, Éditions du Seuil.
- Dixon, Suzanne (2007), *Cornelia Mother of the Gracchi*, Londres, Routledge.
- Earl, Donald C. (1963), *Tiberius Gracchus. A Study in Politics*, Bruselas, Latomus, Collection Latomus LXVI.
- Floris, Piergiorgio (2008), «Lucius Equitius insitivus Gracchus», *Annali della Facoltà di Lettere dell'Università di Cagliari*, n.s. XXVI, 5-17.
- Forster, Edward Seymour (1984 [1929]), *Lucius Annaeus Florus Epitome of Roman History*, Cambridge (Mass.)/Londres, Harvard University Press.
- Gabba, Emilio (1967² [1958]), *Appiani bellorum civilium liber primus*, Florencia, La nuova Italia, Biblioteca di Studi Superiori XXXVII.
- Gabba, Emilio (1972), *Mario e Silla*, en *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* I, 1, Temporini, Hildegard y Haase, Wolfgang (eds.), Berlín/Nueva York, De Gruyter, pp. 764-805.
- Gabrielli, Chantal (2018), «Violenza e giustificazione del delitto politico a partire dei Gracchi», *Klio*, 100(3), pp. 825-876.
- Gasparini, Lidio y Paci, Gianfranco (1982), «Ascesa al senato e rapporti con i territori d'origine. Italia: regio V (Picenum)», en *Epigrafia e ordine senatorio*, vol. II, Roma, Edizioni di storia e letteratura, Tituli 5, pp. 201-244.

- Gruen, Erich S. (1968), *Roman politics and criminal courts, 149-78 B.C.*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- Guardi, Thomas (1979), *M. Tulli Ciceronis Pro C. Rabirio perduellionis reo oratio*, Milán, Arnoldo Mondadori.
- Hemelrijk, Emily A. (1999), *Matrona docta. Educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna*, Londres/Nueva York, Routledge.
- Jallet-Huant, Monique (2011), *Influence politique des femmes dans l'histoire romaine*, Courtemer, ABM Éditions.
- Last, Hugh y Gardner, Robert (1962), «The enfranchisement of Italy», en *The Cambridge Ancient History, vol. IX, The Roman Republic 133-44 B.C.*, Cook, Stanley Artur, Adcock, Frank E. y Charlesworth, Martin Percival (eds.), Cambridge, Cambridge University Press, pp. 158-210.
- Lintott, Andrew William (1994²), «Political History 146-95 B.C.», en *The Cambridge Ancient History, vol. IX, The Last Age of the Roman Republic 146-43 B.C.*, Crook, John Antony, Lintott, Andrew y Rawson, Elisabeth (eds.), Cambridge, Cambridge University Press, pp. 40-103.
- Lintott, Andrew William (1999² [1968]), *Violence in Republican Rome*, Oxford, Oxford University Press.
- Grünewald, Thomas (2004), *Bandits in the Roman Empire: Myth and Reality*, Londres/Nueva York, Routledge (trad. de Drinkwater, John, *Räuber, Rebellen, Rivalen, Rächer: Studien zu Latrones im römischen Reich*, Stuttgart, F. Steiner, 1999).
- Lippold, Adolf (1976), *Orosio, Le storie contro i pagani*, vol. II, libros V-VII, Milán, Arnoldo Mondadori Editore.
- Liviadotti, Umberto (2017), *La forza del nome. Onomastica identità e mobilitazione. Uno studio sulla comunicazione politica nella Roma tardorepubblicana*, Roma, Artemide.
- López, Aurora (1998), *Modelando con palabras. La elaboración de las imágenes ejemplares de Catón y Cornelia*, Madrid, Ediciones Clásicas.
- Maslowski, Tadeusz M. (1986), *Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia. Fasc. 22, Oratio pro P. Sestio*, Leipzig, Teubner.
- Mayer i Olivé, Marc (2014), «Las dos caras de un exemplum femenino: Cornelia madre de los Gracos en CIL VI 31610 y en Juvenal (6, 167-171)», en *Estudios de Filología e Historia en honor del profesor Vitalino Valcárcel*, Ruiz Arzalluz, Iñigo (coord.), vol. 2, Vitoria-Gasteiz, Universidad del País Vasco, Veleia. Anejos series minor 32, pp. 657-674.
- Mayer i Olivé, Marc (2014), «De nou sobre Cornèlia, mare dels Gracs», *Anuari de Filologia. Antiqua et Mediaevalia*, 4, 27-37.
- Mayer i Olivé, Marc (2016), «La otra Cornelia, Cornelia Paulli Aemilii, notas sobre Properzio 4, 11: ¿un silencio culpable?», en *Properzio fra repubblica e principato. Proceedings of the twenty-first international conference on Propertius. Assisi-Cannara, 30 May – 1 June 2016*, Bonamente, Giorgio, Cristofoli, Roberto y Santini, Carlo (eds.), Turnhout, Brepols, pp. 283-312.
- Mayer i Olivé, Marc (2021), «El fermano Equitius. Un caso de “sebastianismo” en la Roma republicana», *Rivista Storica dell'Antichità*, LI, 75-93.
- Mouritsen, Henrik (2001), *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*, Cambridge, Cambridge University Press.
- MRR I = Broughton, Thomas Robert Shannon (1968), *The Magistrates of The Roman Republic*, I, Cleveland (Ohio), The Press of Case Western Reserve University.

- MRR II = Broughton, Thomas Robert Shannon (1968), *The Magistrates of The Roman Republic*, II, Cleveland (Ohio), The Press of Case Western Reserve University.
- MRR III = Broughton, Thomas Robert Shannon (1986), *The Magistrates of The Roman Republic*, III, *Supplement*, Atlanta (Georgia), Scholars Press.
- Münzer, Friedrich (1963² [1920]), *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Nicolet, Claude (1974), *L'ordre équestre à l'époque républicaine (312 – 43 av. J.-C.)*, vol. II, Paris, E. de Boccard.
- Nicolet, Claude (2014 [1967]), *Les Gracques. Crise agraire et révolution à Rome*, Paris, Gallimard, Folio. Histoire 233.
- Perelli, Luciano (1993), *I Gracchi*, Roma, Salerno Editore.
- Petrocelli, Corrado (1994), «Cornelia, la matrona», en *Roma al femminile*, Frascchetti, Augusto (ed.), Roma/Bari, Laterza, pp. 21-70.
- Pichlmayr, Franz (1911), *Pseudo-Aurelius Victor, De viris illustribus urbis Romae*, Leipzig, B.G. Teubner.
- Pina Polo, Francisco (2014), «Impostores populares y fraudes legales en la Roma tardorrepública», en *Fraude, mentira y engaños en el mundo antiguo*, Marco Simón, Francisco, Pina Polo, Francisco y Remesal Rodríguez, José (eds.), Barcelona, Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona, Instrumenta 45, pp. 123-138.
- Polverini, Leandro, Parise, Nicola F., Agostini, Silvano y Pasquinucci, Marinella (1987), *Firmum Picenum I*, Pisa, Giardini, Biblioteca di studi antichi 46.
- Quadros, António (2001²), *Poesia e filosofia do mito sebastianista*, Lisboa, Gumarães & C^a. Editores, Coleção Filosofia & Ensaio.
- Rossi, Ruggero F. (1980), *Dai Gracchi a Silla*, Bologna, Cappelli, Storia di Roma IV.
- Schneider, Helmuth (1982-1983), «Die politische Rolle der plebs urbana während der Tribune des L. Appuleius Saturninus», *Ancient Society*, 13-14, 193-222.
- Scullard, Howard Hayes (2011⁶ [1959]), *From the Gracchi to Nero. A history of Rome from 133 B.C. to A.D. 68*, Londres/Nueva York, Routledge.
- Seager, Robin (1967), «The Date of Saturninus Murder», *Classical Review*, 17(1), 9-10.
- Sherwin-White, Adrian Nicolas (1982), «The lex repetundarum and the political ideas of Gaius Gracchus», *Journal of Roman Studies*, LXXII, 18-31.
- Soraci, Cristina (2020), «Cornelia, the Most Conservative and Transgressive Mother of the Roman World», en *Mothering(s) and Religions Normative Perspective and Individual Appropriations. A Cross-Cultural Approach from Antiquity to the Present. Max_Weber-Kolleg (University of Erfurt), 16-17 July 2019*, Pedrucci, Giulia (ed.), Roma, Scienze e Lettere, Sacra publica et privata 11, pp. 19-33.
- Spadavecchia, Nicolò (2009-2010), «Il senatoconsulto ultimo dell'anno 100 a.C.: una nuova lettura», *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia della Università degli Studi di Bari*, LII-LIII, pp. 95-113.
- Stockton, David (1979), *The Gracchi*, Oxford, Clarendon Press.
- Syme, Ronald (1979), «Bastards in the Roman Aristocracy», en *Roman Papers II*, Badian, E. (ed.), Oxford, Clarendon Press, (= *Proceedings of the American Philosophical Society* CIV, 1960, 323-327), pp. 510-517.
- Tschögele, Thomas (2022), *Die Erzählungen des Valerius Maximus*, Heidelberg, C. Winter.
- Twyman, Briggs L. (1989), «The day Equitius died», *Athenaeum*, 77, 493-509.
- White, Horace (1982 [1913]), *Appian's Roman History*, vol. III, Cambridge (Mass.)/Londres, Harvard University Press.

Queiroz Velloso, José Maria de (1935²), *Sebastião 1554-1578*, Lisboa, Empresa Nacional de Publicidade.

Wiseman, Timothy Peter (1971), *New Men in the Roman Senate (139 B.C. - 14 A.D.)*, Oxford, Oxford University Press.

Ziegler, Konrat M. (1964), *Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia. Fasc. 39, De re publica librorum sex quae manserunt*, Leipzig, Teubner.

© Marc Mayer i Olivé, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](#)

LLATÍ I CATALÀ EN EL LÈXIC DELS ARBRES FORESTALS

CATALINA MONSERRAT ROIG¹

Universitat de les Illes Balears

catalina.monserrat@uib.cat

ORCID: 0000-0003-0672-108X

RESUM

A partir del buidatge i l'anàlisi dels passatges que contenen noms d'arbres forestals en el corpus del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, estudiem les innovacions lèxiques que presenta aquest camp semàntic, això és, els termes catalans i les seves llatinitzacions amb formes més o menys properes a les romàniques. De les veus catalanes el corpus en permet avançar les dates de primera aparició documentades en les principals obres lexicogràfiques de la llengua catalana. Finalment, a partir de formes llatines o llatinitzades, hem pogut constatar la presència de dues veus catalanes que més endavant van deixar d'emprar-se i quedaren reduïdes, per tant, al lèxic del català medieval preliterari, un estadi de la llengua catalana que el nostre corpus també permet conèixer.

PARAULES CLAU: llatí medieval, català preliterari, lexicografia, noms d'arbres.

LATIN AND CATALAN TERMS IN FOREST TREE LEXICON

ABSTRACT

After extracting and analysing passages containing forest trees terms in the *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, this article examines lexical innovations in this semantic field, i.e. Catalan terms and their Latinised equivalents that more or less resemble Romance forms. The corpus allows us to date the initial documented forms of Catalan terms in the most important Catalan lexicographical works to an earlier period. Finally, we have detected two Catalan terms based on Latin or Latinised forms, whose use would later disappear and subsequently be limited to the pre-literary medieval Catalan lexicon, a phase in the Catalan language that our corpus also allows us to explore.

KEYWORDS: Mediaeval Latin, pre-literary Catalan, lexicography, tree names.

¹ Aquest treball ha estat realitzat en el marc del grup d'investigació del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC), beneficiari del projecte de I+D+i «Ampliación y desarrollo de la base de datos *Corpus Documentale Latinum Cataloniae* (CODOLCAT) (3)» (PID2020-115276GB-C21) i integrant de la Xarxa d'Investigació *Corpus Documentale Latinum Hispaniarum 2* (RED2022-134432-T), finançats ambdós pel Ministerio de Ciencia e Innovación, Agencia Estatal de Investigación (MICIN/AEI/10.13039/501100011033) del Gobierno de España. És beneficiari, també, dels ajuts de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i de la Unió Acadèmica Internacional (UAI), i forma part del Grup de Investigació Consolidat GRATAEM, reconegut per la Generalitat de Catalunya (2021SGR00864).

Data de recepció: 24/ix/2024

Data d'acceptació: 15/xi/2024

Data de publicació: desembre 2024

1. INTRODUCCIÓ

En un estudi publicat l'any 1988 i reprès, anys després, el 1995, sobre els noms dels arbres fruiters en la documentació de la Catalunya altmedieval, Joan Bastardas² defensa que en el domini de la llengua catalana, abans de la generalització del sistema actual en què el sufix *-er*, *-era*, derivat del llatí *-arius*, *-aria*, s'empra per a designar els arbres fruiters, hi hagué un sistema que, tot i no ser completament regular, actuava com a tal en l'etapa inicial de la llengua catalana, i en el que un mateix nom, sense diferenciació de gènere, designava tant l'arbre com el seu fruit.

Així, el professor Bastardas mostra de forma palesa l'interès de l'estudi del lèxic de la documentació llatina de l'Alta Edat Mitjana per al coneixement del català preliterari. Certament, no hi ha dubte que la presència i influència del català és el principal tret que caracteritza el llatí de la documentació de la Catalunya altmedieval. Això es manifesta especialment en el lèxic on trobem tant innovacions lèxiques que són llatinitzacions de termes catalans amb formes més o menys properes al català, com termes pròpiament catalans, la qual cosa suposa, sovint, la seva primera aparició.

En aquest treball rastrejarem aquests fenòmens en els noms d'arbres que apareixen al corpus del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae* (GMLC),³ centrant-nos, però, en els arbres no fruiters o forestals,⁴ que van quedar al marge de l'esmentat estudi de Joan Bastardas.

Hem d'advertir que tindrem en compte sobretot els substantius comuns, però tanmateix, quan testimoniiïn una forma diferent o avancin la cronologia d'alguna forma, considerarem també els noms propis que formen part de topònims i pretopònims, així com protocognoms procedents de topònims,⁵ molt abundants en el camp lèxic dels arbres forestals. I és que, de fet, la presència del català en els topònims i pretopònims és especialment rica ja que és en l'escriptura

² Bastardas (1988: 211-213) i Bastardas (1995: 270-271).

³ El corpus està integrat actualment per uns 25.000 diplomes escrits entre els segles IX i XI en el territori de parla catalana. En la nostra recerca ens hem servit també de la base de dades lèxica CODOLCAT, portal d'accés lliure i gratuït que permet la consulta de bona part del corpus a través de l'adreça <https://gmlc.imf.csic.es/glossarium/codolcat>. Les cites dels textos segueixen el sistema utilitzat en el GMLC: van encapçalades per la data del diploma i seguides de l'abreviatura de l'edició i el número del document i la pàgina. En l'apartat final «Bibliografia», sota l'epígraf «Fonts primàries», relacionem totes les abreviatures emprades juntament amb la referència completa de les edicions.

⁴ Emprarem la denominació «arbres forestals» com a sinònim d'arbres no fruiters. Així, encara que l'alzina, el glaner, el pi, almenys en la varietat del pi pinyoner, i el roure siguin arbres productors de fruits, per la seva relació amb els boscos i l'aprofitament de la seva fusta, solen ser catalogats com a arbres forestals (així, per exemple, a Guyot & Gibassier 1960: 69-87) i seran objecte d'estudi en aquest treball.

⁵ Per a la descripció de l'estructura antroponímica catalana altmedieval i la noció de protocognom, cf. Prieto (2017: 118-119).

d'aquest tipus de substantius que el català es manifesta abans atès que els topònims catalans no sempre tenen un corresponent llatí o, si el tenen, el seu ús no resulta adequat per a la comprensió de l'acta judicial.

2. ELS MOTS PATRIMONIALS I LA INFLUÈNCIA DEL CATALÀ

En el camp lèxic dels arbres forestals trobem termes patrimonials que no han sofert cap canvi de significat com ara *ābīēs*, *-ētis* f. 'avet', *fāgus*, *-i* f. 'faig', *fraxinus*, *-i* f. 'freixe', *glandifer*, *-i* m. 'glaner', *īlex*, *-icis* f. 'alzina', *laurus*, *-i* f. 'llorer', *ōlēaster*, *-stri*, m. i *ōlēastrum*, *-i* n. 'ullastre', *pīnus*, *-ūs* i *-ī*, f. 'pi', *quercus*, *-ūs* f., amb la variant gràfica *querchus*, 'alzina', *rōbūr*, *-ōris* n. 'roure', *sālix*, *-īcis* f. 'salze', *sūber*, *-ēris* n. 'surera' i *ulmus*, *-i* f. 'om'.

Ara bé, per influència del català, constatem en alguns d'aquests substantius un canvi de gènere. Es tracta de termes que en llatí són femenins i que en el nostre corpus trobem en masculí per influència del seu corresponent mot català, que és masculí, ja que el canvi del gènere femení al masculí de molts noms d'arbres fou un fenomen que es produí en llatí vulgar i d'aquí passà a les llengües romàniques. Així, *laurus* f. 'llorer' en els casos en què és possible saber-ne el gènere, apareix sempre en masculí;⁶ *salix*, *-icis* f. 'salze' té un únic cop gènere femení,⁷ mentre que en els altres casos el té masculí;⁸ el mateix ocorre amb *pinus*, que únicament té gènere femení en dos documents⁹ i en la resta, masculí;¹⁰ igualment, *ulmus*, *-i* f. 'om' és emprat una única vegada en femení¹¹ i en tres ocasions en masculí.¹²

⁶ Vid., per exemple, 1067 LFeud. I 45, p. 59: «et habet affrontacionem: ab oriente in margine de Encalada per ipsos quercus in quibus sunt cruces facte»; 932 ACondal 103, p. 253: «Amindola cum uillariunculis et terminis suis Palacio, Kabannas et Furnos usque in ipsos termines sancte Eulalie et ipso Lauro».

⁷ 1011 Junyent, *Oliba* 44, p. 60: «in ualle Confluenti alodem qui dicitur Euol cum ipsas salices et pasturas».

⁸ Per exemple, 1008 DACCBBarcelona I 109, p. 400: «uindo tibi pecias II de terra et casa et curte, arbores et pomiferos, fructuosos uel infructuosos, et uites et ficulneas et cigias qui ibidem sunt, meum proprium, exceptus duos salices meliores».

⁹ 1065 DACCBBarcelona III 1077, p. 1692: «concessit Domino [...] ipsum suum mansum [...], que habebat in territorio Barchinone, loco uocitato ad ipsam Pinum»; 1068 AComtalPerg III 717, p. 1251: «uendo uobis terram meam propriam quam habeo in suburbanio Barchinonae, secus aecclesiam Sanctae Mariae de ipsa Pino».

¹⁰ 954-955 DCBarcelona 47, p. 242: «ipsa terra [...] affrontat [...] de meridie, in ipso pino»; 991 Puig i Ustrell, *DipÈgara* 7, p. 219: «uindo uobis alaudem meum proprium, terra et uinea [...] et arboribus glandiferis et pomiferis, ficulneas et oleastris simul cum ipso pino et aliis dissimilis arboribus».

¹¹ 1134 *Oleguer* 111, p. 475: «damus iterum iamdicte canonice mansum unum cum suis pertinenciis ad ipsam ulmum quod habemus infra terminos castris de Subiras iusta ipsum torrentem ad ipsos Gurgites».

¹² 1042 DACCBBarcelona II 622, p. 1070: «uindo tibi petia I de terra cum uno ulmo»; 1047 CDipsGirona 252, p. 264: «uindo uobis terras meas proprias [...] et est ipsas terras [...] in locum que

3. LES LLATINITZACIONS DE FORMES CATALANES

D'altra banda, la influència del català es fa palesa en les diferents variants que adopten els termes llatins. Es tracta d'innovacions lèxiques clarament influenciades per la llengua parlada, atès que són llatinitzacions del terme català més o menys properes a aquesta llengua.

En primer lloc, el plural del català *àlber*, substantiu procedent del llatí tardà *albarus*,¹³ resulta llatinitzat, en rebre la desinència casual *-es*, en la forma *albares* que, en el diploma en qüestió, indica la ubicació d'una terra devora aquests arbres:

1157 Baraut, *DocUrgell* 1535 (*Urgellia* 10, p. 52): una terra in secano ad albares de supra acequiam, de alia parte terra de Michael.

Detectem també la influència del català en dos topònims originats en la veu *laurus*, ètim del català *llor*, i que adopten les formes *Laur* i *Loro*. El primer, sense declinar, conserva, però, el diftong etimològic *i*, en la seva aparició més antiga, fa referència al castell de Llor (Torrefeta i Florejacs, la Segarra):

1045 Llorens, *DocSolsona* 93 (*Urgellia* 11, p. 388-389): uobis fecissem carta donacionis de ipso castro de ipso Laur cum suis terminis et agenciis uel cum aliis castris qui infra eius terminis continent, [...] Et afrontat pretaxata omnia cum suis aliis castris, qui ad predictum castrum de ipso Laur pertinet.

Per altra banda, la forma *Loro*, que trobem en el sintagma *collo de Loro*, apareix llatinitzat en tenir declinació:

977 DipOsona 1238, p. 891: et affrontad hec omnia supranominata: de orientis ad ipsa helzina de Bonemiro uel ad ipso collo de Loro et de meriidie ad ipsa Garganta uel in ips[a] ser]ra de [Ca]stro Petra.¹⁴

uocant ad fonte de Monna et ad ipso ulmo»; 1094 CDipSGirona 453, p. 463: «dimito [...] ipsum mansum [...] cum ipsum sacrarium qui est ad predicta ecclesia sancti Iohannis, ubi Belida femina abitat, ad ipso ulmo».

¹³ Du Cange, *s. v. albarus*. D'acord amb el *GMLC*, *s. v. albarda*, *albarus* està documentat en els *Hermeneumata Einsidlensia* (GLOSS. III, 264, 33) glossant λευκός com a *albarus*, i apareix en el nostre corpus amb clara referència als àlbers que es troben en la terra de la donació en el següent document: 1190 ACA Alfons I, perg. 575: «dono [...] ipsam nostram dominicaturam quam habemus in parrochia sancti Vincencii de Ioncheres ... et cum omnibus arboribus de diuersis ieneribus que infra sunt et erunt preter albaros que ibi sunt» (apud *GMLC*, *s. v. albarda*). No podem descartar tampoc l'origen en aquest arbre del topònim *Albaros* en 1030 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 222, p. 924: «de meridie in ipsa strada [...] et pergit ad ipsos Albaros».

¹⁴ Vid. també 995 DCBarcelona 265, p. 493: «in primis iussit cartam facere ad domum Sancte Crucis et Sancte Eulalie sedis Barchinona de ipsum suum alaudem quod habebat in ipso Loro». El mateix alou es llegeix en un document anterior amb la forma llatina *Lauro* (989 DCBarcelona 199, p. 408: «et ipsum meum alaudem, que dicunt Lauro»).

Semblantment, les variants d'*ulmus* 'om' que detectem en la documentació palesen també la influència de la llengua romànica des del moment que tenen la vocal inicial en *o*-. Es tracta de les formes *olmo* i *holmos*, que apareixen com a substantius comuns, pretopònims i topònims, que s'han llatinitzat en declinar-los:

957 DipOsona 796, p. 607: uindo tibi alaudem meum proprium [...] in locum que dicunt ad ipso Olmo [...] Qui afrontat ipsa kasa cum curte et orto et ipsa terra qui est ad ipso Olmo.
1050 DACCBBarcelona III 758, p. 1254: et sunt ipsas fexas duas de terra in territorio barchinonense, in terminio de Orta, subtus Sancta Eulalia, in parrochia Sancti Andree. [...] Affrontat ipsa fexa maior de terra, ubi dicunt ad ipsos Holmos, de parte circi in terra de te emptore.¹⁵

Del poll, en canvi, en localitzem una variant prou singular. El nom català d'aquest arbre és un derivat de la variant vulgar **pōclus* a partir del llatí clàssic *pōpūlus*, amb el mateix significat.¹⁶ La primera documentació catalana de *poll* data de 1309 en un diploma mallorquí en què es fa referència a la fusta d'aquest arbre, «fust de poil».¹⁷ Ara bé, en un document del nostre corpus hem localitzat la forma *policis*, llatinització del català *poll*:

1043 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1022, p. 342: uendo tibi petia I de terra complantada uinea cum arboribus, cum aliquis de pradel, cum salicis et policis, qui mihi aduenit per comparacione, et est ipsa uinea in comitatum Ausona, in parochia Sancti Iuliani, in uilla Torta, que dicunt uilla Noua. [...] Bonefilio sacer scripsit.

Es tracta segurament d'una llatinització de l'escrivà, per analogia a la forma *salicis* que apareix en el mateix context, és a dir, en no saber el nom de l'arbre en llatí, és probable que, a partir de la veu catalana *poll*, creés el terme imitant el nom del salze en llatí, que sí coneixia.

Del mateix arbre, llegim en un document de l'any 1057 el pretopònim *Clopo*, llatinització de la variant dialectal catalana *clop*, evolució de la variant metatitzada **cloppu* de **pōclus*:

1057 Baraut, *DocUrgell* 696 (*Urgellia* 6, p. 75): et ad Guilelm sacer remaneat ipsa trilla qui est ad ipso clopo qui fuit de Isarn, et post obitum de Guilelm Mir remaneat ad Sancti Sepulcri.¹⁸

¹⁵ Vid. també, declinat en altres casos, 1063 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1246, p. 553: «uendimus tibi ipsa casa meliore cum ipsa porta et portico et solo et superposito et ipsa era cum anos (sic, pro unos) Olmos»; 1058 Alturo, *Sta. Anna* 73, p. 83: «et ipso sacrario qui est ante hostium Sancti Saluatoris, ad ipso Olmi, solo, superpositos, parietes [...] concedo ad Raimundus presbiter».

¹⁶ Coromines, *DECat* VI 654a, 56-58, s. v. *poll* 3 i *DCVB*, s. v. *poll*. Les formes *pollanc* i *pollancre* serien també derivats de *poll*.

¹⁷ Coromines, *DECat* VI 654b, 8-10, s. v. *poll* 3 i *DCVB*, s. v. *poll*.

¹⁸ Coromines, *DECat* VI 654a, 56-654b, 7, s. v. *poll* 3 i *PALDC* 5, 761 «El pollancre». Malgrat acceptar l'origen llatí del terme *poll*, s'apunta també en el *DECat*: «com que *pōpūlus* és mot en llatí d'origen obscur, no indoeuropeu, és més convincent admetre que aquestes, i altres variants del

Si ens ocupem del roure, les innovacions *rouer*,¹⁹ amb declinació o sense,²⁰ *rueros*, *ruuiros* i *ruuire* de *robur* són formes més o menys properes al nom català de l'arbre, atès que hi trobem la *u* semivocal pròpia del català, en el lloc de la *b* llatina de *robur*.²¹

957 CSCugat I 49, p. 44: hoc donamus ipsa terra ad domum s. Cucuphati, ab integre, que est ad ipso Rouer.

1012 AComtalPerg I 103, p. 386: per hanc scriptura uinditionis nostre uindimus tibi terras cum illorum arboribus qui infra sunt, id sunt, oliuarias et ficulneas et nogarias et glandifferos, id est, rueros II qui sunt iusta mansione de Iohanne, quod habeo in comitatu Barquinonense, in Vallense, intus in uilla Sancti Minati.

1041 CSCugat II 556, p. 217: est autem preticta hereditas in comitatu Barchinone, in adiacencias de Riuo sicco uel in ruuiros.

1061 DACCBBarcelona III 1022, p. 1615: et affrontat predicto alodio de parte orientis in collo de Galiffa siue in ipsas Auelanes, de circi in ruuire Bello et in ipsa olzina de Bonumir, de meridie in riuo de Aguilar qui discurrit per tempus pluuiarum, de occiduo in ipso Cegerol siue in monte Chaluell.²²

Finalment, les variants de *oleaster* que localitzem en els diplomes ofereixen les grafies *-li-* o *-ll-* amb què es representa el so palatal del català *ullastre*. A més, algunes d'elles, les que tenen una forma més propera al català, apareixen amb la vocal *u-* inicial:

932 DipGirona 230, p. 220: et afrontat ipsa isola: de parte orientis in ipso Volono uel per ipsas holiastras qui sunt latus ipsum domum Sancti Saturnini.²³

mot, vénen de formes diverses d'un nom preromà de l'arbre, amb variants fonètiques des de l'època primitiva» (Coromines, *DECat* VI 654b, 3-7, s. v. *poll* 3). En el mateix sentit, Coromines, *Onomasticon* III 388b, 16-18, s. v. *Clop*: «Clop és la forma que revesteix a l'Alt Pallars i el Comenge (incloent la Vall d'Aran) el mot preromà que ha donat el català *poll* 'pollancre'».

¹⁹ Du Cange, s. v. *rover* vel *rovere*; Niermeyer, s. v. *rovore*, *rovere*, *rovare*.

²⁰ Són formes declinades *rouere* (976 ACondal 180, p. 356: «et alia [pe]cia [de] terra, qui est subtus Iserga similiter cum suas afrontaciones et ipsas uineas qui sunt in Batipalmas cum ipso rouere de ipso Cacklito»); *rouerem* (1008 Junyent, *Oliba* 39, p. 48: «et sunt affrontaciones de I parte in serra Sancti Petri; de alia in mansione Odoni Blidgarii; de III^a in serra ad ipsum rouerem»); *roueros* (1000 Junyent-Ordeig, *DipVic* 638, p. 547: «uindimus uobis pecia I de terra cum ipsos arboribus glandiferis [...] roueros quatuor et ipsa estrada roueros II»); i *roueres* (1015 DACCBBarcelona I 234, p. 558: «sic uindimus tibi: ipsam quintam partem in terra, in roueres, in elzinas»).

²¹ El nom d'aquest arbre català deriva del llatí *rōbōrem*, seguint el següent procés: la forma *robore* va passar a la forma sincopada *rob're* i d'aquí, per vocalització de la *b* implosiva, va sorgir *roure*. Cf. PALDC 5, 599 «El roure»; Meyer-Lübke, REW 7354 *rōbur*.

²² Cf. *Robore Bello* (993 DipOsona 1649, p. 1177); *robur bellum* (1061 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1219, p. 531); i *Rouere Bell* (1079 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 458, p. 1264).

²³ Vid. també la forma femenina *uliasstras* a 1019 DipCervià 8, p. 203: «uindo tibi ipsa mea uila de Cirviano ab ipsum alaudem, id est ipsum alaudem, casas et curtes [...] oliuarias ueras uel uliasstras et omnia alia arborea». Tot i que en llatí és un substantiu masculí i neutre, i en català masculí, algunes d'aquestes formes presenten gènere femení probablement a causa d'una confusió per les fluctuacions de gènere que són habituals, com hem vist, en els noms d'arbres. A més, el fet que *ullastre* acabi en una vocal neutra facilitaria la seva declinació com a tema en *-a*.

959 DCBarcelona 53, p. 247: uindo tibi terra cum ipsos uliastros [...] sic uindo tibi ipsa terra cum ipsos uliastros.

1025 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 203, p. 900: et ipsa uinea cum ipsos quiricos et ullastros et cassa et curte et trilla et alios arbores qui infra sunt orti et in ipsa oliuera.²⁴

4.. ELS TERMES CATALANS

Entre els fenòmens del nostre corpus que palesen la presència i influència del català, tenim no sols les llatinitzacions més o menys pròximes al català que acabem de tractar sinó també directament formes catalanes sense llatinitzar que, sovint, suposen un avançament significatiu respecte a la data d'aparició documentada en les principals obres lexicogràfiques catalanes.

Comencem pel terme *àlber* que apareix per primer cop en català, segons Coromines, l'any 1202.²⁵ En un diploma de 1145 trobem la forma *albars*, com a nom comú, en un llegat testamentari:

1145 CSCugat III 961, p. 142: et suos albars dimisit Bernardo, fratri suo.

En aquest cas, el context del document, no ofereix prou informació per saber si el terme fa referència als arbres²⁶ o té un significat col·lectiu i designaria uns llocs poblats d'àlbers.²⁷

Els topònims i protocognoms com *Albar* o *Albars* són habituals en el corpus, però no tots tendrien el seu origen en el nom de l'arbre sinó, segons l'*Onomasticon*, en els adjectius *albus* o *albaris*.²⁸ En aquest sentit, per a Coromines l'ètim tant de l'actual *Aubàs* com de l'antic *Albàs* i dels topònims *Sant Martí d'Albars*, *l'Albar de Llecai*, *Castaubàs* i *Puidobàs*, «podria ser l'adjectiu *albaris* 'blanquinós', tan estés en romànic».²⁹ Tot i així, Coromines defensa que per a alguns d'ells «no hem de descartar que es tracti del nom comú *albar* que designa en el català d'algunes

²⁴ Malgrat no marcar gràficament la palatal, reproduiria el mot català la variant *ulastro* a 1049 DACBarcelona III 751, p. 1246: «uindimus uobis: predicta omnia [...] cum medietatem de uno ulastro siue de una alzina maiur». També localitzem les formes amb vocal inicial *o-*, com *oliastros* (1001 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 100, p. 759: «uindimus uobis casas cum solos et superpositos et curtes et ortos et rego et subtus rego et oli[a]stros et aliis arboribus fructuosius uel infructuosius et terras cultas uel incultas et uineas») i, en un document, la trobem amb *e-* inicial, *eliastros* (979 CSCugat I 134, p. 109: «dono [...] ipsas ilices, et ipsos glandiferis et ipsos eliastros»).

²⁵ Coromines, *DECat* I 144a, 18-19, s. v. *àlber*: «et de albers quos modo sunt in mea albareda», CSCugat III, 1241, p. 363».

²⁶ De fet, *albar* seria la forma avui predominant en el Pallars Sobirà, vid. Coromines, *DECat* I 145b, 26-28, s. v. *àlber*.

²⁷ Vid. *DCVB*, s. v. *alber* 2. El document no apareix entre els col·lectius de l'arbre estudiats per Bastardas (1994: 74-76, 162-163).

²⁸ Coromines, *Onomasticon* II 83b, 1-5, s. v. *Albet* s'afirma que topònims com *Albars* o *Alberola* serien «derivats del llatí *albus* formats amb sufix col·lectiu, designant paratges extensos de muntanya de tonalitat blanquinosa, enmig d'altres de color més pujat».

²⁹ Coromines, *Onomasticon* II 272a, 55-56, s. v. *Aubàs*.

zones l'àlber, arbre semblant al pollancre». ³⁰ D'acord amb això, en la nostra documentació, l'aparició més antiga d'aquestes veus, en concret d'*Albars*, data de 1067 en referència a Sant Martí d'Albars. ³¹

1067 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1313, p. 612: in alio loco, iuxta castrum Luciani, in Albars et in Cabannes, dono etiam tibi domos. ³²

D'altra banda, sembla clara l'etimologia de *Puigdàlber* en l'arbre, en origen un puig que rebria el nom de «la silueta esprimatxada d'un àlber». ³³ El document més antic que el menciona és de 1131 en un protocognom en què, entre els testimonis, signa Pere Bernat de Puig Dalbar (per Puigdàlber):

1131 CSCugat III 913, p. 102: s+m Petri Bernardi de Puig Dalbar. ³⁴

Sigui com sigui, podria anticipar-se la data de la primera aparició del terme català en l'any 1067 amb el topònim *Albars*, que probablement procedeix del nom del l'arbre, en 1131 en referència a Puigdàlber o en 1145 amb el nom comú, si no es tracta d'un col·lectiu.

Altrament, *elzina*, *elcinas*, *helzina*, *olzinas*, *ulzina*, *ulcina* i *alzina* que llegim als textos són variants de les diferents formes que trobem del català *alzina*. ³⁵ Segons

³⁰ Coromines, *Onomasticon* II 272a, 60-272b, 3, s. v. *Aubàs*. D'aquesta manera sosté, per exemple, que *Riudeobàs* podria ser una evolució de **Riu d'Albars* 'riu d'àlbers' o de **Rius Albars* 'rius blanquinosos'; igualment, *Puidobàs* tant podria tenir el seu origen en *Puig d'Albars* 'puig d'àlbers', o en *Puis Albars* 'puigs blanquinosos'. Per a Moreu-Rey (1999: 64) els topònims *Alba*, *les Albes*, *Albet*, *Coll de l'Auba*, *Auberola*, *els Àlbers*, *l'Albereda*, *Albarells*, entre altres, provenen de l'àlber, «un arbre molt present a totes les comarques».

³¹ Aquest poble de la comarca del Lluçanès, apareix mencionat l'any 988 com *Albares* (988 Junyent-Ordeig, *DipVic* 536, p. 457: «et ipsum alode de Albares et de Chabannas»), això és, la llatinització del nom de l'arbre que hem comentat en començar el segon apartat d'aquest treball.

³² D'uns anys després és la referència a *Aubàs* que apareix també com *Albars* en una donació a l'església de santa Maria d'Organyà: 1091 Marquès-Ordeig, *DipOrganyà* 173 (*Urgellia* 19, p. 43): «et est hec omnia in comitatu Orgelli, in apenditio Sancti Clementi, in uilla Nargo, siue in Albars uel in Arches».

³³ Coromines, *Onomasticon* VI 292b, 36-37, s. v. *Puigdàlber*.

³⁴ Es referirien al mateix Pere Bernat de Puigdàlber els següents documents en què podem constatar també les moltes variants que presenta en el nostre corpus aquest topònim: 1150 Papell, *DipSantesCreus* 44, p. 119: «Petri Bernardi de Podio de Albar»; 1150 CSCreus 46, p. 54: «Petri Bernardi de Podio Dalbar»; 1158 DipTortosa 86, p. 138: «Petri Bernardi de Pugdalbar». Fins i tot, el trobem amb la forma llatina a 1144 Ordeig, *Dotalies* III 360, p. 124: «Petrum Bernardi de Monte Albaro».

³⁵ El català *alzina* procedeix de l'adjectiu *ilicinus*, *-a*, *-um*, que es documenta a *Acta fratrum Arualium* a. 87 II 55 acompanyant el substantiu *arbor*: «ramus ex arbore ilicina» (vid. ThLL VII 1, 330, 5-7, s. v. *ilicinus*, *-a*, *-um*). En llatí vulgar se substantivà i passà a assumir el significat de tot el sintagma, designant, per ell sol, l'alzina. Per a Meyer-Lübke, REW 4263 l'ètim seria la forma femenina de l'adjectiu, **ilicina*, mentre que al DCVB, s. v. *alzina* es postulen **ilicina* o **ēlicina*. De fet, l'occità *euze*, el sard *ēlighè* i l'italià *elce*, que partirien d'un **elice*, fan pensar que el canvi de la *i* inicial a *e* es degué produir ja en llatí vulgar (PALDC 5, 767 «L'alzina»).

Coromines,³⁶ antigament aquest terme tenia la vocal inicial en *a-* (*alzina*), en *o-* (*olzina*) o en *u-* (*ulzina*) i, com veiem per les variants del nostres documents, es poden afegir també les formes amb *e-* inicial (*elzina*) que, de fet, presenten les dates d'aparició més antigues:³⁷

926 DipGirona 199, p. 197: et est ipsa una uinea in terminio Flaciano [...] et affrontad: [...] de occiduo in ipso Puiolo, ad ipsa elzina uel in uineas de heredes meos.³⁸

945 Sans Travé, *DipTBarberà* 1, p. 67: et affrontant iam dictas paraliatas [...] ab occidiis in medio plano de Almedar, siue ad ipsa ulzina.³⁹

994 AComtalPerg I 4, p. 277: boschos et castannarios et olzinas, in loco ubi dicunt Nogere, iusta ipsa nogereda [...] in comitatum Ausona [...] in ualle Ausore.⁴⁰

976 DipOsona 1205, p. 869: et afronta haec omnia: de oriente in ipsa alcina de Bunimiro.⁴¹

D'aquesta manera, el nostre corpus remunta fins el segle X les diferents formes catalanes del terme, que Coromines datava l'any 1186 (*olzina*) i l'any 1575 (*alzina*). Podria confirmar, a la vegada, que la forma originària seria la forma amb la síl·laba inicial en *el-*, tal i com va defensar Joseph Gulsoy a partir, però, de formes posteriors a les que aportem aquí.⁴²

Comptem també amb aparicions de la variant dialectal catalana del poll, *clop*, la forma catalana més antiga de les quals data de 1071 en el topònim *serra de Clop*:

1071 Bach, *ACSolsona* 173 (*Urgellia* 13, p. 51): et afrontat hec omnia de parte horientis in ipsa serra de Clop.⁴³

El substantiu català *faig*, que prové de l'adjectiu llatí *fāgĕus* (derivat al seu torn del nom de l'arbre en llatí clàssic *fāgus*), que, a partir del seu ús en sintagmes com *lignum fageum* o *materia fagea*, en llatí vulgar se substantivà i substituï el terme clàssic,⁴⁴ apareix amb la forma *fag* en un document de 1121 en oferir l'afrontació

³⁶ Coromines, *DECat* I 244b, 17-40, s. v. *alzina*.

³⁷ Sigui com sigui, l'alternança vocàlica que mostren les variants devia reflectir les diferents pronunciacions de les parelles àtones *a/e*, d'una banda, i *o/u*, de l'altra.

³⁸ Comptem també amb les variants documentades més tard *Elsina* (942 Junyent-Ordeig, *DipVic* 204, p. 175), *Elcina* (960 Junyent-Ordeig, *DipVic* 324, p. 272) i *helzina* (977 DipOsona 1238, p. 891).

³⁹ Escrit també *ulcina* (1082 Papell, *DipSantesCreus* 19, p. 86).

⁴⁰ Igualment, llegim *holzina* (1082 Papell, *DipSantesCreus* 20, p. 88).

⁴¹ Escrita també *Alzina* (1037 Junyent-Ordeig, *DipVic* 958, p. 282).

⁴² Gulsoy (1993: 214, n.11) cita les veus *elidina* (977), *Elzinelles* (978) i *elzinas* (1069).

⁴³ És usat com a pretopònim a 1092 Marquès-Ordeig, *DipOrganyà* 174 (*Urgellia* 19, p. 44): «in apenditio Sancte Marie Organiani, in locum que uocant ad ipso Clop»; i a 1093 Marquès-Ordeig, *DipOrganyà* 180 (*Urgellia* 19, p. 48): «in apenditio Sancte Marie Organiani, in uilla a Puial, in locum que uocant super ipso Clop».

⁴⁴ Coromines, *DECat* III 849a, 39-41, s. v. *faig*; PALDC 5, 766 «El faig»; DCVB, s. v. *faig*; Meyer-Lübke, *REW* 3142 *fageus*, -a. De l'adjectiu masculí *fāgĕus* no en tenim testimonis en el nostre corpus. Bastardas (1994: 52-53) defensa que formes femenines com *Faiam* (881 Marquès, *CCarleman* 10, p. 74: *uillarem Faiam*), *Fagiam* (922 Marquès, *CCarleman* 37, p. 117: *uillarem Fagiam*) o *Faian* (886

occidental d'un mas objecte d'una donació. Probablement la -g final de la forma *fag* intenta reproduir el so africacat final de *faig*:

1121 CDipÀger 248, p. 530: donamus uobis unum mansum, que fuit de Belaro [...] Affrontat ab oriente in calal de Montner, ab occidente in fag de Meral, de III part in flumen Adest, de IIII parte in Grad de let.

D'acord amb el *DECat*,⁴⁵ la primera aparició del terme *faig*, amb la forma *fags*, dataria de finals del s. XIII, una data que es podria avançar, per tant, de forma considerable.

A més, en el corpus es localitza, com a topònim, la variant dialectal catalana *fau*, derivada, en aquest cas, no de l'adjectiu *fageus* sinó del substantiu *fagus*, en el topònim *serra de Fau*:

997 Baraut, *DocUrgell* 249 (*Urgellia* 3, p. 82): et affrontat ipsa uilla de Sallente, de oriente in serra de sancta Eulalia, et uadit per ipsa Guardia de Serua et ascendit in serra de Fau.

El català *freixe*, evolució del nom de l'arbre llatí *fraxīnus* i que ha tingut diverses variants com l'antiga *fraxne* o l'encara dialectal *freix*,⁴⁶ és present en el corpus en les veus *frexa*, *frexe*, *fressa* i els plurals *frexas* i *frexans*, formes en les quals probablement la -x- i la doble -s- intenten reproduir el so fricatiu del català *freixe*. El document més antic en oferir una de les formes del català *freixe*, que apareixen en forma de topònim i de protocognom, data de 1059, en fixar els territoris de l'església de Santa Maria de la Llacuna (Anoia):

1059 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 396, p. 1169: in primis terminatur ipsa ecclesia Sancte Marie [...] uadit in directum per ipsas Planas usque ad ipsum riuum ad ipsas Frexas et ad ipsam Ulzinam Grandem.

post 1065 AComtalPerg(cont.) 38, p. 200: chomparauit chomitissa [...] de Dalmaz Oliba ad ipso Frexa, quarterades VIII.

1117 AComtalPerg(cont.) 486, p. 833: sig+num Carbonel de Frexe.

1132 DipADSolsona 244, p. 312: hec est conueniencia quam facit Raimundis Guitardi [...] et alii fratres ad Petro Raimundo de Fressa [...] accipiat ipsum honorem pro feuo de Sancta Maria [...] et alium mansum in castro de Fressa.

1072 Bach, *ACSolsona* 181 (*Urgellia* 13, p. 58): donamus de ipsa conamina, qui est ad ipsos Frexans ipsa medietate [...] et affrontat ipsa medietate de ipsa conamina [...] de meridie in ipsos Frexans.

La majoria d'aquestes formes es presenten amb gènere masculí, una evidència més que es tracta de termes catalans. En el document de 1059, però, té gènere femení, una fluctuació que, com hem vist, trobem en els noms d'arbres i que aquí el final en vocal neutra podria facilitar. En tot cas, aquest testimoni de

Marquès, *CCarlemany* 11, p. 76: *uillarem Faian*) tenen llur origen en el sintagma *silua fagea* i, per tant, el significat col·lectiu de 'bosc de faigs'.

⁴⁵ Coromines, *DECat* III 849a, 42 i 49, s. v. *faig*: *Vides Rosselloneses* f. 178r2.

⁴⁶ Per a Coromines, *DECat* IV 184b, 54-57, s. v. *freixe*, la variant *freix* derivaria del llatí vulgar **fraxus*.

1059 ens permetria avançar la data de la primera documentació, fet que suposa un avançament molt important respecte de la data del s. XVI que el *DECat* proposa per a *freixe*.⁴⁷

De la forma *llor*, substituïda en bona part del territori del català actual pel seu derivat *llorer*, tant el *DECat* com l'*Alcover-Moll* en situen la primera aparició l'any 1309.⁴⁸ La nostra documentació, però, ens permet avançar aquesta data atès que la trobem en un diploma de l'any 979 en l'expressió *collo de Lor*, un topònim esmentat com a afrontació oriental del puig de Mura en la vall de Nèspola, a Manresa:⁴⁹

979 DipOsona 1290, p. 931: et est ec omnia supranominata in comitato Minorisa, in ualle que uocant Nespula, et afrontad ec omnia supranominata, ipsum puium que nunchupantur Mureseno [...]: de orientis ad ipsa elzina de Bonemiro uel ad ipso collo de Lor et de meridie ad ipsa Gareanta uel in ipsa serra de castro Petra.⁵⁰

El terme *ulmus* va evolucionar en català antic a *olm* i posteriorment va tenir dos resultats, *om* i *orm*. El *DECat* consigna la data de 1150 com a primera documentació de la forma antiga, *olm*,⁵¹ fent referència a una font en una donació en el territori de l'Esplugu de Francolí:

1150 Miret, *Templers i hospitalers* 51, p. 302: affrontat ipsa quadra de I. pard ad ipso pedrical gross que est supra fonte de olm et uadit per ipsa serra...

Això no obstant, podem avançar aquesta data en gairebé un segle gràcies a la forma en plural que es troba en la dotàlia de l'església de Santa Maria de Mur (Pallars Jussà):

1069 Baraut, *ActUrgell* 68 (*Urgellia* 1, p. 146): et alia terra ad ipsa fonte de ipsos olms.

En canvi, no trobem en el nostre corpus formes romàniques de *pinus* com a nom comú, possiblement per ser aquesta una forma llatina ben coneguda. Els exemples que tenim, per tant, són topònims. El *DECat* i el *DCVB* situen la primera aparició del terme català *pi* en un text del nostre corpus datat en 1033⁵² segons l'edició de Miret i Sans, que Marquès-Ordeig situen en el 1034. Es tracta de *pin*,

⁴⁷ Coromines, *DECat* IV 184b, 56-57, s. v. *freixe*. Per a la forma *fraxne*, es fixa la data de documentació més antiga en el s. XIV i per a *freix*, en el s. XVI.

⁴⁸ *DCVB*, s. v. *llor*: BSAL, VIII, 270; Coromines, *DECat* V 261b, 39-40, s. v. *llor* cita el *DCVB*.

⁴⁹ Es tracta del mateix lloc que l'esmentat anteriorment amb l'expressió *collo de Loro* en 977 DipOsona 1238, p. 891: «et affrontad hec omnia supranominata: de orientis ad ipsa helzina de Bonemiro uel ad ipso collo de Loro et de meriidie ad ipsa Garganta uel in ips[a] ser[ra] de [Ca]stro Petra».

⁵⁰ La forma en plural *Lors* apareix a 1070 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 446, p. 1247 i 1070 Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* 447, p. 1248 en l'expressió *ualle de Lors*.

⁵¹ Coromines, *DECat* VI 57a, 45, s. v. *om*: «RBibIC IV, 15»= 1150 Miret, *Templers i hospitalers* 51, p. 302.

⁵² Coromines, *DECat* VI 510b, 58, s. v. *pi*: «BABL VI, 351»; *DCVB*, s. v. *pi*.

forma del català antic que llegim en una compravenda d'un alou a la vall de Cabó, al terme de Santa Maria d'Organyà, a la vil·la de l'Ametlla:

1034 Marquès-Ordeig, *DipOrganyà* 51 (*Urgellia* 18, p. 59): et deinde uindimus tibi II sortes de uineas quem abuimus in ipso Pin.

La forma catalana *pi* està documentada un any més tard en:

1035 Baraut, *DocUrgell* 475 (*Urgellia* 4, p. 174): in apendicio de uilla Pi.

mentre que la forma en plural *pins* es troba en un document anterior, de 1011, en un topònim que fa referència al Veïnat de Pins (Argentona, Maresme) i que, en conseqüència, anticipa la data proposada per Coromines i Alcover-Moll una vintena d'anys:

1011 DACCB Barcelona I 169, p. 476: et est ec omnia in comitatum barchinonense, in ipsa Maritima, in termine Sancti Guliani uel in uilla Pins.

Per al *DECat* la primera aparició del català *roure* és de l'any 1150.⁵³ De nou, però, podem avançar la data, en aquest cas, a l'any 1005, en què llegim la forma en singular, *roure*:

1005 DipCardona 10, p. 67: a circio in torrente de Longuadera supra Palacio suptus roure.

La forma catalana *salze*, que apareix només com a topònim o protocognom en el nostre corpus, està testimoniada per primera vegada, segons el *DECat* i el *DCVB*,⁵⁴ en un text d'Arnau de Vilanova d'aproximadament 1306, amb la forma *saltze*. Ara bé, localitzem el topònim *Salzes*, que faria referència al municipi de Saldes (Berguedà, Barcelona),⁵⁵ en una donació de 1006:

1006 DipPortella 5, p. 216: et in uilla Salzes, dono ipsas pecias de terras que emi de Galin presbiter uel suos eredes.⁵⁶

Les formes *Salces*, *Salzs* i *Sauze*, tots ells topònims que també detectem en els nostres textos, tendrien el mateix origen en el nom de l'arbre.⁵⁷

⁵³ Coromines, *DECat* VII 495b, 14-20, s. v. *roure* cita *RBiblgCat* VII, 14 que correspon a 1150 Miret, *Templers i hospitalers* 50, p. 300: «et uadit ad ipso roure gros». Les dates proposades al *DCVB*, s. v. *roure* són posteriors.

⁵⁴ Coromines, *DECat* VII 637b, 36-41, s. v. *salze*; *DCVB*, s. v. *salze*.

⁵⁵ Cf. Coromines, *Onomasticon* VII, 13b, 18-28, s. v. *Saldes*.

⁵⁶ El lloc és mencionat per primera vegada en la consagració de l'església de Sant Martí de Saldes amb el nom *Salices*: 857 Baraut, *ActUrgell* 5 (*Urgellia* 1, p. 58): «in uilla cuius uocabulum est Salices edificauimus ecclesiam in honorem sancti Martini episcopi».

⁵⁷ Els diplomes més antics que els presenten són: 1020 Baraut, *DocUrgell* 362 (*Urgellia* 4, p. 74): «et habet afrontaciones hec omnia [...] de occiduo in riuo de Salces»; 1050-1068 LFeud. II 585, p. 90: «cum Guillelmo Raimundo, qui fuit de Salzs»; 1171 DipPoblet 405, p. 305: «ex quarta parte sicut partitur cum honore Gauceranni de Castello de Sauze et in cegia». Per a l'evolució de *salices* a *Saldes* i a altres variants dialectals com *sauze* o *saule*, cf. també Coromines (1974: 212-216).

La veu *savina*, procedent del llatí *sabina*, apareix en un document de 1043 en què es menciona aquest arbre en fixar les afrontacions de l'espluga de Portaclusa a Sant Llorenç d'Ares (Àger, Noguera):

1043 CDipÀger 14, p. 219: et abet afrontaciones ipsa spluga superscripta de Porta Clusa: [...] et sic descendit per ipsa parte ubi est ipsa sauina cum ipsas cruces.

En el text es fa referència a una savina amb creus termeneres, és a dir, senyals en forma de creus que es feien, tallades o marcades, sobre arbres o pedres.⁵⁸

Atès que el terme llatí *sabina* és compatible amb el català *savina*, el passatge citat podria estar reproduint el mot llatí i no el català. En el cas que fos la forma romànica, el text avançaria la primera documentació de la paraula catalana situada tant pel *DECat* com per l'Alcover-Moll a les acaballes del segle XIV.⁵⁹

Del substantiu neutre llatí *sūber* 'surera' prové el català *suro* que, juntament amb *surera*, *surer* i *alzina surera*, designen aquest arbre.⁶⁰ Coromines planteja que, en l'evolució fonètica del terme, abans de la labialització en *-o* de la vocal final *-e*, hi hagué una etapa intermitja hipotètica **suwre*,⁶¹ que amb la forma *suure* que llegim en una compravenda de l'any 954 pot considerar-se com a documentada:

954 CDipSGirona 90, p. 129: et ipso suure cum extrunceatus affrontat de oriente in ipsa terra de iam dicto Fele.

També localitzem *sure* i el plural *sures*, formes també prèvies a la labialització de *-e*, i que ja presenten, a més, la simplificació en *u* del diftong *uw*:⁶²

1063 Junyent-Ordeig, *DipVic* 1243, p. 550: dimitto ipsum meum pug de ipsa Talada [...] sive de ipso rivo de Taped usque ad aliud torrent [...] et sic pervadit ad ipsos sures.

1201 Pons, *Roca Rossa* 15, p. 65: qui affrontat [...] de meridie in Olmedes, ab occiduo in Podio Dodeto et in Canale, de circii in Sure de Dela.

El testimoni de l'any 954 anticipa, novament i de forma ben notable, el primer testimoni que en el *DECat* es proposa, amb dubtes, per a un topònim *Sure* en l'any 1292.⁶³

⁵⁸ Cf. *GMLC*, s. v. *crux* 2.

⁵⁹ Coromines, *DECat* VII 722b, 23-26, s. v. *savina* i *DCVB*, s. v. *savina*.

⁶⁰ Coromines, *DECat* VIII 149b, 7-16, s. v. *suro*.

⁶¹ Coromines, *DECat* VIII 147b, 24-56, s. v. *suro*, reproduïx l'explicació que en va fer a Coromines (1974: 198): «quan la vocal final va precedida d'un grup de consonants que exigeix vocal de suport, en la llengua antiga trobem gairebé únicament *-e*; però quan la vocal tònica del mot és una *o* o una *u*, la *-e* final tendeix a canviar-se en *-o*; això és constant des dels monuments més antics en els casos següents: *sūber* > **suwre* > *suro*, *maurum* > **maure* > *more* > *moro*, *taurum* > **taure* > **tore* > *toro*. » Vid. també Recasens (2017: 63-64) per a la labialització de la vocal final per assimilació a *u/o* tònica.

⁶² Recasens (2017: 236).

⁶³ Coromines, *DECat* VIII 146b, 29 i 43-47, s. v. *suro*: «potser ja *Sure*, nom de lloc, 1292», «Alart, però, que tan bé coneixia els llocs i els documents, posa *Coyl de Sure* que troba quatre vegades en

Per acabar, trobem la forma catalana *ullastre*, escrit amb una sola *-l-* i en plural, en un document de 1055 en què el comte de Barcelona, Ramon Berenguer, juntament amb la seva esposa i llurs fills, concedeix a Arnau Pere la plena propietat de la roca de Prenafeta (Montblanc, Conca de Barberà):

1055 Sans Travé, *DipTBarberà* 4, p. 72: pergit usque ad ipsa espulga de Bopar et passa per los Ulastres.

D'acord amb el *DECat*, el terme apareix per primer cop en l'obra de Ramon Llull al segle XIII, i segons el *DCVB*, ho faria en un document de 1389,⁶⁴ dates que, per tant, es podrien avançar molt significativament.

5. VEUS DEL CATALÀ MEDIEVAL DESPRÉS DESAPAREGUDES

A banda de les formes llatines més o menys properes al català i els termes que són pròpiament catalans, el nostre corpus mostra la influència d'aquesta llengua romànica per la presència, en forma llatina o més o menys llatinitzada, de substantius catalans antics que no han perviscut en llengua catalana ni estan testimoniats en els textos escrits d'aquesta llengua.

Així, el substantiu *cassanus*⁶⁵ 'roure', que prové del gàl·lic **kassāno-*, es troba en el nostre corpus en quatre ocasions, en les quals funciona com a pretopònim, nom comú i, en l'exemple més tardà, com a protocognom:

[870-878] *DipRosselló* 116, p. 161: uindimus uobis subtus uilla Kanauellas, ubi dicunt ad cassanos, petias duas de uinea.

946 Ordeig, *Dotalies* 58, p. 141: ad ipsas cassanas maiores.

990 *DCBarcelona* 204, p. 416: uenit in ipso pugo de Leproso et ad ipso chassano.

1194 Marquès, *Dipl. St. Daniel de Girona* 84, p. 146: sig+num Raimundi de Cassano.

Com veiem, el substantiu *cassanus*, amb la variant gràfica *chassanus*, apareix generalment en forma masculina, menys en l'acta de consagració de l'església de sant Martí de Baussitges (Espolla, Alt Empordà) datada l'any 946, en què trobem *cassanas*. De totes maneres, el text se'ns ha transmès en una còpia de vers 1600 bastant defectuosa i en una edició de 1897 que llegeix *ipsos cassanis*, de manera que no podem estar segurs del seu ús en femení.

Sigui com sigui, aquest germanisme probablement ha entrat al corpus de la documentació llatina a partir de la llatinització del corresponent terme català, que

un document de Cotlliure de l'any 1292 en el magre dossier medieval que tenia del mot, en *l'Inventari de la llengua catalana* i Coromines, *DECat* VIII 150a, 39-41, s. v. *suro*: «no tinc a l'abast nota d'haver-ho identificat avui, i no tenint context no podem estar segurs que sigui el nostre mot». En el *DCVB* no s'ofereix documentació antiga.

⁶⁴ Coromines, *DECat* VI 51a, 14-15, s. v. *ullastre* i *DCVB*, s. v. *ullastre*.

⁶⁵ *GMLC*, s. v. *cassanus*, vid. també les referències bibliogràfiques pel que fa al seu origen i als seus representants en la Romània, entre els quals destaca el francès *chêne* 'roure'; *MLW*, s. v. **casanius vel -um*.

no tenim testimoni, potser **cassà*. El fet de comptar, sobretot, amb el substantiu femení català *cassanella*, ‘agalla en el roure’, i també amb els topònims *Cassanedill*, *Cassanelles*, *Cassanet*, la *Cassanya* i *Cassanyola*⁶⁶ demostra, juntament amb els documents anteriorment reproduïts, que fou viu, almenys, en el català més primerenc.

D’aquesta manera, el terme del llatí medieval *cassanus* ‘roure’, la presència del qual en el nostre corpus segurament s’ha d’explicar per la influència del català, alhora podria testimoniar l’existència d’un terme del català preliterari que no ha continuat viu en la llengua parlada o escrita.

Igualment, el substantiu llatí *quercus* no ha perviscut en català com a nom comú. Ara bé, topònims com *Cerc* o *Cercs* i derivats com *Cercet* o *Cerqueda*⁶⁷ fan pensar que en el lèxic del català més antic devia ser viu el comú **cerc*, evolució del llatí vulgar **cerq(u)us*, variant dissimilada del llatí clàssic *quercus*, i que hauria passat aviat a **cercus* en llatí vulgar.⁶⁸ Com a nom comú amb forma llatinitzada el trobem encara l’any 1039 en la venda del castell d’Artesa per part del comte d’Urgell, Ermengol II, i la seva esposa, Belasquita, a Arnau Mir de Tost i la seva dona, Arsenda. Així, en fixar les afrontacions orientals del castell, es menciona aquest arbre com a *cercho* «dels perjurs»:

1039 CDipÀger 10, p. 212: de inde sic uadit per ipsum torrentem de Espulcellas usque in ipso sanillio, et uadit per ipso sanillgo usque ad ipsam fontem de ipsas organellas siue a cercho periuratum; afrontacions Castell d’Artesa.

6. CONCLUSIONS

El buidatge i l’anàlisi dels passatges que en el corpus del *GMLC* contenen arbres forestals ens demostra la influència i la presència de la llengua catalana en aquest camp semàntic. Així, la llengua materna dels escrivans es manifesta en els textos llatins de diverses formes. Primerament, el gènere masculí de la major part dels noms dels arbres forestals catalans implica un ús predominant d’aquest gènere

⁶⁶ Els trobem en els documents com: *Kassaneto*, *Cassania*, *Cassanias*, *Cassanies*, *Cassanna*, *Kasania*, *Casania*, *Cassaniola*, *Cassaniolas*, *Chassanola*. Per a aquests topònims, cf. Bastardas (1994: 322). Pel que fa al topònim *Caçà* (nom de les viles *Caçà de la Selva* i *Caçà de Pelràs*), que Moreu-Rey (1999:64) inclou, «amb totes les reserves», entre la sèrie de topònims derivats de *cassanus*, sembla procedir no del nom de l’arbre sinó de *Cattianum*, derivat de l’antropònim romà *Cattius*, cf. Coromines, *Onomasticon* III 171b, 59-172b, 30, s. v. *Caçà*.

⁶⁷ Les documentacions més antigues dels quals són: *Cerc* (1097 Baraut, *DocUrgell* 1150 [*Urgellia* 8, p. 80]); *Cercs* (1111 DipADSolsona 102, p. 157); *Cercet* (1094 LFeud. II 694, p. 205); *Cercheda* (967 Baraut, *DocUrgell* 154 [*Urgellia* 2, p. 109]).

⁶⁸ Per a l’explicació etimològica i bibliografia sobre els seus derivats catalans vegeu Bastardas (1994: 88-89). En el matèxi sentit, Coromines, *Onomasticon* III 351a, 60-351b, 3, s. v. *Cerc/Cercs*, *Cercet*: «Aquests noms procedeixen de les variants llatí-vulgars de *quercus* f. ‘alzina’, que tot i reemplaçat per *alzina*, com a apel·latiu, ha persistit en la toponímia catalana». Igualment, vegeu Haffter (1972: 98-99) per a la seva pervivència en les llegües romàniques.

en uns termes, els patrimonials, que eren, en canvi, femenins. A més a més, la llengua catalana fa que trobem en la documentació tot un seguit d'innovacions lèxiques que deriven de la llatinització de termes catalans i que suposa, en primer lloc, la creació de noves veus, més o menys properes a la llengua catalana i a la llatina, com és el cas de les formes catalanes que adquireixen una llatinització, podríem dir, de caràcter superficial en rebre les marques de la declinació, com *albares*, *loro*, *clopo* o *olmo*, o de les variants que reflecteixen trets fonètics propis de les veus catalanes, com són la semivocal *u* en *rouer* o el so palatal en *ullastros*. En segon lloc, la llatinització implica també la formació de la veu *policis*, resultat d'un procediment de llatinització més elaborat i insòlit.

D'altra banda, el català és present en els textos des del moment que identifiquem, sigui a partir de noms comuns i pretopònims, sigui a partir de topònims o de protocognoms, formes catalanes sense llatinitzar que corresponen al nom català d'onze arbres forestals (*àlber*, *alzina*, *faig*, *freixe*, *llor*, *olm*, *pi*, *roure*, *salze*, *savina* i *ullastre*) i, encara, de dos més, el poll, per la variant dialectal, encara avui viva, *clap*, i la surera, amb la forma del català antic, *sure*. De tots ells els nostres diplomes permeten avançar les dates de primera aparició que documenten les principals obres lexicogràfiques de la llengua catalana.

Finalment, a partir de formes llatines o llatinitzades, hem pogut constatar la presència de dues veus catalanes, **cassà* i **cerc*, que van deixar d'emprar-se més endavant, substituïdes respectivament per *roure* i *alzina*. Ambdues formes, per tant, quedaren reduïdes al lèxic del català medieval preliterari, un estadi de la llengua catalana que el nostre corpus també permet conèixer.

BIBLIOGRAFIA

Fonts primàries

- AComtalPerg = Feliu, Gaspar & Salrach, Josep Maria (dirs.); Arnall, Maria Josefa & Baiges, Ignasi (coords.); Benito, Pere, Conde, Rafael, *et alii* (1999), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, 3 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- AComtalPerg(cont.) = Baiges, Ignasi, Feliu, Gaspar & Salrach, Josep Maria (dirs.); Benito, Pere, Conde, Rafael, *et alii* (2010), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, 4 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- ACondal = Udina i Martorell, Frederic (1951), *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*, Barcelona, CSIC.
- Alturo, *Sta. Anna* = Alturo i Perucho, Jesús (1985), *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*, 3 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- Bach, *ACSolsona* = Bach, Antoni (1996-1997), «Els documents, del s. XI, de l'Arxiu Capitular de Solsona», *Urgellia* 13, 37-334.
- Baraut, *ActUrgell* = Baraut, Cebrià (1978), «Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)», *Urgellia* 1, 1-182.

- Baraut, *DocUrgell* = Baraut, Cebrià (1979), «Els documents, dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* 2, 7-145; (1980) «Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capitular de la seu d'Urgell», *Urgellia* 3, 7-166; (1981), «Els documents, dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* 4, 7-186; (1983), «Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* 6, 7-243; (1986-1987), «Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* 8, 7-149; (1990-1991), «Els documents, dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* 10, 7-349.
- CDipÀger = Chesé Lapeña, Ramon (2011), *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, 2 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- CDipSGirona = Martí, Ramon (1997), *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- DipPoblet = Altisent, Agustí (1993), *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, vol. I (960-1177), Barcelona, Abadia de Poblet.
- CSCreus = Udina i Martorell, Frederic (1947), *El «Llibre Blanch» de Santas Creus (Cartulario del siglo XII)*, Barcelona, CSIC.
- CSCugat = Rius Serra, José (1945-1947), *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, 3 vols., CSIC, Barcelona; Índices, vol. IV, Madrid, Ministerio de Cultura, 1981.
- DACCBBarcelona = Baucells i Reig, Josep, Fàbrega i Grau, Àngel, Riu i Riu, Manuel, Hernando i Delgado, Josep & Batlle i Gallart, Carme (2006), *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, 5 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- DCBarcelona = Fàbrega i Grau, Àngel (1995), *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. I: *Documents dels anys 844-1000*, Barcelona, Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona.
- DipADSolsona = Bach, Antoni (2002), *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, 2 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- DipCardona = Galera i Pedrosa, Andreu (1998), *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- DipCervià = To Figueras, Lluís (1991), *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal*, Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajoana.
- DipGirona = Sobrequés i Vidal, Santiago, Riera i Viader, Sebastià & Rovira i Solà, Manuel; Ordeig i Mata, Ramon (revis.) (2003), *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada. Catalunya Carolíngia*, vol. V/1-2, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- DipOsona = Ordeig i Mata, Ramon (1999), *Els comtats d'Osona i Manresa. Catalunya Carolíngia*, vol. IV/1-3, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- DipPortella = Bolós, Jordi (2009), *Diplomatari del monestir de Sant Pere de la Portella*, Barcelona, Fundació Noguera.
- DipRosselló = Ponsich, Pere & Ordeig i Mata, Ramon (revis.); Mundó, Anscari M. (pref.) (2006), *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet. Catalunya Carolíngia*, vol. VI/1-2, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- DipTortosa = Virgili, Antoni (1997), *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- Junyent, *Oliba* = Junyent, Eduard (1992), *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

- Junyent-Ordeig, *DipVic* = Junyent, Eduard (1980-1987), *Diplomatari de la catedral de Vic (segles IX-X)*, fasc. 1-4, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs; Ordeig, Ramon (2000-2009), *Diplomatari de la catedral de Vic (s. XI)*, fasc. 1-5, Vic, Publicacions del Patronat d'Estudis Osonencs, Publicacions de l'Arxiu i Biblioteca Episcopals.
- LFeud = Miquel Rosell, Francisco J. (ed.) (1945), *Liber Feudorum Maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, 2 vols., Barcelona, CSIC.
- Llorens, *DocSolsona* = Llorens, Antoni (1992-1993), «Els documents dels segles X i XI de l'Arxiu Capitular de Solsona», *Urgellia* 11, 301-486.
- Marquès, *CCarlemany* = Marquès, Josep Maria (1993), *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, 2 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- Marquès, *Dipl. St. Daniel de Girona* = Marquès, Josep Maria (1997), *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- Marquès-Ordeig, *DipOrganyà* = Marquès, Josep Maria & Ordeig i Mata, Ramon (2011-2014), «Diplomatari de Santa Maria d'Organyà (914-1090)», *Urgellia* 18, 7-206; (2015-2018), «Diplomatari de Santa Maria d'Organyà (1091-1150)», *Urgellia* 19, 23-220.
- Miret, *Templers i hospitalers* = Miret y Sans, Joaquim (1910), *Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya: aplec de noves i documents històrics*, Barcelona, Impremta de la Casa Provincial de Caritat.
- Oleguer = Martí Bonet, Josep Maria (ed.); Rich i Abad, Anna & Bellés i Sallent, Joan (col.); Guiteras Vilanova, Joan (pr.) (2003), *Oleguer, servent de les esglésies de Barcelona i Tarragona (comentaris als documents de sant Oleguer)*, Barcelona, Arxiu Diocesà de Barcelona.
- Ordeig, *Dotalies* = Ordeig i Mata, Ramon (1993-2004), *Les dotals de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, 4 vols., Vic.
- Papell, *DipSantesCreus* = Papell i Tardiu, Joan (2005), *Diplomatari del monestir de Santa Maria de Santes Creus (975-1225)*, 2 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- Pons, *Roca Rossa* = Pons Guri, Josep Maria (1984), *El cartoral de Santa Maria de Roca Rossa*, Barcelona, Fundació Noguera.
- Puig i Ustrell, *DipÈgara* = Puig i Ustrell, Pere, Ruiz i Gómez, Vicenç & Soler i Giménez, Joan (2001), *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara Terrassa (anys 958-1207)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- Puig i Ustrell, *Dipl. St. Llorenç del Munt* = Puig i Ustrell, Pere (1995), *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa, Diplomatari dels segles X i XI*, 3 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- Sans Travé, *DipTBarberà* = Sans i Travé, Josep Maria (1997), *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Barberà (945-1212)*, Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya.

Diccionaris i bases de dades

- CODOLCAT = Quetglas, Pere J. (dir.); Gómez Rabal, Ana. (coord. ed.) (2023), CODOLCAT, Barcelona, CSIC/UB/IEC, v. 12. Disponible a: <https://gmlc.imf.csic.es/glossarium/codolcat>.
- Coromines, *DECat* = Coromines, Joan (1980-2001), *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial, 10 vols. Disponible a: <https://decat.iec.cat>.

- Coromines, *Onomasticon* = Coromines, Joan (1989-1997), *Onomasticon Cataloniae*, Barcelona, Curial, 8 vols. Disponible a: <<https://oncat.iec.cat>>.
- DCVB = Alcover, Antoni Maria & Moll, Francesc de Borja (1930-1962), *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca, Moll, 10 vols. Disponible a: <<https://dcvb.iec.cat/>>.
- Du Cange = Du Fresne, Charles (domino Du Cange) (conditor) & Favre, Léopold (curator) (1883-1887²), *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, Niort, L. Favre, 10 vols. Disponible a: <<http://ducange.enc.sorbonne.fr>>.
- GMLC = Bassols, Mariano & Bastardas, Joan (dirs.) (1961-1985), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*: vol. I. A-D, Barcelona, CSIC/Universidad de Barcelona (Gómez Rabal, Ana, Gràcia Sahuquillo, Teresa & Quetglas, Pere J. [eds.], 2010², Barcelona, CSIC). Bastardas, Joan (dir.) (2001-2006), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae, mots llatins i romànics documentats en fonts catalanes de l'any 800 al 1100*: fasc. 11-12 (F-G), Barcelona, CSIC. Edició digital en curs: Quetglas, Pere J. (dir.); Gómez Rabal, Ana (coord. ed.); Puig Rodríguez-Escalona, Mercè (ed.) (2023), *GMLC digital*, versió 3, Barcelona, CSIC/UB/IEC. Disponible a: <<https://gmlc.imf.csic.es/glossarium>>.
- Meyer-Lübke, REW = Meyer-Lübke, Wilhelm (1911), *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winter.
- MLW = (AAVV) *Mittellateinisches Wörterbuch ... herausgegeben von der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Múnic, 1959.
- Niermeyer = Niermeyer, Jan Frederic & Van de Kieft, Co (2002), *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, edició revisada per Jan W. J. Burgers, Leiden, Brill, 2 vols.
- PALDC = Veny, Joan (2015), *Petit Atles Lingüístic del Domini Català*, vol. 5. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. Disponible a: <<https://aldc.espais.iec.cat>>.
- ThLL = (AAVV) *Thesaurus Linguae Latinae*, editus auctoritate et concilio academiarum quinque germanicarum, Berolensis, Gottingensis, Lipsiensis, Monacensis, Vindobonensis, Lipsiae, In aedibus B. G. Teubneri, 1900-.

Estudis

- Bastardas, Joan (1988), «Nota sobre els noms d'arbres fruiters en la toponímia catalana», en *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey*, Manent, Albert & Veny, Joan (eds.), vol. 1, Barcelona, Abadia de Montserrat, 203-217.
- Bastardas, Joan (1995), «Els vells noms d'arbres fruiters en la toponímia catalana», *La llengua catalana mil anys enrere*, Barcelona, Curial, 255-278.
- Bastardas, Maria Reina (1994), *La formació dels col·lectius botànics en la toponímia catalana*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- Coromines, Joan (1974²), *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona, Club Editor.
- Gulsoy, Joseph (1993), *Estudis de gramàtica històrica*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Guyot, Lucien & Gibassier, Pierre (1960), *Les noms des arbres*, París, Presses Universitaires de France.
- Haffter, Peter (1972), «The Designations of the Oak in Romance Languages», *Acta Classica*, 15(1), 95-112.
- Moreu-Rey, Enric (1999), *Els nostres noms de lloc*, Palma, Moll.

- Prieto, Carlos (2017), «El léxico de los oficios en la estructura antroponímica de la Cataluña altomedieval», *Studia Philologica Valentina*, nº extra 1, 117-126.
- Recasens, Daniel (2017), *Fonètica històrica del català*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

© Catalina Monserrat Roig, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](#)

**TOMÁS ANDRÉS DE GUSSEME, NOTICIAS PERTENECIENTES
A LA HISTORIA ANTIGUA Y MODERNA DE LORA DEL RÍO,
ALCOLEA DEL RÍO, SETEFILLA Y ARVA, EN ANDALUCÍA.
COMENTÁRIOS DE JOSÉ REMESAL RODRÍGUEZ.
AGRUPACIÓN CULTURAL AMIGOS DE LORA (ACAL), LORA
DEL RÍO. 120 PÁG. ILUSTRADAS. ISBN: 978-84-948357-8-0**

JOSÉ D'ENCARNAÇÃO
Universidade de Lisboa
jde@ci.uc.pt

Tomás Andrés de Gusseme (1712-1773) desempenhou, em Lora del Río, município da província espanhola de Sevilha, cargos administrativos durante 8 anos, de 1756 a 1764. Serão esses, comenta-se, «sus años de madurez» e «su estancia aquí debió ser feliz, pues coincide con el momento del reconocimiento público de su trabajo:

el 16 de octubre de 1756 es nombrado Académico Honorario de la Real Academia Sevillana de Buenas Letras [...], el 16 de junio 1759 la Real Academia de la Historia le nombra Académico Supranumerario y el 5 de junio obtiene permiso para poder leer libros prohibidos. (p. 24)

Compreende-se, pois, que a ACAL haja decidido reeditar essas *Noticias* sobre Lora del Río, que Tomás Andrés de Gusseme apresentou à Academia a 2 de Junho de 1758 (p. 29-53), assim como a «Breve noticia del Despoblado de Setefilla en Andalucía, y conjetura sobre la situación de la antigua ARIA» (p. 55-61), a «Noticia del despoblado del Municipio Arvense, en la Betica, y las antigüedades que existen en la Villa de Alcolea de la Orden de San Juan, con la determinación del municipio Canamense», manuscrito este datado de Maio de 1756, e a respectiva «Addicion» (p. 75-82).

Teve o cuidado o Autor de desenhar, por exemplo, os sempre sedutores monumentos epigráficos romanos, mormente quando, através deles, se logram conhecer outros monumentos ou personagens importantes. E, claro, também por isso, hoje, tais manuscritos se revelam fonte do maior interesse, até porque, amiúde, nos fornecem informações não apenas sobre o estado em que o monumento se encontrava na época, mas também sobre o contexto arqueológico em que foi identificado e, ainda, sobre a interpretação que Tomás Andrés de Gusseme lhe deu.

Para esse efeito, convidou a ACAL o Doutor José Remesal Rodríguez para miudamente comentar os escritos, tendo esta edição de 2021 a grande vantagem de incluir também (pp. 83-114) os comentários exarados na 1ª edição, de 1981.

Todas as epígrafes mencionadas acabaram por ser transcritas por Hübner no CIL II: no cap. XIV (AXATI, *Municipium Flavium* – Lora del Río), os nºs 1054-1056;

no cap. XV (ARVA, *Municipium Flavium* – Alcoléa del Río), os nºs 1060, 1062, 1064-1066, 1068-1070; no cap. XVI (CANAMA, *Municipium Flavium* – Villanueva del Río), os nºs 1074-1075; e, no cap. XIX, de *Hispalis*, o nº 1182, ainda que Hübner aqui não cite Gusseme.

O facto de Gusseme nos disponibilizar, além da sua leitura, o desenho das pedras constitui boa fonte. Por outro lado, como não podia deixar de ser, as mui judiciosas observações do Prof. Remesal Rodríguez são indispensável complemento para melhor se compreender o alcance destes testemunhos como fontes históricas de primeira água.

Vejam-se, a esse propósito, três exemplos.

Acerca de CIL II 1064 (p. 108), uma inscrição mui discutida, mormente em relação ao significado da palavra *centuria* aí consignada —seguramente «una unidad de tierra referida también a una unidad organizativa», que, tendo designação não-romana, «remite a una época anterior»— aproveita Remesal para assinalar que esses Fúlvios Carisianos eram «comerciantes de aceite» e que, «gracias a una inscripción pintada en un ánfora, conocemos a otros tres miembros de la familia», pois que nessa se lê II (*duorum*) *Fulviorum Carisianorum et Rogati*, isto é, «dos dois Fúlvios Carisianos e de Fúlvio Rogato».

Em 2021, acrescentou Remesal um pormenor deveras significativo:

É uma das poucas famílias de que temos documentos que demonstram a sua intervenção em todas as fases, produção e comercialização, funções que estavam normalmente separadas: uns eram, geralmente, os que se dedicavam a produzir e outros ao comércio.

Em relação a umas ruínas do despovoado do município Arvense, que Tomás Andrés de Gusseme interpretou como sendo de um sepulcro, Remesal considera que, por ser proibido sepultar na área urbana,

o que, provavelmente, Gusseme viu foi parte dumas termas, banhos, uma vez que a descrição coincide com a das salas de entrada nos banhos, onde as pessoas se despiam e deixavam a roupa em nichos que havia na parede» (p. 110).

Uma curiosidade a propósito de CIL II 1182, de *Hispalis*, onde se faz referência aos *lintrarii*, «barqueiros que traficavam pelo rio em pequenas embarcações chamadas *lintres*», um tipo de canoa escavada num tronco de árvore: trata-se da homenagem feita pelos barqueiros Canamenses, Oducienses e Naevenses a Gaio Élio Avito, que consideram «patrono de todos os lintrários» (*lyntrariorum omnium patrono*) e identificam-no como filho de Gaio e neto de Gaio, circunstância que perspectiva uma actividade tradicional na família. Um outro aspecto dessa epígrafe certamente já atraiu a atenção dos historiadores: o facto de ser uma actividade a que se dedicava gente originária de várias localidades, *Canama*, *Oducia* e *Naeva*, seguramente todas nas margens do rio Guadalquivir.

E se outras informações não houvera trazidas pelas inscrições a que Gusseme se referiu e comentou, esta bastaria para demonstrar quão vasto é o leque de dados que os documentos epigráficos veiculam. Daí também o facto de

os antigos, nomeadamente os homens de Setecentos, como Tomás Andrés de Gusseme, lhes haverem dedicado particular atenção. Neste caso do livro editado pela ACAL, temos o que mais importa: os dados originais bem complementados por apropriados e bem elucidativos comentários.

© José d'Encarnação, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [llicència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](#)

OBITUARI: COLOMA BLANES I BLANES (1932-2024)

MARGALIDA CAPELLÀ SOLER

Institut Premià de Mar

mcapella@xtec.cat

XAVIER ESPLUGA

Universitat de Barcelona

xespluga@ub.edu

ORCID: 0000-0002-6690-1974

En els primers dies de 2024, concretament el dia 9 de gener, va morir Coloma Blanes i Blanes (1932-2024) que havia estat fins a la seva jubilació catedràtica de Grec a l'Institut Joan Alcover de Palma.

Coloma María del Rosario Blanes havia nascut a Artà el 6 d'octubre de l'any 1932 en el si d'una família nombrosa —era la setena de tretze fills— i benestant que tenia, entre d'altres, possessions a Calicant (Sant Llorenç des Cardassar) i a Son Marí (Santa Margalida), a més de la posada a Artà i d'una casa senyorial a Palma.

Va seguir els estudis de Batxillerat a l'Institut Joan Alcover de la capital insular, on va tenir com a mestra a Francesca Massot i Villalonga (1921-2019), catedràtica de Grec en aquest centre.¹ Va cursar la llicenciatura en Filosofia i Lletres, en l'especialitat de Filologia Clàssica, a la Universitat de Barcelona (1949-1953) en un moment en què el primer any d'aquesta carrera, comú a totes les especialitats, s'impartia als locals de l'Estudi General Lul·lià de Palma, mentre que els exàmens finals es realitzaven, sota la modalitat de matrícula lliure, a la capital de Catalunya. En aquest primer curs, doncs, va poder preparar-se a Palma sota el magisteri de Josep Font i Trias (1913-2000), catedràtic de Filosofia i director (1955-1959) de l'Institut Ramon Llull, i d'Eusebi Riera Estada, pare de la professora, novel·lista i acadèmica Carme Riera, docent a la mateixa institució educativa palmesana. A partir de segon curs, Coloma Blanes es traslladà a Barcelona i hi romangué, allotjada a la residència del Sagrat Cor de Sarrià, fins al final dels estudis universitaris. Ara bé, passà bona part del darrer curs de la carrera (1952-1953) a la possessió familiar i a la residència de Palma, com a conseqüència dels efectes de la primera gran vaga general —la dels tramvies— de la postguerra.

La seva carrera laboral s'inicià l'any 1953-1954 quan començà a impartir classes en diverses escoles religioses de Palma, entre elles, el col·legi de les

¹ Vegeu-ne la semblança a l'entrada <<https://blocs.xtec.cat/referentsclassics/2019/09/19/in-memoriament-francesca-massot-i-villalonga/>> del blog *A cada passa referents clàssics* [Darrera consulta: 28/10/2024]. L'any 1989 es va publicar un volum d'homenatge —A.A.V.V. (1989)— coordinat per Maria Carme Bosch amb aportacions de companys, professors i antics alumnes, entre els quals es comptava la mateixa Coloma Blanes.

Trinitàries, al carrer de la Concepció. Després de guanyar les oposicions d'agregaduria de Grec, li tocà com a destí l'INEM femení de Xixó (1964),² però no arribà a ocupar-hi la plaça perquè la permutà per la corresponent de l'INEM Joan Alcover de Palma. Es presentà de nou a oposicions, aquest cop en el cos de Catedràtics de Grec d'Ensenyament Mitjà, l'any 1980.³ En aquesta nova condició ocupà les càtedres de Grec dels INEMs de Lluçmajor, Artà i, novament, del Joan Alcover, on s'acabà jubilant, amb seixanta anys, l'any 1992. Sempre contava que s'havia presentat a càtedra per poder impartir Grec i Llatí, perquè, com a agregada, havia de completar l'horari amb assignatures afins de Lletres.

Tot i restar a l'ensenyament secundari durant tota la vida laboral, Coloma Blanes col·laborà en diverses iniciatives didàctiques de la nounada Universitat de les Illes Balears (UIB). Així, l'any 1985, en el marc de l'Institut de Ciències de l'Educació de la UIB publicà, juntament amb el llatísta Alexandre Font Jaume i la historiadora Manuela Alcover Lladó, amb il·lustracions de Jaume Ramis, una antologia bilingüe llatí-català feta amb textos dels *Carmina Burana*.⁴ Es tractava d'un petit quadern, —amb un volum destinat al professor i un altre a l'alumne— pensat per a les assignatures de Llatí i d'Història de l'Art d'ensenyament secundari, que constituïa una introducció a la interpretació del context cultural d'aquests poemes medievals, amb la lectura comentada d'algunes composicions.

L'any següent (1986), en col·laboració amb els mateixos autors, repetia l'experiència i dedicava també un petit quadern a l'estudi de la figura de *Medea*. El volum, titulat *Medea. Aproximació a una cultura a través d'un mite*, conjuntava aspectes mitològics amb la tradició històricoartística.⁵

Amb Alexandre Font repetia autoria en l'encara imprescindible *Les Illes a les fonts clàssiques* (1990), que també va comptar amb la participació de Joana Bonet i Rosselló i Aina Maria Rosselló i Callejas.⁶

Després de la seva jubilació va continuar col·laborant activament amb el departament d'educació de Mans Unides, tal com també ho havia fet la seva professora, Francesca Massot, predecessora a la càtedra de Grec del Joan Alcover.

Amb la seva bondat, el seu sentit de l'humor i la seva fe profunda va deixar un record inesborrable de la immensa passió pel que ensenyava. Les seves classes de Grec, amb un guix i una pissarra, eren rigoroses (ja a primer de Batxillerat —del pla antic— feia traduir Tucídides i Homer) i alhora despertaven la curiositat pels diferents aspectes del món grec i la seva pervivència al llarg dels segles fins a l'actualitat amb audicions de la *Medea* de Cherubini o amb visites als cinemes de Palma per veure la *Medea* de Pasolini. Promovia sovint entre els seus alumnes activitats complementàries relacionades amb el món clàssic: impulsava les representacions teatrals amb vestimenta clàssica al teatre romà de Pol·lèntia,

² *Boletín Oficial del Estado* 281, de 23 de novembre de 1964, 15433.

³ *Boletín Oficial del Estado* 17, de 20 de juliol de 1981, 16449.

⁴ Font, Alcover, Blanes (1985).

⁵ Alcover, Blanes, Font (1986).

⁶ Blanes, Bonet, Font, Rosselló (1990).

proposava lectures dramatitzades en llengües diverses de les diferents Antígones en un treball interdisciplinari i interdepartamental o organitzava dramatitzacions al poblat talaiòtic de Ses Païsses, en el seu estimat Artà natal, on es recitava el conegut passatge de *La deixa del geni grec* de Costa i Llobera amb Nuredduna i els presoners grecs a punt de ser sacrificats per les tribus de foners nadius.

També va facilitar la participació dels seus alumnes a les *Feriae Latinae*, unes jornades didàctiques organitzades per la llatinista Bàrbara Pastor Artigues, on durant uns dies convivia gent de tot el món, es parlava només llatí i sols es consumia menjar romà elaborat a partir de les receptes d'Apici i d'altres autors.

Coloma Blanes ens va il·luminar el camí en la docència i també en la vida fins a l'últim moment. Va estar sempre molt unida als seus alumnes i als centres on havia impartit docència, entre ells, l'Institut Joan Alcover de Palma o el Berenguer d'Anoia d'Inca.⁷ Anava a veure els seus antics alumnes, ja docents, mentre es feien les proves de Selectivitat, volia estar al corrent de llurs estudis universitaris i de llur vida i els continuava seguint, fins al punt de cercar-los a través de la guia telefònica, primer, i, més endavant, per les xarxes socials. Així, en la preparació dels actes del cinquantè aniversari del Berenguer d'Anoia d'Inca i arran del monument commemoratiu de *La Balanguera* de Joan Lacomba, ajudà a descobrir el món de les Moires en el fil de la lletra que filava la Balanguera;⁸ el seu magisteri arribà ben intacte fins a *El Fil de les clàssiques*, blog de divulgació del món clàssic a càrrec de Margalida Capellà, actiu des de 2007.⁹

Casada l'any 1957 amb l'oceanògraf Pedro Batlle Cruellas († 2010), fou mare de cinc fills (Aquil·les, Carles, David, Eduard i Ester), set nets (Nèstor, Elvis, Bàrbara, Laura, Helena, Dione i Josep) i quatre besnets (Lua, Quim, Martina i Nil). La petjada clàssica és ben patent en alguns dels seus antropònims i sobretot en la seva educació i filosofia d'entendre la vida i també la mort.

Coloma Blanes i Blanes descansa en pau a la tomba familiar del cementiri d'Artà. El seu llegat, tanmateix, es manté inesborrable en els seus familiars, en els seus amics nombrosos i en els antics alumnes de l'illa sencera.¹⁰

BIBLIOGRAFIA

A.A.V.V. (1989), *Miscel·lània d'homenatge a Francesca Massot i Villalonga*, Palma, Conselleria d'Educació, Esports i Cultura del Govern Balear.

⁷ Vegeu-ne les notícies al blog *50 ANYS INSTITUT INCA IES Berenguer d'Anoia*, disponible a: <<https://50anysintitutinca.blogspot.com/2019/06/des-de-la-serralada-litoral.html>> [Darrera consulta: 28/10/2024].

⁸ Vegeu-ne la notícia a: <<https://50anysintitutinca.blogspot.com/2021/01/la-balanguera.html>> [Darrera consulta: 28/10/2024].

⁹ Disponible a: <<https://blocs.xtec.cat/elfildelesclassiques/>> [Darrera consulta: 28/10/2024].

¹⁰ Els autors manifesten el seu agraïment a la família Batlle Blanes i, en particular, a Carles Batlle Coloma.

Alcover, Manuela, Blanes, Coloma & Font, Alexandre (1986), *Medea. Aproximació a una cultura a través d'un mite*, Palma, Centre de recursos pedagògics d'Educació Compensatòria.

Blanes i Blanes, Coloma, Bonet i Rosselló, Joana, Font i Jaume, Alexandre & Rosselló i Callejas, Aina Maria (1990), *Les illes a les fonts clàssiques*, Palma, Miquel Font.

Font Jaume, Alexandre, Alcover Lladó, Manuela & Blanes Blanes, Coloma (1985), *Carmina Burana. Una antologia*, Palma, Institut de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears (*Recursos didàctics*).

© Margalida Capellà Soler & Xavier Espluga, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

DAVID GARCÍA LÓPEZ, DIANA GOROSTIDI PI, *PLINIO EL VIEJO, HISTORIA NATURAL. ESCRITOS SOBRE ARTES.* MADRID 2023. ALIANZA EDITORIAL. COLECCIÓN ALIANZA FORMA. ISBN:978-84-1148-479-4. 352 PP.

ALEJANDRA GUZMÁN ALMAGRO
Universitat de Barcelona
aguzman@ub.edu
ORCID: 0000-0002-3549-6451

El 2023 se conmemoraba el aniversario de nacimiento de Gayo Plinio Segundo, conocido como el Viejo y recordado como el gran enciclopedista de la Antigüedad por su monumental *Historia Natural*. La obra de Plinio ha sido transmitida, utilizada y editada durante siglos en treinta y siete volúmenes, por lo que la tradición del texto y la amplitud de estudios y traducciones es casi tan inabarcable como los datos que contiene. No obstante, siempre es bien recibido un nuevo «Plinio», sobre todo, como en el caso que nos ocupa, recoge los últimos libros dedicados a la mineralogía, la metalurgia y sus usos en el arte y la arquitectura, que no contaban con una traducción moderna en español. Precisamente, en los últimos años —preparando quizás su bimilenario—, han salido a la luz diversas ediciones y traducciones totales o parciales de la *HN*, algunas de ellas dedicadas a los mismos libros que el libro que nos ocupa. Es el caso de la edición italiana de Anna Anguissola y Andreas Grüner *The Nature of Art. Pliny the Elder on Materials* (Brepols 2021). De hecho, el título escogido, *Escritos sobre las artes*, sigue en la línea de concebir los tratados de mineralogía, metalurgia y geología (libros xxxiii a xxxvii) desde la perspectiva, ya existente en el propio Plinio, de los usos y aplicaciones en la escultura, la pintura o las construcciones romanas. En este punto, es importante el trabajo de Diana Gorostidi, quien firma la traducción del texto y las anotaciones, puesto que dicha labor constituye el núcleo del volumen ya que desentraña el texto pliniano y lo traslada a nuestro idioma con respecto y atención al original. De hecho, esta edición no es realmente tal (a pesar de lo que reza en su título y el consenso general de llamar ediciones a los volúmenes de textos clásicos), ya que no hay texto latino ni trabajo de su establecimiento, al menos visiblemente. Pero ello no implica que la traducción final no deje entrever el recorrido filológico de selección del texto latino y la resolución de posibles problemas de transmisión en las diferentes ediciones. Las más empleadas hoy son las ediciones de Mayhoff para Teubner (Leipzig 1892-1909) y la de Ernout en Les Belles Lettres (París, 1947-). Entre las traducciones a vernáculos, de las contemporáneas destacan la bilingüe de Rackham (The Loeb Classical Library, Londres y Cambridge 1938-1963) y la de Einaudi (Turín 1982-1984), además de la francesa en Les Belles Lettres. En español, la *HN* lleva cuatrocientos años sin traducirse en su totalidad (con

Jerónimo de Huerta en dos tomos, en 1624 y 1629), aunque existen empresas tan sobresalientes como la que coordina Ana Moure Casas para Gredos, con algunos volúmenes ya publicados, aunque no con los que contiene el presente de Alianza. Sigue el recorrido de la traductora la elección de términos y giros coherentes tanto en latín como en español e incluso la difícil distinción de estilos que tiene el discurso original. Recordemos, a propósito de este último particular, que el erudito romano no es un autor fácil que no publicó la totalidad de su obra. Por ello, en no pocos pasajes encontramos anotaciones rápidas y carentes del estilo característico de la prosa de la Edad de Plata junto al estilo florido, o incluso la alteración de géneros: de la didáctica y la anecdótica, de la retórica forense a la taxonomía más escueta. La redacción debió de ser igualmente compleja para Plinio, pues él mismo declaró en el prefacio de la *HN* (1,1): *res ardua vetustis novitatem dare, novis auctoritatem, obsoletis nitorem, obscuris lucem, fastidiis gratiam, dubiis fidem, omnibus vero naturam et naturae sua omnia. itaque etiam non assecutis voluisse abunde pulchrum atque magnificum est* («Es una ardua labor hacer que lo antiguo parezca novedoso, que lo reciente adquiera autoridad, que lo desgastado recobre su esplendor, que lo oscuro se ilumine, que lo tedioso se torne grato y que lo incierto se haga creíble: en resumen, que cada cosa reciba su esencia y que a la naturaleza se le otorgue todo lo que le corresponde. Por ello, aunque no lo hayamos alcanzado, para nosotros es ya sumamente valioso y admirable habernos propuesto tal objetivo»). En tercer lugar, y derivado de las dos fases anteriores (el establecimiento del texto a partir de las ediciones críticas y la traslación del complicado discurso latino, se aprecia una dificultad mayor, como son los tecnicismos o bien las palabras que no son estrictamente técnicas pero que en el contexto sí tienen una acepción específica. Términos, en fin, que requieren una inmersión en el vocabulario latino, hispano después, o, quizás, palabras que no permiten traducción. Un ejemplo, de muchos que podrían aducirse, es la resolución del término *chrysocolla*, literalmente, «mineral que sirve para soldar oro (*chrysos*)». Gorostidi distingue entre el mineral actual que lleva el mismo nombre y la opción de identificarlo en este pasaje con la malaquita, después de contrastar el uso del término en los textos. A resolver estas dificultades también ha ayudado en parte la formación arqueológica de Gorostidi, que quizás ha permitido un mejor acercamiento a las piedras y los mármoles del libro XXXVI. Este nuevo Plinio rescata los libros imprescindibles para conocer el universo de metales, pigmentos, de las gemas y las piedras preciosas y de su extracción y de los procesos de tratamiento y aplicación. Por ello, no solo está limitado al «arte» o los artistas de la antigüedad, aspecto que quizás ha sido más conocido y estudiado desde la perspectiva de los historiadores del arte. Al contrario, también contribuye con un material de referencia para cuestiones como los colores en Roma o la percepción de algunos objetos como el ámbar o las piedras preciosas, de sus texturas y formas y de sus usos particulares, tan presentes en la cultura y la literatura romanas.

David García firma una introducción general donde contextualiza los libros en cuestión y aporta una somera biografía del autor y de la *HN*. No pasa por alto el valor de los libros como fuente para la historia del arte y repasa la recepción posterior de la obra Plinio y su influencia en el Renacimiento, no en vano cuenta con reconocidos trabajos sobre artistas de este período, como Leonardo da Vinci o Miguel Ángel Buonarroti, o del biógrafo de artistas del Siglo de Oro Lázaro Díaz del Valle.

En suma, la presente edición de Alianza es la primera traducción española de los cinco libros de la *HN* sobre las artes y la arquitectura, pero no solo: son libros imprescindibles que, traducidos con solvencia, nos permiten adentrarnos en un universo de minerales, metales, piedras, gemas y otros elementos que posibilitaran permitirán a los lectores especializados (y no especializados) contar con una referencia segura para investigar sobre ellos y sobre su presencia en la literatura, la historia, la arqueología o, incluso, la etimología.

© Alejandra Guzmán Almagro, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [llicència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

OBITUARI: VENTURA SELLA (1927-2024)

XAVIER ESPLUGA
Universitat de Barcelona
xespluga@ub.edu
ORCID: 0000-0002-6690-1974

En el dia de dijous sant de 2024 moria a Sant Pere de Ribes el sitgetà Ventura Sella Barrachina, que, a la benemèrita edat de 96 anys, era un dels degans de la Filologia Clàssica catalana.

Ventura Sella havia nascut a Sitges l'any 1927: era net, per part de mare, d'Esteve Barrachina Benages (1853-1939), mestre i periodista carlí que, procedent de Rubiols de Mora, s'instal·là de primer a Vilafranca del Campo (Terol) i, successivament, a Batea, abans d'establir-se definitivament a la vila garrafenca l'any 1906. En aquesta darrera localitat exercí de mestre i fou un dels fundadors de l'Agrupació Tradicionalista, aixopluc de suport a *don Jaime*, el pretendent carlí.¹ Tanmateix, l'avi Barrachina, que ha donat nom a un dels centres escolars de Sitges, va arrelar amb força en aquesta vila per tal com és l'autor d'una *Geografia local de Sitges* que el net Ventura va traduir al català l'any 1993.² De fet, una de les primeres col·laboracions a la premsa escrita per un molt jove Ventura —data de 1945 quan tenia 18 anys— estava dedicada a commemorar la figura de l'avi matern, mort l'any 1939.³

L'arribada de Sella a la Filologia Clàssica fou fruit d'una vocació tardana. Després d'estudiar al col·legi Samà dels escolapis de Vilanova i la Geltrú i de cursar el Batxillerat a l'Institut Ausiàs March de Barcelona,⁴ Sella va entrar de novici a l'abadia de Montserrat on va romandre cinc anys. Després d'aquesta etapa formativa, en la qual va aprendre l'amor per l'estudi en un ambient d'alta cultura humanística, va treballar a Madrid per una companyia distribuïdora de pel·lícules, en estret contacte amb el seu cosí Àngel Antonio Mingote Barrachina —*Mingote*—, fill d'una germana de la seva mare. Ara bé, de tornada a Sitges

¹ Del matrimoni d'Esteve Barrachina amb Maria Esquiú Colàs († 1931) nasqueren sis fills, entre ells Matilde Barrachina, casada amb Joan Sella i mare de Ventura Sella. Una altra filla, Carme, casada amb Àngel Mingote, es mare d'Antonio Mingote, conegut ninotaire madrileny. Ventura tingué un germà de nom Joan, adroguer de Sitges, i una germana, la pintora Mercè Sella.

² Barrachina Benages (1993).

³ Sella (1945). L'avi morí poc després de l'entrada dels *nacionals* i el seu enterrament, celebrat el 29 de gener de 1939, fou, segons el seu net, «el primero, después de la liberación, celebrado con el rito de la Iglesia católica».

⁴ L'Institut-Escola Ausiàs March, instal·lat al carrer Campany de Sarrià, al costat de l'Institut Químic, s'havia fundat l'any 1933 com a filial de l'Institut-Escola del Parc de Barcelona. Des del curs 1939/1940 al curs 1961/1962 el centre estava ubicat en un palauet del carrer Muntaner, que ocupava la mançana entre Muntaner (davant per davant de la torre de Can Fabra, aleshores propietat de Julio Muñoz Ramonet) / Avenir / Santaló / Marià Cubí, on actualment hi ha l'edifici 'Les Amèriques', construït el 1971.

durant unes vacances d'estiu, va conèixer Antonieta Montserrat, que seria la seva dona i mare dels seus dos fills: el filòleg i periodista Joan Sella Montserrat (1960) i l'antropòleg i periodista Antoni Sella Montserrat (1962-2021). Aquesta coneixença va motivar el seu retorn a Catalunya on va treballar primer en un hotel i després en una botiga de roba. És després de totes aquestes peripècies vitals que Ventura decideix reprendre l'amor pel Llatí i apuntar-se a la Universitat de Barcelona per cursar-hi la Llicenciatura en Filologia Clàssica (1970-1975).

Acabada la carrera (1975), es matriculà en els cursos de Doctorat (1976-1978), però, professionalment, va exercir de professor de Llatí a l'Institut Eugeni d'Ors de Vilafranca del Penedès, que fou el seu primer i únic destí: hi treballà des de la finalització de la llicenciatura i fins a la data de la seva jubilació (1992).

En el camp estricte de la Filologia Clàssica, Ventura Sella s'especialitzà en l'estudi i traducció de les anomenades «regles monàstiques», seguint les passes d'un altre català il·lustre, Anselm Maria Albareda (1892-1966), OSB, cardenal de Sant Apol·linar, que havia dedicat bona part de les seves recerques a la regla benedictina.⁵ Les regles benedictines foren el tema de la seva memòria de llicenciatura (1975), realitzada sota la direcció del doctor Joan Bastardas (1919-2009). Successivament, en la secció d'*Escriptors cristians* de la Fundació Bernat Metge, van aparèixer les seves versions de la *Regla del mestre* (1994) i de la *Santa Regla* o *Regla dels monjos* (1997), atribuïda a sant Benet.⁶ Les versions del sitgetà s'unien així a les diverses traduccions ja existents, publicades totes elles per la comunitat de Montserrat,⁷ però incorporaven un extens estudi de les relacions entre alguns d'aquests textos i de llur transmissió al llarg de les centúries medievals. El lligam amb la tradició cultural benedictina quedà assegurat també per la seva traducció de la vida de sant Benet, escrita per Adalbert de Vogüé (1924-2011), OSB.⁸

Va completar aquestes versions amb una traducció castellana de diverses regles monàstiques del segle VI (2009):⁹ s'hi aplegaven la *Regla* d'Aurelià d'Arle per als monjos (CPL 1844) i per a les monges (CPL 1845), la *Regula Tarnatensis* (CPL 1851), la *Regla* de Pau i Esteve (CPL 1850) i la *Regla per als monjos* de Ferriol d'Usès (CPL 1849).

També és seva una traducció d'un antologia de textos teològics de Tomàs d'Aquino, publicat sota el títol de *Compendi de teologia* a la col·lecció de *Clàssics del Cristianisme*.¹⁰ Sota el seu nom també va aparèixer una versió del llibre I del

⁵ Albareda (1933).

⁶ Respectivament, Sella (1994) i Sella (1997).

⁷ *Regla de sant Benet* (1920); *Regla de sant Benet* (1966), que fou responsabilitat del pare Maur Boix; *Regla de sant Benet* (1981¹, 1989², 1996³). Aquesta darrera traducció, també revisada per Boix, incorpora un pròleg i glosses per a una relectura de l'abat Cassià Maria Just.

⁸ Sella (2004).

⁹ Sella (2009).

¹⁰ D'Aquino (1990).

De rerum natura de Lucreci, amb introducció i notes que acompanyaven la traducció catalana, aplegada a la col·lecció *L'esparver clàssic* de l'editorial La Magrana.¹¹

Durant tota la seva vida Ventura Sella va romandre lligat a la vila de Sitges, on va ser un dels animadors culturals més constants. A banda de regidor municipal pel grup del Partit dels Socialistes de Catalunya,¹² Sella també fou membre del Grup d'Estudis Sitgetans i participà en la reunió fundacional de l'Institut d'Estudis Penedesencs, en representació d'aquest mateix grup. Durant prop de vint anys tingué al seu càrrec la crònica local de *L'Eco de Sitges*, fent-se ressò de tot tipus de notícies culturals, com ara presentacions de llibres, conferències o representacions dramàtiques. També col·laborà sovint en altres publicacions periòdiques de la comarca (*Gran Penedès* de Vilafranca, *Palla. Revista Informativa de la Societat El Retiro*, el *Butlletí del Grup d'Estudis Sitgetans*).

El llatí de la blanca Subur conreà amb passió la divulgació de temes locals, amb col·laboració amb altres convilatans il·lustres, com ara Josep Maria Carandell, Jean Marie Plum o Vinyet Panyella. El volum *Senyes de mar de mariners sitgetans*,¹³ basat en les llibretes d'un grup de mariners de la vila, recollia les *senyes de mar* (o *de terra*) de la localitat i constitueix un document molt valuós sobre la toponomàstica sitgetana. Com és sabut, el terme *senya de mar* (o *de terra*), glossat per Josep Pla a *Aigua salada*,¹⁴ no apareix als diccionaris usuals. Tanmateix, se'l troba al *Vocabulari de la pesca* publicat per Emerencià Roig i Raventós i Joan Amades al *Butlletí de dialectologia catalana* de 1926 on és definit així:

Punt descollant de la terra, que els pescadors prenen com a punt d'orientació quan es troben en mar, per a saber l'indret on són. Solen ésser cims de muntanyes, masies i cases aïllades, arbres aïllats o de forma poc comuna, pedres o roques de mar que, per llur forma o color, sobresurten de la resta del panorama.¹⁵

Cal, doncs, lamentar la desaparició d'una figura que ha servit de valedor del patrimoni cultural de la vila de Sitges i que, en el camp de la Filologia Clàssica, reivindicà, amb fe exemplar, les fondes arrels monàstiques de la plurisecular història de la nostra disciplina.

BIBLIOGRAFIA

Albareda, Anselm (1933), *Bibliografia de la Regla benedictina*, Montserrat, Abadia de Montserrat.

¹¹ Sella (1994b).

¹² Cito també la seva biografia de Joan Duran i Ferret (1874-1941), sindicalista sitgetà, fundador de la Societat d'Obrers Agricultors de Sitges i molt proper a Pablo Iglesias i a la UGT. Vegeu Sella (2003).

¹³ Sella (1998¹, 2009²). Vegeu-ne la recensió de David Jou Andreu (Jou 2009).

¹⁴ Pla (1966: 22).

¹⁵ Roig i Raventós & Amades (1926: 61).

- Barrachina Benages, Esteban (1993), *Geografia local de Sitges. Traducció i introducció de Ventura Sella i Barrachina*, Sitges, Patronat Municipal de Sitges Comunicació.
- Carandell, Josep Maria, Plum, Jean Marie & Sella, Ventura (1991), *Sitges o la celebració*, Barcelona, Ajuntament de Sitges.
- Carandell, Josep Maria, Sella, Ventura & Panyella, Vinyet (1998), *Sitges. Joya del Mediterráneo. Fotografies de Jean Marie Plum*, Barcelona, Lunwerg.
- d'Aquino, Tomàs (1990), *Compendi de teologia. Introducció d'Evangelista Vilanova. Traducció de Ventura Sella*, Barcelona Facultat de Teologia de Catalunya – Fundació Enciclopèdia Catalana (*Clàssics del Cristianisme*, 13).
- Grimau, Anna (2017). *Ventura Sella Barrachina* [en línia]. Humans de Sitges, 2017 [Consulta: 02/04/2024]. Disponible a: <<https://www.humansofsitges.com/ventura-sella-barrachina>>.
- Jou i Andreu, David (2009), «Senyes de mar de mariners sitgetans», *Butlletí del Grup d'Estudis Sitgetans*, 131, 1-4.
- Pla, Josep (1966), *Obra completa. Vol. 2 (Aigua de mar)*, Barcelona, Editorial Destino.
- Regla de sant Benet* (1920), Montserrat, Editorial Políglota (*Biblioteca Monàstica*).
- Regla de sant Benet* (1966), Montserrat, Abadia de Montserrat.
- Regla de sant Benet* (1981¹, 1989², 1996³), *Amb pròleg i glosses per a una relectura de l'abat Cassià Just*, Montserrat, Abadia de Montserrat.
- Roig i Raventós, Emerencià & Amades, Joan (1926), «Vocabulari de la pesca», *Butlletí de Dialectologia Catalana*, gener-desembre, 1-88.
- Sella, Ventura (1945), «Don Esteban, mi abuelo», *El Eco de Sitges*, 2775, 11 de febrer, 1.
- Sella, Ventura (1998¹, 2009²), *Senyes de mar de mariners sitgetans*, Sitges, Grup d'Estudis Sitgetans (*Estudis Sitgetans*, 26).
- Sella, Ventura (1989), «Algunas particularidades del latín de la *Regula Magistri*», *Helmantica*, 40(121-123), 435-444.
- Sella, Ventura (1994a), *Anònim. Regla del mestre. Text revisat i traducció de Ventura Sella*, Barcelona, Fundació Bernat Metge (*Escriptors cristians*, 286 i 288) [2 voll.].
- Sella, Ventura (1994b), *Lucreci. La naturalesa de les coses. Llibre primer*, Barcelona, La Magrana (*L'esparver clàssic*, 9).
- Sella, Ventura (1997), *Benet de Núrsia. Regla per als monjos. Text revisat, introducció, traducció i notes per Ventura Sella*, Barcelona, Fundació Bernat Metge (*Escriptors cristians*, 304).
- Sella, Ventura (2003), *Joan Duran i Ferret. Biografia d'un socialista històric català*, Sitges, El Pati Blau.
- Sella, Ventura (2004), Adalbert de Vogüé. *Sant Benet, home de Déu*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (*El gra de blat*, 179) (trad. de Sella, Ventura, *Saint Benoît, homme de Dieu*, París, Éditions ouvrières).
- Sella, Ventura (2009), *Reglas monásticas latinas del siglo VI. Regla de Aureliano para los monjes, Regla de Aureliano para las vírgenes, Regla de Tarnant, Regla de Pablo y Esteban, Regla de Ferreolo*, Zamora, Monte Cassino (*Espiritualidad monástica. Fuentes y estudios* 64).

© Xavier Espluga, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

OBITUARI: ROSA-ARACELI SANTIAGO ÁLVAREZ (1937-2023)

MARTA OLLER GUZMÁN

Universitat Autònoma de Barcelona

marta.oller@uab.cat

ORCID: 0000-0002-1827-7986

CARLOS VARIAS GARCÍA

Universitat Autònoma de Barcelona

carlos.varias@uab.cat

ORCID: 0000-0002-6283-4030

El mes de juliol del 2023 ens va deixar la professora Rosa-Araceli Santiago Álvarez (1937-2023), catedràtica emèrita de Filologia Grega a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB).

Nascuda a la província de Lleó, la més gran de quatre germanes, des de ben petita va destacar per la seva agudes intel·lectual i pel seu tarannà analític i reflexiu que es va veure afavorit per les lliçons del seu pare, que va ser el seu primer gran referent intel·lectual. Poc abans de complir els 17 anys, a l'octubre de 1954, va deixar el seu poble natal, Castrocontrigo, per començar a estudiar llengües modernes a la Universitat de Salamanca. Però, durant els primers dos cursos de Comuns, el que seria el seu gran mestre, don Martín S. Ruipérez (1923-2015), catedràtic de Filologia Grega, i la professora ajudant Engracia Domingo (1930-1996) la van convèncer de reorientar els seus estudis cap a la Filologia Clàssica, una decisió que va marcar completament la seva vida.

La professora Santiago solia recordar aquells anys universitaris amb particular emoció i agraïment, no només per la sòlida formació que va rebre a l'*alma mater* salmantina, sinó també per les amistats que hi va forjar, tant al *Colegio Mayor*, on estava allotjada, com a les aules universitàries. Tanmateix, de totes les persones que va freqüentar durant aquells anys, en destacava, amb diferència, el professor Ruipérez —*don Martín*, com ella i els altres deixebles l'anomenaven—, ja que va ser a les seves classes on es va desvetllar l'interès per la llengua i la literatura gregues de l'Antiguitat, un interès que ja no l'havia d'abandonar mai.

En el curs acadèmic 1958-1959 va obtenir el títol en Filologia Clàssica amb una tesi de llicenciatura sobre tragèdia grega titulada «El par Eteocles-Polinices en los tres grandes trágicos», en què s'endinsava en el mite del casal tebà resseguint-ne el tractament que n'havien fet Èsquil, Sòfocles i Eurípides; alguns dels resultats d'aquell primeríssim treball van ser publicats, anys més tard, en dos articles on s'aprofundia en els principals motius literaris del mite d'Èdip i els seus successors.¹

¹ Tota la producció científica de Santiago Álvarez ha estat llistat al final, acompanyada de numeració correlativa. Vegeu Santiago Álvarez (1981, nº 8), Santiago Álvarez (1985, nº 12).

Aquella va ser la primera de moltes altres recerques dedicades a la traducció i al comentari de les obres tràgiques, que la fascinaven. Sempre deia que li hauria agradat fer una tesi sobre tragèdia si el professor Ruipérez no l'hagués empès cap al grec micènic, un àmbit de recerca que en aquell moment era tota una novetat, perquè tot just feia uns anys que l'arquitecte Michael Ventris havia desxifrat la Lineal B (1952), donant lloc al naixement d'una nova disciplina: la Micenologia. La tesi, però, encara trigaria uns anys a arribar.

En acabar la llicenciatura, la professora Santiago es va incorporar com a professora ajudant a la Universitat de Salamanca, on va romandre quatre anys (1959-1963), donant classes a alumnes tan brillants com Antonio López Eire, Manuel García Teijeiro i altres destacats professors de la Filologia Grega espanyola. L'any 1963, la professora Santiago va decidir estabilitzar la seva situació laboral i, d'acord amb el Prof. Ruipérez, es va presentar al concurs de càtedres d'INEM: va quedar en el lloc número u de tot Espanya en l'especialitat de Grec.

Podent triar qualsevol lloc de l'Estat excepte Madrid, on no hi havia cap plaça vacant, la professora Santiago va optar per Barcelona, aconsellada també per Ruipérez, ja que la Universitat de Barcelona, juntament amb Salamanca i Madrid, era un dels tres únics centres on llavors es podia cursar Filologia Clàssica, i el mestre tenia clar que l'alumna havia de mantenir el seu contacte docent i investigador amb la universitat. Així, es va incorporar a l'Institut Joan d'Àustria, al barri de la Verneda: aquí va fer els seus primers passos en la docència preuniversitària, una activitat que li agradava molt i que desenvolupava amb passió, rigor i responsabilitat.

Al primerenc interès per la docència cal atribuir la participació de la professora Santiago en diferents publicacions de caràcter didàctic, les primeres de les quals van ser *l'Antología de la Ilíada* (1963) i *la Nueva Antología de la Ilíada y la Odisea* (1965). Concebudes pel professor Ruipérez però redactades en col·laboració, aquestes antologies van ser i continua sent el primer contacte amb els poemes homèrics per a molts estudiants d'institut i universitat; l'encertada selecció dels passatges i la claredat amb què s'hi exposen les particularitats lingüístiques i temàtiques de l'obra homèrica, expliquen les múltiples reimpressions de *la Nueva Antología*, una obra que fins i tot va ser traduïda a l'alemany, el 1999, amb una revisió i actualització bibliogràfica.

En aquesta mateixa línia de materials per a l'ensenyament de la llengua grega, anys més tard, la professora Santiago va publicar dos manuals en col·laboració amb el professor Josep Alsina Clota (1923-1993), catedràtic de Filologia Grega de la UB: un, per al 3r de BUP,² i un altre, per al COU;³ amb descripcions àmplies de la gramàtica i de la literatura gregues, ambdues obres encara avui resulten d'utilitat per la seva capacitat de síntesi i redacció

² Santiago Álvarez (1977, n° 6).

³ Alsina, Santiago (1978, n° 7).

extremadament precisa i clara, dos trets presents en totes les publicacions de la professora Santiago, tant si són científiques, docents o d'alta divulgació.

Tanmateix, la relació entre Santiago i Alsina, catedràtic de Filologia Grega de la Universitat de Barcelona (UB), venia de més lluny, ben bé des de la seva arribada a Catalunya. De la mà del doctor Alsina, que era un bon amic de Ruipérez, Santiago va ser contractada com a professora ajudant a la UB durant dos cursos acadèmics (1964/1965 i 1965/1966). Aquelles experiències docents universitàries serien l'avantsala de la seva incorporació, l'any 1972, al Departament de Filologia Clàssica d'una joventíssima UAB —havia estat inaugurada l'any 1968—, de la mà d'un dels seus antics alumnes, Antonio López Eire (1943-2008), que hi havia obtingut per oposició la plaça de Professor Agregat de Filologia Grega aquest mateix any de 1972. La professora Santiago va treballar a la UAB com a professora de Filologia Grega de forma ininterrompuda fins a la seva jubilació, primer com a professora interina, després com a professora titular i finalment com a catedràtica.

Poc abans de la seva incorporació a la UAB, però, el juliol de 1972, la professora Santiago es va doctorar a la Universitat de Salamanca amb la tesi titulada *Estudio sobre documentos micénicos*, dirigida pel professor Ruipérez. El seu treball doctoral, revisat i actualitzat, va veure la llum anys més tard, el 1987, sota el títol *Nombres en -εύς y nombres en -υς, -v en micénico. Contribución al estudio del origen del sufijo -εύς*, inclòs dins de la sèrie de monografies de la revista *Faventia* de la UAB. En aquest treball la professora Santiago defensa una tesi de gran transcendència per la lingüística grega: les tauletes en Lineal B testimonien l'existència en micènic de locatius en *-ēu* sense desinència, els quals, per sincretisme, podien funcionar també com a datius; aquestes formes dels temes en *-u* constitueixen l'origen del sufix nominal *-ēu-*, tan freqüent en grec des de la mateixa època micènica, mitjançant una extensió analògica comparable a la flexió àtica dels noms en *-i*, com *πόλις*. La plena vigència d'aquest estudi, tractat de nou en altres articles,⁴ queda demostrada per la conferència online del 9 de febrer d'aquest mateix any 2024 del professor Torsten Meißner (de la Universitat de Cambridge) en el *MASt Seminar* del Center for Hellenic Studies de la Universitat de Harvard, titulada «The Greek nouns in *-eus*. Some further thoughts and recent developments», on l'investigador alemany ha examinat detalladament la hipòtesi de Santiago.

La formació científica de l'hel·lenista de la UAB es va assentar, doncs, sobre tres grans àrees temàtiques, apuntalades pel seu coneixement profund de la llengua grega: el grec micènic, els poemes homèrics i les obres tràgiques, tres tipus de textos formalment molt diferents, però que passaven pel sedàs d'una metodologia filològica, sempre rigorosa i exigent, per donar peu a argumentacions extremadament sòlides, tant si eren de caire estrictament lingüístic, com literari, històric o cultural.

⁴ Santiago Álvarez (1975, n° 5), Santiago Álvarez (2017, n° 84).

Un dels moments clau en la seva carrera científica es va donar l'any 1987, quan va publicar, en col·laboració amb Enric Sanmartí, van donar a conèixer el plom d'Empúries, una carta privada de contingut comercial de la primera meitat del segle V aC. La descoberta d'aquest text va ser un autèntic revulsiu en el marc dels estudis de la colonització grega occidental en la mesura que va confirmar l'origen foceu dels colons grecs d'Empòrion i va permetre conèixer nous aspectes de les relacions grecoindígenes en el context del comerç empòric del Llevant peninsular. Aquesta carta es va revelar, doncs, com un testimoni privilegiat d'un món colonial primerenc, insospitadament dinàmic i complex, un món en què individus grecs i no-grecs cooperaven en aparent peu d'igualtat. No hauria estat possible arribar a cap d'aquestes conclusions sense l'excel·lent edició del text que la professora Santiago va fer, sobre la qual va reflexionar al llarg de tota la seva vida acadèmica en publicacions successives.⁵

La inscripció d'Empúries va ser el germen de moltes recerques posteriors. En l'àmbit lingüístic, Santiago va estudiar el dialecte foceu d'Empòrion i hi va identificar elements propis del dialecte de Lesbos i de l'eòlic d'Àsia Menor, quelcom que ja s'havia documentat en altres ciutats de la Jònia septentrional com ara Quios, probablement per la proximitat entre les àrees lingüístiques del jònic i de l'eòlic d'Anatòlia.⁶ En l'àmbit històric o cultural, el plom d'Empúries li va servir com a marc de referència per a l'anàlisi de molts altres textos —tant literaris com epigràfics— en què es descrivien situacions anàlogues o comparables en altres zones del món grec antic. En aquest sentit, convé esmentar els seus estudis sobre el plom de Pech Maho,⁷ el plom de Berezan o la carta d'Aquil·lodor,⁸ i el plom d'Òlbia Pòntica —dit també carta d'Apatúrios— analitzat amb detall l'any 2006, en una publicació conjunta amb el professor Miguel Gardeñes Santiago, el seu fill, especialista en dret internacional privat, amb qui va col·laborar intensament en múltiples publicacions i projectes.⁹ A través del testimoni sovint parcial i fragmentari d'aquestes cartes, l'hel·lenista aconsegueix descriure el món del comerç tardoarcaic i clàssic, el seu funcionament, les infraestructures operacionals i, sobretot, el personal que hi estava implicat d'una manera professional.

El plom d'Empúries va ser també el punt de partida d'un seguit d'estudis sobre epigrafia institucional i jurídica, amb un particular interès per tots aquells textos que documentaven el contacte de poblacions i els processos d'acollida i graus d'integració de l'estranger (*xénos*) en una nova comunitat, tant si eren

⁵ Santiago Álvarez (1987, nº 15 i 16), Santiago Álvarez (1988, nº 17 i 18), Santiago Álvarez (1990, nº 23 i 24), Santiago Álvarez (1991, nº 27), Santiago Álvarez (1994, nº 33), Santiago Álvarez (1995, nº 34), Santiago Álvarez (2003, nº 52), Santiago Álvarez (2013, nº 70).

⁶ Santiago Álvarez (1993, nº 31), Santiago Álvarez (1999, nº 48).

⁷ Santiago Álvarez (1989, nº 17), Santiago Álvarez (1995, nº 34), Santiago Álvarez (2003, nº 52), Santiago Álvarez (2013, nº 70).

⁸ Santiago Álvarez (2011, nº 67), Santiago Álvarez (2013, nº 70).

⁹ Santiago Álvarez (2002, nº 51), Santiago Álvarez (2006, nº 58).

processos que afectaven un individu com una col·lectivitat. Va treballar molts anys en aquesta línia de recerca, en què va ser pionera en territori espanyol sobretot a l'hora de prioritzar el testimoni epigràfic com a font, però sense deixar de banda l'anàlisi literari i mític com un testimoni indirecte valuós, en particular per al coneixement de l'antiga institució de la *xenia* o hospitalitat ritualitzada, àmpliament present en els poemes homèrics¹⁰ i en les tragèdies clàssiques.¹¹

En el marc d'aquesta recerca, la professora Santiago va tornar a les tauletes en Lineal B, que sempre va tenir present en la seva investigació, participant el 2007 en l'organització del simposi internacional «55 Anys de Micenologia (1952-2007)», celebrat a la UAB, i amb una contribució que examina la documentació relativa a les relacions d'hospitalitat i amb l'estranger en el món micènic,¹² anàlisi que va continuar en un capítol del llibre de 2013.¹³

La jubilació, el 2008, no va posar fi a la seva recerca i a les seves publicacions. D'aquesta etapa de plena maduresa intel·lectual, una aportació particularment destacada va ser la monografia *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, publicada el 2013 com suplement de la revista *Faentia*.¹⁴ Santiago en va coordinar la redacció i ella mateixa va contribuir-hi amb set dels divuit articles que la configuren, sovint reprenent temes que ja havien estat tractats anteriorment, però aprofundint en l'anàlisi dels exemples textuais, tant literaris com molt especialment epigràfics. No en va el professor Angel Martínez, en la ressenya que en va fer per a la revista *Fortunatae* (25 [2015], 161-163), va destacar-ne el següent:

Esta impecable monografía resulta sumamente útil no solo a los helenistas sino también a los historiadores, juristas y politólogos, y a cualquier persona interesada en la sociedad e instituciones del mundo griego antiguo, como los autores se habían propuesto (p. 7). Dado el pormenorizado y riguroso análisis que se hace de las numerosas fuentes epigráficas en las que este estudio se basa fundamentalmente, la presente publicación constituye además una magnífica aportación en el campo de la epigrafía griega donde se presenta como una obra de consulta obligada sumamente útil.

Tot i que era una traductora excel·lent, capaç de trobar sempre el mot o el gir exacte per a traduir amb precisió la frase més complexa, només va publicar una traducció literària: es tracta de la *Ciropèdia* de Xenofont, apareguda en castellà a la col·lecció Akal/Clásica l'any 1992.¹⁵ És una obra històrica peculiar, que en certa manera s'avança al gènere de la biografia tot i que també té elements propis de la novel·la o del conte popular. Santiago la va definir com una

¹⁰ Vegeu Santiago Álvarez (2004, nº 55), Santiago Álvarez (2007, nº 61), Santiago Álvarez (2013, nº 73), Santiago Álvarez (2017, nº 82-83).

¹¹ Vegeu Santiago Álvarez (2005, nº 56-57), Santiago Álvarez (2007, nº 62), Santiago Álvarez (2013, nº 71-74).

¹² Vegeu Santiago Álvarez (2012, nº 69).

¹³ Vegeu Santiago Álvarez (2013, nº 72).

¹⁴ Vegeu Santiago Álvarez (2013, nº 70).

¹⁵ Santiago Álvarez (1992, nº 30).

«parábola del poder político como sistema global»,¹⁶ en què la vida de Cir el Gran, el fundador de l'imperi persa, es posa al servei de l'explicació de com ha de ser el recte govern dels homes. Vet aquí una qüestió que sempre va interessar molt a la professora Santiago, en la mesura que valorava per damunt de tot el bé comú i la concòrdia entre la gent.

La darrera publicació de la Prof. Santiago (2022),¹⁷ que compara el significat del terme micènic *do-so-mo* amb el del grec alfabètic *δωτίνη*, és un model impecable d'anàlisi lingüística i textual rigorosa que uneix les tres principals branques de recerca que va cultivar al llarg de la seva vida: el grec micènic, els poemes homèrics i l'epigrafia grega del primer mil·lenni aC.

Per a nosaltres, la professora Santiago serà sempre *la Roseli*, una mestra exigent, però a la vegada extraordinàriament generosa amb el seu temps, sempre disposada a compartir els seus coneixements i a col·laborar en la progressió i millora dels seus deixebles i alumnat, en qui sempre va saber confiar. Mai no va perdre ni un bri d'interès en el món grec antic i en el cabal de textos que ens n'han arribat. La seva fascinació per la història dels mots i el que ens diu de l'evolució del pensament i d'una societat queda ben palesa en la seva incansable recerca que perviurà com un testimoni fidel d'una vida dedicada a la filologia clàssica i a la transmissió del seu llegat.

Nosaltres sempre et trobarem a faltar. Descansa en pau.

BIBLIOGRAFIA DE ROSA-ARACELI SANTIAGO ÁLVAREZ¹⁸

1962

1. «Observaciones sobre algunos usos formularios de ἤμαρ en Homero», *Emerita* 30(1), 139-150.

1963

2. *Antología de la Ilíada*, Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos («Textos Escolares de la SEEC», III). 186 pàg. (coautora amb M. S. Ruipérez, F. Martín Ferrero i E. Albarrán Gómez).

1965

3. *Nueva Antología de la Ilíada y la Odisea*, Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos («Textos Escolares de la SEEC» IV). 247 pàg. (coautora amb M. S. Ruipérez, F. Martín Ferrero i E. Albarrán Gómez).

1973

¹⁶ Santiago Álvarez (1992, nº 30: 14).

¹⁷ Santiago Álvarez (2022, nº 85).

¹⁸ Recopilada per Carlos Varias García.

4. *Estudios sobre documentos micénicos. Resumen de la Tesis presentada para aspirar al grado de Doctor en Filosofía y Letras*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca. 15 pàg.

1975

5. «Mycenaean Locatives in ...e-u», *Minos*, 14, 110-122.

1977

6. *Griego 3^a B.U.P.*, Madrid, Anaya. 334 pàg. (coautora amb J. Alsina Clota).

1978

7. *Griego. Manuales de Orientación Universitaria*, Madrid, Anaya. 416 pàg. (coautora amb J. Alsina Clota).

1981

8. «La fusión de dos mitos tebanos», *Faventia*, 3(1), 19-30.

9. Ressenya de: M. Cantilena, *Enjambement e poesia esametrica orale* (Ferrara: «Quaderni del Giornale Filologico Ferrarese-1», 1980), *Faventia*, 3(2), 255-256.

10. Ressenya de: A. López Eire, *Orígenes de la Poética* (Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 1980), *Faventia*, 3(2), 256-260.

1983

11. Ressenya de: P. Benvenuti, *Ippodamo di Mileto archietto e filosofo. Una ricostruzione filologica della personalità* (Firenze, Università degli Studi di Firenze, 1982), *Faventia*, 5(2), 144-146.

1985

12. «Algunas observaciones sobre el mito de Edipo antes de los trágicos», *Habis*, 16, 43-65.

1986

13. «Algunos ejemplos del tratamiento del mito por los trágicos», en *El teatre grec i romà. Actes del VIIIè Simposi d'Estudis Clàssics de la Secció Catalana de la Sociedad Española de Estudios Clásicos* (Reus, 23-25 abril 1985), S.E.E.C. (ed.), Barcelona, Secció Catalana de la SEEC, pp. 121-136.

1987

14. *Nombres en -εύς y nombres en -υς, -v en micénico. Contribución al estudio del origen del sufijo -εύς*, Bellaterra, Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, (*Faventia. Monografies*, 6). 158 pàg.

15. «Une lettre grecque sur plomb trouvée à Emporion», *ZPE*, 68, 119-127 (en col·laboració amb E. Sanmartí).

16. «Empúries, passat i futur: quan el plom parla», *Revista de Catalunya*, 3 (nova etapa), 41-56 (en col·laboració amb E. Sanmartí).

1988

17. «Notes additionnelles sur la lettre sur plomb d'Emporion», *ZPE*, 72, 100-102 (en col·laboració amb E. Sanmartí).
18. «La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique», *RAN*, 21, 3-17 (en col·laboració amb E. Sanmartí).

1989

19. «Sobre una carta griega en plomo hallada en Ampurias» en *Actas del VII Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 20-24 de abril de 1987)*, S.E.E.C. (ed.), vol. III, Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, pp. 307-313.
20. «Une nouvelle plaquette de plomb trouvée à Emporion», *ZPE*, 77, 16-38 (en col·laboració amb E. Sanmartí).
21. «En torno al plomo de Pec Maho», *Faventia*, 11(2), 163-179.

1990

22. *Nueva Antología de la Ilíada y la Odisea*. Reimpresión con *addendum* de bibliografía, Madrid, Fundación Pastor de Estudios Clásicos. 247 pàg. (coautora amb M. S. Ruipérez, F. Martín Ferrero i E. Albarrán Gómez).
23. «Encore une fois sur la lettre sur plomb d'Emporion (1985)», *ZPE*, 80, 79-80.
24. «Notes additionnelles au plomb d'Emporion 1987», *ZPE*, 82, 176.
25. «En torno a los nombres antiguos de Sagunto», *Saguntum (PLAV)*, 23, 123-140.
26. «Quelques corrections à *ZPE* 80, 1990, p. 79-80», *ZPE*, 84, 14.

1991

27. «Una carta comercial en la colonia focense de Emporion», en *La Mediterrània: Antropologia i Història. VII Jornades d'Estudis Històrics Locals* (Palma de Mallorca, 23-25 de novembre de 1988), Moll Blanes, I. (ed.), Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Baleàrics, pp. 67-76.
28. «Sobre las Teiorum Dirae», *Faventia*, 12-13 (1990-1991), 327-336.

1992

29. «Hamlet-Polinices, un paralelo inusual», en *Homenatge a Josep Alsina. Actes del Xè Simposi de la Secció Catalana de la SEEC (Tarragona, 28-30 de novembre de 1990)*, Zaragoza, J. & González Senmartí, A. (eds.), vol. I, Tarragona, editorial, pp. 307-314.
30. Jenofonte, *Ciropedia*. Edición y traducción, Madrid, Ediciones Akal, (*Akal Clásica*, 29). 375 pàg.

1993

31. «Epigrafía dialectal emporitana», en *Dialectologica Graeca. Actas del II Coloquio Internacional de Dialectología Griega (Miraflores de la Sierra, Madrid, 17-21 de junio de 1991)*, Crespo, E., García Ramón, J. L. & Striano, A. (eds.), Madrid, Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, pp. 281-294.

1994

32. «Algunas observaciones sobre unas antiguas inscripciones jónicas de Teos (710 DGE = ML 30, SEG XXXI 985)», en *Actas del VIII Congreso Español de Estudios Clásicos*

(Madrid, 23-28 de septiembre de 1991), S.E.E.C. (ed.), vol. I, Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, pp. 283-290.

33. «El texto de Estrabón en torno a Emporion a la luz de los nuevos descubrimientos arqueológicos y epigráficos», *Emerita*, 62(1), 61-74.

1995

34. «Presencia ibérica en las inscripciones griegas recientemente recuperadas en Ampurias y Pec Maho», *Huelva Arqueológica*, 13(2) (1991 [1995]), pp. 215-230 [= *Actas del Simposio Internacional: «Íberos y griegos: lecturas desde la diversidad», Ampurias (Girona), 3-5 de abril de 1991*].
35. «Integración de comunidades griegas y bárbaras en Oriente y en Occidente» (Estrabón III.4,8 y BMI 886, *Ktema*, 16 (1991 [1995]), pp. 247-254.
36. «Enigmas en torno a Saguntum y Rhoda», *Faventia*, 16(2) (1994 [1995]), 51-64.
37. «Naturalización de ciudadanos en Teos (SEG XXXI 985)», *Minerva*, 8 (1994 [1995]), 43-56.

1996

38. «Ambigüedad en documentos públicos. Un temprano ejemplo en la epigrafía griega», en *Tradició Clàssica. Actes del XIè Simposi de la Secció Catalana de la SEEC (Andorra-La Seu d'Urgell, 20-23 d'octubre de 1993)*, Puig Rodríguez Escalona, M. (ed.), Andorra la Vella, Govern d'Andorra, pp. 633-640.
39. «Quelques notes sur la dite Constitution de Chios (ABSA 51, 1956, p. 158, 161, Pl. 43 = ML 8)», *Faventia*, 17(2) (1995 [1996]), 7-12.

1997

40. «La dialectología griega, hoy», en *Homenatge a Miquel Dolç. Actes del XII Simposi de la Secció Catalana i I de la Secció Balear de la S.E.E.C. (Palma de Mallorca, 1-4 de febrero de 1996)*, Bosch, M. del C. & Fornés, M. A. (eds.), Palma de Mallorca, Govern de les Illes Balears, pp. 13-30.
41. «Algunos ejemplos de *Realpolitik* en las fuentes griegas», *Faventia*, 19(2), 33-50.
42. Recensión de: J. Chadwick, *Lexicographica Graeca. Contributions to the Lexicography of Ancient Greek* (Oxford, Clarendon Press, 1996), *Faventia*, 19(2), 190-194.

1998

43. «*Hemeroskopeion* y la epiclesis *Hemera* para Ártemis», en *Actas del IX Congreso Español de Estudios Clásicos (Madrid, 24-28 de septiembre de 1995)*, vol. VI, González Castro, J. F. (ed.), Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, pp. 225-230.
44. «Griegos y bárbaros: arqueología de una alteridad», *Faventia*, 20(2), 33-44.
45. Recensión de: L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont* (Genève: Droz, 1996), *RPh*, 70(2) (1996 [1998]), 369-371.
46. Recensión de: L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont* (Genève, Droz, 1996), *Faventia*, 20(1), 117-121.

1999

47. *Anthologie Ilias und Odyssee*. Traducció a l'alemany de *Nueva Antología de la Iliada y la Odisea* (vegeu la publicació n. 3), realitzada per D. Kölligan i revisada per J. L.

- García Ramón, amb bibliografia ampliada, Wiesbaden: Reichert Verlag. 174 pàg. (coautora amb M. S. Ruipérez, F. Martín Ferrero i E. Albarrán Gómez).
48. «Lesbimos en jonio: nuevos datos y revisión del problema», en *Katà Diálekton. Atti del III Colloquio Internazionale di Dialettologia Greca (Napoli-Fiaino d'Ischia, 25-28 settembre 1996)*, Cassio, A. C. (ed.) (= A.I.O.N 19), Napoli 1997 [1999], pp. 233-278.
49. «Clitemnestra/Clitemestra: ¿Adaptación de un nombre a la evolución de un personaje?», en *El teatre, eina política. Homenatge de la Universitat de València a Bertolt Brecht amb motiu del Centenari del seu naixement (València, 6-9 de maig de 1998)*, Andersen, K., Bañuls, J. V. & De Martino, F. (eds.) Bari, Levante editori, pp. 351-370.
50. «John Chadwick (1920-1998)», *Faventia*, 21(1), 9-11 (en col·laboració amb C. Varias).
- 2002
51. «Interacción de poblaciones en la antigua Grecia: algunos ejemplos de especial interés para el Derecho internacional privada», *Faventia*, 24(1), 7-36 (en col·laboració amb M. Gardeñes).
- 2003
52. «Las láminas de plomo de Ampurias y Pec Maho revisitadas», *ZPE*, 144, 167-172.
- 2004
53. «La Ciropedia: ¿Una parábola del ejercicio del poder?», en *Φιλοπατρις: Tomo en honor a Alexis-Eudald Solà, Morfakidis, M. (ed.)*, Granada, Centro de Estudios Bizantinos, Neogriegos y Chipriotas, pp. 21-34.
54. Recensió de: H. Rodríguez Somolinos, *Diez años de Publicaciones de Filología Griega en España (1991-2000)* (Madrid, UNED, 2003), *Faventia*, 26(1), 125-126.
55. «La familia léxica de *xénos* en Homero: usos y significados, II (*Odisea*)», *Faventia*, 26(2), 25-42.
- 2005
56. «La condición de extranjero en el mundo griego antiguo: algunas observaciones», en *Actas del XI Congreso Español de Estudios Clásicos (Santiago de Compostela, 15-20 de septiembre de 2003)*, vol. I, Alvar, A. & González Castro, J. F. (eds.), Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, pp. 587-596.
57. «Acogida y protección de mujeres extranjeras: el testimonio de *Suplicantes* de Esquilo», en *Estudios sobre la mujer en la cultura griega y latina*, Nieto, J. M^a. (coord.), León, Servicio de Publicaciones de la Universidad de León, pp. 143-176.
- 2006
58. «Algunas observaciones a la 'Lettre sur plomb d'Apatorios à Léanax'», *ZPE*, 157, 57-69 (en col·laboració amb M. Gardeñes).
59. «El plomo de Rhode», en *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*, Puig, A. M. & Martín, A. (coords.), Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, pp. 593-597.
- 2007
60. «Un ejemplo didáctico de epigrafía, dialectología e instituciones griegas», en *Estudis Clàssics: imposició, apologia o seducció? Actes del XV Simposi de la Secció Catalana de la*

SEEC (Lleida, 21-23 d'octubre de 2005), Danés, J. et al. (eds.), Lleida, Secció Catalana de la SEEC, pp. 495-509.

61. «La familia léxica de *xénos* en Homero: usos y significados, I (*Ilíada*)», en *Στις Αμμουδιες του Ομηρου. Homenaje a la profesora Olga Omatos*, Alonso Aldama, J., García Román, C. & Mamolar, I. (eds.), Vitoria, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, pp. 733-742.
62. «Una transgresión de Hospitalidad: ¿Motivo relevante y antiguo en el mito de Edipo?», en *Munus quaesitum meritis. Homenaje a la profesora Carmen Codoñer*, Hinojo, G. & Fernández Corte, J. C. (eds.), Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, pp. 795-803.

2009

63. «Epigrafía y léxico jurídico: algunos ejemplos», en *Estudios de epigrafía griega*, Martínez Fernández, A. (coord.), La Laguna, Servicio de Publicacions de la Universidad de La Laguna, p. 167-177.
64. «Antonio López Eire, *in memoriam*», *Faventia*, 29(2) (2007 [2009]), 195-197.

2010

65. «Συλᾶν: precisiones morfológicas y semánticas», en *Dic mihi, Musa, virum. Homenaje al profesor Antonio López Eire*, Cortés Gabaudán, F. & Méndez Dosuna, J. V. (eds.), Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, pp. 621-628.
66. «Reflexiones sobre la semántica del adverbio μάψ en Homero», en *Perfiles de Grecia y Roma. Actas del XII Congreso Español de Estudios Clásicos, Valencia, 22 al 26 de octubre de 2007*, González Castro, J. F. et al. (eds.), Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, vol. II, pp. 161-169.

2011

67. «Relaciones con el exterior en el mundo griego antiguo: tempranos ejemplos de activa participación de la mujer», *Minerva*, 24, 99-112 (coautora amb Marta Oller Guzmán).
68. «Respeto y honores fúnebres al enemigo: el ejemplo de *Ilíada*, 6.414-420», en *Parua Mythographica*, Pàmias, J. (ed.), Oberhaid, Utopica, pp. 19-32.

2012

69. «Hospitalidad y extranjería en el mundo micénico», en *Actas del Simposio Internacional: 55 Años de Micenología (1952-2007) (Bellaterra, 12-13 de abril de 2007)*, Varias García, C. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 51-89, (*Faventia Supplementa*, 1).

2013

70. *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Santiago Álvarez, R. A. (coord.), Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona (*Faventia Supplementa*, 2). 364 pàg.

71. «Introducción», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona (*Faventia Supplementa*, 2), pp. 5-7 (coautora amb Marta Oller Guzmán).
72. «Contacto entre poblaciones en el mundo micénico», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, (*Faventia Supplementa*, 2), pp. 11-27.
73. «La polaridad “huésped”/“extranjero” en los Poemas Homéricos», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 29-45, (*Faventia Supplementa*, 2).
74. «Esquilo, *Las suplicantes*: una “hospitalidad” plasmada en leyes», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 57-74, (*Faventia Supplementa*, 2).
75. «De hospitalidad a extranjería», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 89-111, (*Faventia Supplementa*, 2).
76. «Un ejemplo de paralelismo político, religioso y jurídico entre metrópolis y colonia: Teos y Abdera», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 149-168, (*Faventia Supplementa*, 2).
77. «Comercio profesional: infraestructura personal y operacional. Repaso del léxico y selección de inscripciones», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 205-231, (*Faventia Supplementa*, 2).
78. «La inseguridad en el tráfico comercial. Políticas públicas para asegurar y fomentar el comercio exterior. Templos y comercio», en *Contacto de poblaciones y extranjería en el mundo griego antiguo. Estudio de fuentes*, Oller Guzmán, M. (ed.), Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, pp. 233-266, (*Faventia Supplementa*, 2).

2014

79. «La polaridad ‘dar’/‘pagar’ en Homero», en *Ágalma. Ofrenda desde la Filología Clásica a Manuel García Teijeiro*, Martínez Fernández, A., Ortega Villaro, B., Velasco López, H. & Zamora, H. (eds.), Valladolid, Ediciones Universidad de Valladolid, pp. 283-290.
80. «La polaridad ‘dar/pagar’ en el mundo micénico», en *Donum Mycenologicum. Mycenaean Studies in Honour of Francisco Aura Jorro*, Bernabé, A. & Luján, E. R. (eds.), Louvain-la-Neuve, Peeters, pp. 147-162.

2017

81. «Prefacio», en *Tierra, territorio y población en la Grecia antigua: aspectos institucionales y míticos*, Oller, M., Pàmias, J. & Varias, C. (eds.), vol. I, Mering, Utopica Verlag, pp. ix-xi.
82. «Hospitalidad y comensalidad. Innovaciones euripídeas», *Tierra, territorio y población en la Grecia antigua: aspectos institucionales y míticos*, Oller, M., Pàmias, J. & Varias, C. (eds.), vol. II, Mering, Utopica Verlag, pp. 67-83.
83. «Comensalidad e identidad colectiva en Grecia: el testimonio del léxico», en *Conuentus Classicorum. Temes i formes del Món Clàssic*, de la Villa Polo, J., Falque Rey, E., González Castro, J. F. & Muñoz Jiménez, M^a. J. (eds.), Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, pp. 365-372.
84. «De nuevo sobre los nombres en *-eus* en micénico», en *Miscellanea Indogermanica. Festschrift für José Luis García Ramón zum 65. Geburtstag*, Hajnal, I., Kölligan, D. & Zipser, K. (eds.), Innsbruck, Institut für Sprachen und Literatur der Universität Innsbruck, pp. 745-757.

2022

85. «Afinidades semánticas entre mic. *do-so-mo* y griego *δοτινή*», en *TA-U-RO-QO-RO. Studies in Mycenaean Texts, Language, and Culture in Honor of José Luis Melena Jiménez*, Méndez Dosuna, J., Palaima, T. G. & Varias García, C. (eds.), Washington, Center for Hellenic Studies, Harvard University Press, pp. 211-220.

© Marta Oller Guzmán & Carlos Varias García, 2024.

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la [licència de Creative Commons: Reconeixement 4.0 Internacional](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)